

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (30) 2016

Харків
«Право»
2016

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол №1 від 06.09.2016 р.)

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – №3 (30). – 296 с.

Засновник — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Видавець — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії);
О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії);
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії);
Є. М. Мануйлов – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії:
Е. А. Афонін – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор; **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **С. П. Погребняк** – доктор юридичних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, доцент; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, професор; **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016

© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

ЗМІСТ

Соціологія

<i>Герасіна Л. М.</i> ПРАКТИКИ ЛОБІЗМУ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ ТА СВІТУ: ПОЛІТИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	6
<i>Кириленко О. М.</i> БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЛЮДЕЙ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ФЕЛІЦИТАРНИЙ ПІДХІД	18
<i>Клімова Г. П.</i> ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ»: СОЦІОЛОГО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ	34
<i>Кузь О. М., Сахань О. М.</i> ДЕОНТОЛОГІЗАЦІЯ СВІТУ ЯК ДЕАНТРОПОЛОГІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА	44
<i>Кривошеїн В. В.</i> ВЕНЧУРНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ГАЛУЗЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ	59
<i>Мазурик О. В., Єрескова Т. В.</i> СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ФОРМИ, РЕСУРСИ, НАСЛІДКИ	70
<i>Погрібна В. Л.</i> ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ	78
<i>Поліщук І. О.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАКТИК	89
<i>Требін М. П.</i> СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ П. О. СОРОКІНА	95
<i>Варга Н. І.</i> СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЗАЙНЯТОСТІ	108
<i>Волянська О. В.</i> ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: ФАКТОРИ ТА МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	117
<i>Гудзенко О. З., Новикова Д. М.</i> РЕТРИТИЗМ ЯК ТЕНДЕНЦІЯ ДО ВІДТВОРЕННЯ АНТИКОНСЮМЕРИСТСЬКИХ ПРАКТИК	135
<i>Зимогляд В. Я.</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	142
<i>Ковальська-Павелко І. М.</i> РЕФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ТА МОТИВАЦІЯ ФАХОВОГО ВИБОРУ	154
<i>Кругляк М. Е.</i> ГОМОСЕКСУАЛІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРИЧИНИ ПОЯВИ, ФОРМИ ВИЯВУ	164
<i>Підкуркова І. В.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ РОБОТИ СУДУ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДУ КАРТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО ЗВІТУВАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ОЦІНКИ ТА МОНІТОРИНГУ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	176
<i>Ячний А. М.</i> ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТОВОГО НАПОВНЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ»	185

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ В СУЧАСНИХ СВІТОВИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ» (XXIX ХАРКІВСЬКІ ПОЛІТОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ) (Харків, 10 червня 2016 р.)

<i>Вступне слово (А. П. Гетьман)</i>	195
<i>Герасіна Л. М. МОДЕРНІ ЗМІНИ ЧИ СИМУЛЯКРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕЛІТІ ЗА УМОВ ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ?</i>	198
<i>Зінченко О. В. ПРИЧИНИ ВІДСУТНОСТІ Й ОЗНАКИ СХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ СПРАВЖНІХ ЕЛІТ</i>	202
<i>Кіндратець О. М. ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ</i>	204
<i>Клімова Г. П. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ</i>	207
<i>Кривошеїн В. В. ДЕВЕЛОПМЕНТАЛІЗМ ЯК ПОСТСИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МАКРОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ</i>	210
<i>Куцупал С. В. НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОГО РЕКРУТУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ РИЗИКІВ ТА НЕСТАБІЛЬНОСТІ</i>	214
<i>Мануйлов Є. М. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЮРИСТА ЯК ОСНОВА ЙОГО ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ</i>	216
<i>Погрібна В. Л. СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА – ТОРЖЕСТВО РЕАЛІЗМУ НАД ІДЕАЛІЗМОМ?</i>	220
<i>Полющук І. О. ЕЛЕКТОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ТРАНЗИТИВНИХ СУСПІЛЬСТВ</i>	224
<i>Полющук І. О., Кузьменко А. О. УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ: МИНУЛЕ ТА МАЙБУТНЄ</i>	227
<i>Полющук І. О., Лур'є В. К. ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ</i>	229
<i>Требін М. П. СУЧАСНА СВІТОВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА: ЧЕРГОВА ПЕРЕМОГА РЕАЛІСТІВ</i>	231
<i>Воднік В. Д. СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ</i>	236
<i>Волянська О. В. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ РОЗУМІННЯ ТА СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ</i>	238
<i>Голованов Б. Д., Фролова О. В. КРИЗИС УКРАїнСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ</i>	243
<i>Головко І. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ТА СВОБОДИ СЛОВА У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ</i>	246

<i>Зимогляд В. Я.</i> ФЕНОМЕН «САМООРГАНІЗАЦІЇ» В ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	247
<i>Маркозова О. О.</i> ІННОВАЦІЙНІСТЬ ОСВІТИ – ЗАПОРУКА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ.....	251
<i>Окладна М. Г., Перевалова Л. В.</i> ЩОДО СУТНОСТІ ПРАКТИК ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯН: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	255
<i>Сахань О. М.</i> ПРОБЛЕМА ОНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИХ ЕЛІТ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	258
<i>Ставченко С. В.</i> ІНДИКАТОРИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДІАГНОСТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ.....	264
<i>Забродін С. І.</i> СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПОПИТ.....	268
<i>Еделєва М. А.</i> ДЕРЖАВНА ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ.....	272
<i>Кужман О. М.</i> ВСТАНОВЛЕННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО: МАС-МЕДІА І ВЛАДА.....	274
<i>Мандель Р. Я.</i> ВПЛИВ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ НА ЄВРОІНТЕГРАЦІЮ.....	278
<i>Плужник А. О.</i> ГІЛЛАРИ КЛІНТОН І ДОНАЛД ТРАМП: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ.....	281
<i>Дороніна Ю. А.</i> КУЛЬТУРА, ДУХОВНІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	282

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ГЕРАСІНА ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА (до ювілею науковця та педагога).....	286
КЛІМОВА ГАЛИНА ПАВЛІВНА (до ювілею науковця та педагога).....	289
НАШІ АВТОРИ.....	292
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	293
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	294

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316:328.184

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ПРАКТИКИ ЛОБІЗМУ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ ТА СВІТУ: ПОЛІТИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено практики лобіювання, що склалися в політичному процесі країн сучасного світу та України. Лобізм представлено як систему і практику реалізації інтересів різних соціальних груп, спілок, асоціацій громадян, субстрат і субеліт, бізнес-груп і корпорацій. Узагальнено соціальні функції лобі: соціальне посередництво; сприяння обміну інформацією; вплив на рішення державної влади; агрегація та раціоналізація суспільних очікувань. Проаналізовано суттєві риси і практики, які відрізняють плюралістичне, корпоративістське лобі та ін.; виявлено їх суперечливі характеристики. Здійснено оцінку світового досвіду законодавчого врегулювання лобістської діяльності, визначено тенденції і перспективи соціально-правового розвитку лобізму в Україні.

Ключові слова: лобізм; тактики політичного тиску; плюралістичне, корпоративістське, іноземне лобі; законодавче, виконавче, судове, галузеве і регіональне лобіювання.

Актуальність проблеми. У політико-правових практиках сучасної демократії важливу, хоч і своєрідну роль відіграють групи політичних інтересів, що використовують тактику й технології політичного тиску. Зокрема, Ф. Трумен так диференціює основні групи інтересів у західних демократіях: певні соціальні субстрати (початковий «суспільний матеріал») та групи соціально-політичного тиску – лобі, які є інституціональним відображенням перших. Найбільш повну і збалансовану характеристику «лобізму» дає «Британська енциклопедія». Її зміст містить «будь-які спроби індивіда чи

групи приватних інтересів впливати на рішення влади; у початковому значенні – вказує на дії, що корегують результати голосування законодавців» [1, р. 301]. Підкреслено, що лобі групуються поза законодавчими палатами, а лобіювання у певній формі присутнє в будь-якій політичній системі.

Виходячи із цього, *лобізм* представляють як систему і практику реалізації соціальних інтересів різних груп, спілок та об'єднань громадян, субстрат і субеліт, бізнес-груп і корпорацій, котрі діють шляхом цілеспрямованого впливу на законодавчу владу та державні адміністративні структури [2, с. 389–392]. Але, з іншого боку, лобіювання нерідко пов'язане з незаконним тиском на представників влади, із корупцією, хабарництвом. З цієї діалектичної дилеми і випливає суспільне ставлення до лобізму.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Слід зазначити, що питання лобістської діяльності ще недостатньо детально вивчено у вітчизняній науці. Незважаючи на наявність низки наукових досліджень із вказаної тематики, зокрема робіт А. Євгенієвої, К. Манжула, О. Молодцова, В. Нестеровича, І. Нікітчука, О. Порфімовича, можна впевнено стверджувати, що окремі складові риси зазначеного явища суспільно-політичного життя ще недостатньо досліджені.

Звідси **метою статті** є: дослідити, по-перше, наскільки вплив та організований тиск на парламент або органи виконавчої влади, що здійснюється лобістськими угрупованнями, забезпечує лише корпоративні інтереси і кон'юнктурно визначені цілі; по-друге, чи дійсно лобізм також сприяє реалізації певних консолідованих громадських інтересів.

Виклад основного матеріалу. Дослідники лобізму ХХ ст., соціологи, політики А. Бентлі та Ж. Мейно вважали його специфічною рисою практичну відсутність правової регламентації подібної діяльності. Але незважаючи на те, що статус лобістських груп частіше нелегітимний, практики і механізми їхніх дій не слід оцінювати виключно негативно, адже вони є природним породженням плюралістичної демократії: акцентують, фіксують, агрегують багатопланові інтереси членів диференційованих суспільств і фактично запроваджують дієві технології соціально-політичної активності.

Політичне виправдання і призначення лобізму, за Ж. Мейно, полягає у функціональному сприянні досягненню суспільного консенсусу завдяки:

1) соціальному посередництву між громадянським суспільством і державою (між впливовими групами інтересів, фінансовими корпораціями, комерційними установами, громадськими об'єднаннями, політичними партіями та державними органами влади); це – функція «згоди – участі», тобто узгодження інтересів стосовно заходів, які планує уряд;

2) наданню політичному керівництву країни (на парламентські слухання, в урядові комітети) найбільш ґрунтовної та оперативної інформації; це –

функція сприяння «обміну інформацією» в процесі законотворчості для розширення інформаційної, організаційної бази прийнятих рішень, актуалізації пріоритетних проблем;

3) впливу на управлінські рішення органів державної влади, коли їм надається необхідна динаміка та відбувається «*посилення тону гнучкості*»;

4) виконанню функції «*каналізації вимог*», коли лобі надає владі послугу каналізації та раціоналізації суспільних очікувань, які потенційно могли б набути форм безладу і насилля [3].

Французький політолог М. Дюверже відзначав, що законодавці демократичних країн намагаються легалізувати лобізм, тобто перевести його з «кримінального шляху до інформаційного»; малось на увазі подолання прямого підкупу та скупки голосів завдяки непрямому впливу об'єктивної інформації, яка підтверджує обґрунтованість прагнень і вимог щодо очікуваних рішень влади. Лобі безпосередньо виконують соціальну роль «торговців інформацією», забезпечуючи нею органи держави (парламент, уряд, місцеву владу) з того або іншого питання, яке воліє вирішення; і таким чином «інформують законодавця про те, що відбувається на найнижчому суспільному рівні (і на інших рівнях)» [4, с. 90]. Адже під час розробки та прийняття законів при інтерпретації урядовцями законодавчих або інших нормативних актів важливу роль відіграють не тільки їхні знання і професіоналізм, а й характер та обсяг інформації, яка надійшла.

Зазвичай політика лобі проводиться на користь:

а) окремих соціальних і політичних сил; так, своє лобі в парламенті можуть мати профспілки, представники окремих секторів економіки або регіонів, бізнес-групи, директори підприємств, антивоєнні рухи та ін.;

б) посилення легітимності парламенту, допомоги його становленню як відкритого, представницького органу (так, у Конгресі США законодавці офіційно взаємодіють із лобістськими кадрами, що свідчить про зрілість парламентаризму і постійний зв'язок депутатів із виборцями);

в) упровадження стратегій вирішення загальносоціальних чи глобальних проблем (наприклад, технократизм проти екологізму чи антиглобалізму);

г) окремих країн чи регіонів (наприклад, протистояння в Конгресі США китайського і тайванського лобі) тощо [5, с. 146].

У політико-правовому лексиконі України термін «лобізм» нині використовується все частіше, але в попередні роки він асоціювався виключно з поняттями «підкупу, хабарів і корупції». Цей стереотип пов'язаний з питанням – чи був лобізм у СРСР? Офіційно вважалося, що не було і не могло бути, оскільки дане явище характерне тільки для буржуазного суспільства. Проте у практиці радянського партійно-бюрократичного керівництва прихований лобізм існував, але маскувався під фразою-ідеологією: «є думка»

схвалити, надати, зняти, відхилити тощо. Фактично, домінуючою моделлю представництва інтересів у СРСР був бюрократичний корпоративізм, що базувався на тісній взаємодії партійно-державних верхів та інституційних груп інтересів (добровільних організацій громадян), які лишались різновидом державного корпоративізму. Отже, лобізм був латентно монополізований КППС, адміністративно-політичними структурами, регіональними елітами, які вирішували господарські, військові та інші соціально-економічні завдання.

У наш час абстрактні політичні практики і технології не актуальні, кожна з них є досить конкретною, оскільки має забезпечити взаємодію різних політичних сил і державних структур для вирішення нагальних питань. Політичні практики лобізму багатопланові за змістом і специфічні за характером, багатоаспектні за умовами здійснення, складом виконавців та проблемами, що потребують свого вирішення.

Сучасний процес лобіювання в будь-якій країні зазвичай технологічно здійснюється невеликою групою людей, тому на практиці є чимало ризиків з відхилень до корисливих, вузькогрупових інтересів. Ідеалістичне уявлення щодо лобізму зникає, якщо згадати про такі гучні міжнародні скандали, як «Уотергейт», «Ірангейт», справа «Локхід», до яких були залучені певні лобістські організації та впливові посадові особи. Крім того, у період прийняття державного бюджету зростає тенденція лобістського тиску регіонів, галузей промисловості, окремих міністерств і відомств на законодавців.

Проте це не зводить нанівець потенційну соціальну користь лобі, адже процес агрегації групових інтересів і потреб усередині нього здійснюється за демократичною процедурою, яка виражається в політичних рішеннях, де легалізовано складну систему стримувань і противаг щодо міжгрупових та міжкланових протиріч. Лобізм втілює в собі принцип свободи соціальних недержавних структур: громадських організацій, професійних асоціацій, діаспор національних і расових меншин, регіональних спільнот; отже, є специфічною формою соціально-політичного плюралізму. Головна ж цінність лобізму – створення легітимної можливості співучасті «зацікавлених» груп у розробці й прийнятті державних рішень із залученням висококомпетентних фахівців.

Один із типів лобіювання – *плюралістичний*, коли групи інтересів здійснюють тактику тиску на законодавчу чи виконавчу владу «знизу вгору» з метою прийняття певних рішень, закріплення преференцій, переваг або пільг, апелюючи при цьому до соціальної підтримки зацікавлених верств населення. Плюралістичне лобі (як група інтересів) організується спонтанно, часто не має постійних інституціональних форм, але висуває своїх лідерів і рушить до визначених цілей у політичній боротьбі з іншими силами.

Таким чином, лобізм виступає інструментом самоорганізації громадянського суспільства і протидії бюрократії, завдяки чому мобілізується суспільна підтримка або опозиція певним законопроектам і владним рішенням, здійснюється громадський вплив на політику. На законодавчий процес плюралістичне лобі найчастіше впливає через депутатські запити, ініціативи та пропозиції; на урядові структури та інші органи виконавчої влади – через дії активістів-лобістів, волонтерів протестного або підтримуючого характеру тощо.

Інший варіант лобізму полягає в тому, що чинна влада і «зацікавлена» група (наприклад, еліта, певні бізнес-кола, галузева спілка) нібито «укладають» між собою явну чи латентну угоду. Згідно з її контекстом держава отримує в обмін на свій протекціонізм і гарантовані привілеї лояльність від цієї соціальної групи (чи галузі) та певні гарантії сприяння урядовим рішенням і діям. Це – *корпоративістське лобі*, яке формується з не дуже численних груп інтересів, але функціонально й інституційно формалізованих (за категоріями інтересів); усередині воно ієрархізовано за статусами, інколи – це субеліти (олігархічні, кримінальні). Їхні лобістські дії здебільш є формою прояву соціальної несправедливості: так, результативність лобізму великого бізнесу через фінансові можливості незрівнянно вища, ніж у груп інтересів із середнього класу. Ця ситуація постійно відтворюється і в розвинутих, і у транзитивних країнах, веде до дисбалансу інтересів і соціальної напруженості. Держава, що йде на угоду з корпоративістським лобі, ніби визнає за ним монополне право на представництво «специфічних інтересів», але в обмін на її право здійснювати відбір лідерів та встановлювати порядок задоволення вимог, що актуалізовані соціумом і лобі.

Аналізуючи зміст лобістської діяльності, слід зазначити її ключові характеристики. По-перше, наявність суб'єктів (лобі-груп) і об'єктів впливу (як правило, це законодавчі, виконавчі органи влади, їхні посадові особи та працівники апарату). По-друге, лобістська діяльність ведеться на користь «зацікавлених» груп, таким чином, лобісти виконують посередницьку функцію між структурами бізнесу і фінансів, громадсько-політичними об'єднаннями, партіями та органами державної влади. По-третє, лобізм передбачає відстоювання інтересів окремих осіб, груп громадян та їхніх об'єднань, котрі можуть мати як спільні, так і суперечливі інтереси (різноспрямованість цілей та конкуренція інтересів – неодмінна умова цивілізованого лобізму). По-четверте, лобізм надає можливість тим групам громадян (що не мають своїх представників у владі) опосередковано впливати на юридичне оформлення і реалізацію політико-правових рішень, відстоюючи власні інтереси [6, с. 15–17].

Процес лобіювання здійснюється в різних сферах життєдіяльності та спрямований на ті або інші рівні держуправління. Найважливіші стратегіч-

ні рішення, як відомо, приймають вищі ешелони влади; і залежно від того, у якій галузі державного регулювання має вирішуватися актуальне питання, групи тиску здійснюють *законодавче, виконавче* або *судове* лобіювання. Утім лобізм іноді суттєво заважає стабільній та оперативній державній політиці, адже може бути спрямований на постійний перерозподіл бюджету, на кон'юнктурну зміну пріоритетів, на зміцнення позицій однієї гілки влади при одночасному послабленні іншої тощо. *Галузеве* лобіювання відбувається на рівні міністерств, відомств, держкомітетів, департаментів та ін. Місцеві органи влади нерідко самі діють як лобісти, виборюючи необхідні регіонам (громадам) переваги, субвенції чи пільги, – це *регіональне* лобіювання.

Крім того, майже в усіх країнах існують «іноземні лобі» – не тільки діаспори, що складаються з місцевих національних меншин, корінних «малих» етносів, а й з представників закордонних держав, що офіційно лобіюють свої інтереси. Звідси «клієнтами» професійних лобістів можуть виступати не тільки окремі бізнес-групи та фірми, а й цілі країни. Так, значна частина з 15 тисяч професійних лобістів, які діють у Сполучених Штатах, представляє інтереси іноземних держав: це – так звані «іноземні агенти», звіт про діяльність яких щорічно представляє Міністерство юстиції США. Іноді лобізм використовують як «непатріотичний» засіб, тобто інструмент пріоритетного задоволення іноземних інтересів на шкоду інтересам власної держави і суспільства.

Сучасні практики лобіювання передбачають комплекс можливостей, щоб донести свій інтерес або «нав'язати» компетентній структурі чи політичній персоні, що приймає рішення, той їх формат і зміст, який влаштовує лобі. Це залежить від низки умов:

- близькості до політичної фігури або держструктури, від яких залежить очікуване рішення;
- наявності матеріальних і нематеріальних ресурсів, що забезпечують реалізацію даного інтересу;
- PR можливості з популяризації чи компрометації владної структури та її діяльності в очах громадської думки в афільованих до лобі ЗМІ;
- від практик економічного тиску чи примусу: погрози щодо припинення сплати податків, невиплати відрахувань, блокування дійсно потрібних управлінських рішень, вимог господарчої автономії, ліцензій, зняття квот;
- зрештою, можливості завдавати політичний тиск (у тому числі нелегітимний) у межах чинної соціально-політичної конфігурації.

Об'єктивно оцінюючи лобізм, слід відзначити його соціально-правовий потенціал: лобіювання певним чином доповнює конституційну систему демократичного представництва, дозволяючи впливати на прийняття та

реалізацію політичних рішень тим групам соціуму, які позбавлені можливості артикулювати власні інтереси через своїх депутатів [7, с. 47]. Так, парламент України формується нині за пропорційним принципом, але при цьому інтереси деяких суспільних груп залишаються поза межами партійного представництва. Але розширення кола активних учасників політичного процесу завдяки лобі може позитивно вплинути на розвиток громадянського суспільства в Україні.

Історично із виникненням лобізму з'явилася і проблема його правового впорядкування. Лобісти вперше почали діяти на цілком законних підставах у Сполучених Штатах, коли першою поправкою до Конституції США 1789 р. було серед іншого гарантовано право «звертатися до уряду з проханнями». У 1876 р. був прийнятий закон «Про лобістську діяльність», згідно з яким кожен лобіст, діючи від свого імені або за дорученням третьої особи, мав офіційно зареєструватися в Палаті представників Конгресу.

Нині чинний прийнятий у 1946 р. федеральний закон США «Про регулювання лобізму»; він закріпив процедури реєстрації й винагороди лобістів, зобов'язав їх звітувати про свою діяльність, чим зробив процес лобіювання більш відкритим для Конгресу і американського суспільства. Проте на рівні 7 штатів (Арканзас, Джорджія, Луїзіана, Мічиган, Монтана, Юта, Вайомінг) узагалі відсутні будь-які юридичні обмеження лобізму. Порушення ж законів щодо лобізму, як правило, вважається незначними провинами і карається штрафом від 100 до 10 тис. доларів.

Зрештою, у грудні 1995 р. Сполучені Штати прийняли ще Закон про відкритість лобізму (Lobbying Disclosure Act), покликаний удосконалити лобістську діяльність, ліквідувати «тіньові схеми» цієї практики, тож лобізм у США легалізований цілком [8, р. 509]. Він орієнтований на більшу відкритість права захисту інтересів громадян і вважався базовим для здійснення масштабної політичної реформи в країні та покращення її політичного клімату на початку ХХІ ст. Статистичні дані про кількість лобістів у США відкриті – тільки в Сенаті й Конгресі в цілому на початку 2000-х рр. діяло понад 12 тисяч агентів. У тому числі: близько 3 тис. у сфері оподаткування; 2700 – з бюджетних питань; близько 2 тис. – з оплати праці; 2400 впливали на сферу охорони здоров'я; 2 тис. – на торгівлю. За іншими даними, після 2000 р. на всіх рівнях американської влади діють майже 19 тис. лобістських агенцій [9].

Різні країни світу через особливості чинних демократичних інститутів і норм прагнуть знайти свій шлях упорядкування лобістської діяльності. Так, у Канаді діє Закон про реєстрацію лобістів (1988 р.), де зроблений акцент на тому, що реєстрація не має перешкоджати вільному і відкритому доступу до уряду. Закон передбачає дві категорії лобістів: професійні та

інші; їхню реєстрацію здійснює спеціальний реєстратор при Федеральній службі реєстрації актів громадянського стану Канади, який регулярно готує і направляє доповідь про лобістів у кожную палату парламенту.

У більшості країн Західної Європи закони про лобізм не приймалися, але лобістські практики там регулюються на підставі норм, які регламентують, зокрема, статус депутата, діяльність виборних органів влади, добровільних асоціацій, проведення виборів чи референдумів [10]. У Великобританії, де панує правовий прецедент, депутати парламенту повинні щорічно офіційно звітувати про свої доходи; це змушує їх юридично регламентувати контакти з лобістами. У Лондоні існують близько 40 невеликих лобістських фірм, їхня мета – впливати на законодавців і журналістів (зокрема, проведені в Англії соціопитування з'ясували, що 48 % лобістських розмов з депутатами стосувалися розвитку промисловості).

Німеччина не має спеціального закону про лобіювання, але є ряд підзаконних нормативних актів, спрямованих на регулювання лобістських дій. Імпульсом до прийняття Положення «Про реєстрацію союзів та їх представників при Бундестазі», що регулює діяльність лобістів у парламенті, став політичний скандал 1970 р. (так звана «Гельднер-афера»). Лобістська діяльність представлена численними союзами і асоціаціями громадян, котрі презентують державі певні суспільні інтереси. Державні органи Німеччини нерідко залучають до роботи над законопроектами позавідомчих експертів і консультантів, створюють різні дорадчі структури, які можуть не мати чіткого правового статусу.

В Австрії ж, Франції та Голландії пішли шляхом створення спеціального інституту – «соціально-економічної ради», що має чіткий юридичний статус і виконує роль своєрідного «лобістського парламенту». Цей інститут виступає як консультативно-дорадчий орган, але й може бути наділений правом вирішального голосу в законотворчому процесі.

В Україні законодавчо лобізм майже не врегульований, хоча ряд статей чинної Конституції становить правову базу для цієї діяльності. Фундаментальні засади закріплені в ст. 5, де народ України проголошений єдиним джерелом влади, здійснює цю владу безпосередньо та через органи державної влади і місцевого самоврядування; ст. 38 Конституції проголошує право громадян брати участь в управлінні державними справами. А в ст. 40 зазначено, що «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» [11]. Але цього явно недостатньо для того, щоб лобізм

як політико-правовий інститут функціонував відповідно до вимог демократичної держави.

Хоча в Україні лобістська діяльність законодавчо не врегульована, але реально вона існує в широкому діапазоні: лобізм затвердився як домінуюча стратегія тиску бізнес-груп; став синонімом специфічних форм захисту корпоративних інтересів у відносинах з владними структурами. На жаль, відсутність закону з регламентації лобізму заохочує дестабілізуючі й економічно шкідливі для суспільства контракти, плодить корупцію і криміналізує політику [12; 13]. Так, на частку виконавчої влади припадає понад 90% на «ринку лобістської корупції», тому український бізнес намагається контролювати не тільки законодавчий процес, а й зайняти ключові посади в органах виконавчої влади, від якої залежить доступ до необхідних ресурсів і можливість впливати на діяльність конкурентів із власною користю.

Практики лобізму виростають в Україні з конкурентних міжгрупових відносин і під впливом специфічної політичної традиції. У нашій країні лобістським вважають просування будь-якого рішення, якщо це пов'язано із тиском, корисливістю, корупцією, «обміном послугами». Привертає увагу, що інтереси та основні цілі лобістських структур України концентруються навколо – митних пільг, приватизації підприємств, участі в тендерах за спеціальною схемою, отримання державного пільгового кредиту або державних інвестицій, кадрових призначень тощо.

Найактивніше лобіюють свої інтереси групи, що діють у сфері певних галузей економіки, передусім в аграрному, енергетичному, хімічно-промисловому та машинобудівному секторах; і «бюджети» цих лобі чималі. За оцінками експертів, залежно від кінцевого результату депутатська група лобістів може отримати від десяти тисяч до мільйона доларів. Через хронічний брак ресурсів і фінансів в українській економіці встановились лобістські практики закріплення на рівні закону пріоритетних напрямів розвитку, тобто узаконення «вільних економічних зон». Крім того, через зв'язки із лобістськими структурами відбувається ротація регіональних «лідерів» країни: раніше Дніпропетровська і Харківська області тримали пріоритет завдяки ВПК і важкій промисловості; пізніше їх «посунули» Донбас і частково Крим; а нині вектор домінуючого лобіювання змістився до Києва і західних міст (Львова, Вінниці, Чернівців). Отже, в Україні має місце як галузевий, так і регіональний лобізм. Узагалі, неабияке значення в країні завжди мала система місцевих «кланів» і земляцтв, які просували своїх представників на ключові посади, формуючи місцеву і центральну «еліту влади». Однак попри внутрішні суперечності регіональні «еліти» сьогодні, за умов реформи з децентралізації, виступають як природні лобісти своїх міст та областей.

Доцільно також акцентувати увагу на наявності «латентного» лобізму в Україні з боку іноземних держав і транснаціональних корпорацій; його вплив і масштаби вже створюють загрозу національній безпеці нашої держави. Уся складна й дуже незбалансована система лобізму формувалася з періоду пострадянської перебудови і до цього часу, але поки що не стала чинником стимулювання соціально-економічних і політичних реформ в Україні.

Висновки. Безперечно, лобізм – дієвий механізм громадянського суспільства, отже, він має бути своєрідним «супутником демократії». За умов розвитку народовладдя лобі в Україні мають дійсну перспективу перетворитися на необхідний соціально-політичний інститут. У процесі демократизації українського суспільства кількість діючих суб'єктів лобістської діяльності буде поступово збільшуватися; якщо цей процес відбуватиметься в умовах конкурентної боротьби, його результатом стане більш об'єктивне врахування інтересів і потреб різних соціально-економічних і політичних груп соціуму.

Практики національного лобізму мають бути чітко юридично регламентовані, тоді він буде здатен сприяти: забезпеченню гласності та передбачуваності політичних процесів; цивілізованому контролю за сферами діяльності апарату державної влади (до більшої «прозорості» й відкритості); зменшенню бюрократизації та волонтаризму в прийнятті рішень; соціальному контролю над взаємодією приватних інтересів та органів влади, створенню додаткових перепон на шляху корупції. Таким чином, лобізм як система цивілізованих відносин, як ефективна політична діяльність, безсумнівно, зможе вплинути на вдосконалення політичного управління і стабілізацію суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Encyclopedia Britannica. – 15th edition. – L., 1980. – Vol. 7.
2. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
3. Meynaud J. Nouvelles etudes sur les groupes de pression en France / J. Meynaud. – Paris : Librairie Armand Colin, 1962. – 448 p.
4. Фридмэн Л. Введение в американское право : пер. с англ. / Л. Фридмэн. – М. : Прогресс, 1992. – 286 с.
5. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. – Изд. 5-е, перераб., доп. – М. : Юринформцентр, 2014. – 972 с.
6. Любимов А. П. Лоббизм как конституционно-правовой институт / А. П. Любимов. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1998. – 270 с.
7. Бятец М. В. Лоббизм в правотворческой деятельности / М. В. Бятец // Правоведение. – 1998. – № 1. – С. 46–52.

8. Interest Group Regulation Across The United States: Rationale, Development And Consequences // Parliamentary Affairs A Journal of Comparative Politics. – October 1998. – Vol. 51, No. 4. – P. 509.
9. Белоусов А. Б. Современная практика лоббизма в США / А. Б. Белоусов // Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд-ния РАН. – 2013. – № 2, т. 13. – С. 69–77.
10. Аравина Т. И. Лоббизм: национальные образцы и степень социальной приемлемости / Т. И. Аравина, Ю. Ю. Кузнецов // Социс. – 2000. – № 9. – С. 61–70.
11. Конституція України : офіц. текст. – К. : КМ, 2013. – 96 с.
12. Куліш А. Правове регулювання лобізму як складова розвитку конституційно-законодавчого процесу в Україні / А. Куліш // Зб. наук. пр. Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – 1999. – № 1. – С. 40–48.
13. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Ф. Нестерович ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 31 с.

ПРАКТИКИ ЛОББИЗМА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ И МИРА: ПОЛИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Герасина Л. Н.

В статье исследуются практики лоббирования, сложившиеся в политическом процессе государств современного мира и Украины. Лоббизм представлен как система и практика реализации интересов социальных групп, союзов, ассоциаций граждан, субстрат и субэлит, бизнес-групп и корпораций. Обобщены социальные функции лобби: социальное посредничество; содействие обмену информацией; влияние на решения власти; агрегация и рационализация общественных ожиданий. Проанализированы сущностные черты и практики, которые отличают плюралистическое, корпоративистское лобби и пр., выявлены их противоречивые характеристики. Проводится оценка мирового опыта законодательного урегулирования лоббистской деятельности, определены тенденции и перспективы социально-правового развития лоббизма в Украине.

Ключевые слова: лоббизм; тактики политического давления; плюралистическое, корпоративистское, иностранное лобби; законодательное, исполнительное, судебное, отраслевое и региональное лоббирование.

PRACTICES OF LOBBYISM ARE IN POLITICAL PROCESS UKRAINE AND WORLD: POLITICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECT

Gerasina L. M.

In the article practices are probed lobbying, folded in the political process of the states of the modern world and Ukraine. Indisputably, lobbyism is an effective mechanism of civil society, consequently he must be «satellite of democracy». Lobby is presented as a system and practice of realization of interests of task forces, unions, associations of citizens,

substrates and subelites, business-groups and corporations. The sociologists of policy A. Bentli and Zh. Meyno considered a specific line of lobby – practical absence of legal regulation of activity.

The social functions of lobby are generalized: social mediation; assistance an exchange by information; influence on the decisions of power; consolidation and rationalization of public expectations. Modern process of lobbying usually technologically carries out small group of people, that is why in practice there are risks of abuses through mercenary, narrowly group interests. A main value of lobbyism is creation of legitimate possibility of participation of the «interested» groups in development and acceptance of state decisions with bringing in of competent specialists.

Essence lines and practices which distinguish pluralistic, corporate lobby and others are analysed, their contradictory descriptions are exposed. In relation to the higher echelons of power of group of pressure carry out the legislative, executive and judicial lobbying. Of a particular branch lobbying takes a place at the level of ministries, departments, state committees, departments. Local authorities quite often operate as lobbyists, obtaining in a fight necessary regions (to societies) advantages, subsidies or privileges – is the regional lobbying.

Socially-legal potential of lobbyism: he complements the constitutional system of democratic representative office, allows to influence on acceptance and realization of political decisions those groups of societies, which are deprived possibility to articulate own interests through deputies. Practices of national lobbyism must be expressly legally regulated, instrumental in providing of publicity and progress in a political process. The estimation of world experience of legislative settlement of lobbyist activity is conducted, tendencies and prospects of socially-legal development of lobbyism are certain in Ukraine. At the terms of development of democracy of lobby in Ukraine must an actual prospect grow into a necessary socio-political institute.

Key words: *lobbyism; tacticians of political pressure; pluralistic, corporate, foreign lobby; legislative, executive, judicial, of a particular branch and regional lobbying.*

О. М. Кириленко, доктор соціологічних наук, професор

БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЛЮДЕЙ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ФЕЛІЦИТАРНИЙ ПІДХІД

У статті проаналізовано досвід національних та міжнародних соціологічних досліджень благополуччя людей у рамках феліцитарного підходу. Феліцитарний підхід виступає новою інтегративною методологічною платформою для вимірювання показників благополуччя та якості життя населення країн світу. Дослідження рівня щастя людей у різних країнах світу знайшло підтримку ООН, Міжнародного інституту Гелана, а також урядів Великої Британії, Франції, Китаю.

Ключові слова: благополуччя, якість життя, щастя, показники щастя, феліцитологія.

Актуальність проблеми. Благополуччя людей становить найвищу цінність суспільства та відображає магістральну лінію розвитку сучасної цивілізації. Розуміння сутності та змісту соціального благополуччя пов'язується з таким розвитком суспільства, при якому задовольняються вітальні, соціальні і духовні потреби людей, максимально ефективно використовуються ресурси та блага суспільства, створюються сприятливі умови для повноцінного життя і всебічного розвитку кожної людини. У такому сенсі тотальне або загальне соціальне благополуччя являє собою суспільний ідеал, що надихає мислителів, науковців, митців, громадських та політичних діячів, усіх людей. Цінність благополуччя так чи інакше пов'язана з цінністю щастя, яке в сучасному суспільстві вийшло за межі буденного розуміння й філософської інтерпретації та стало об'єктом інтегративних і міждисциплінарних досліджень у рамках *феліцитології* як науки про щастя (від лат. *felicitas* – щастя).

Стан наукового розроблення проблеми. До останнього часу соціальне благополуччя не набуло характеру самостійного об'єкта наукових досліджень, однак його окремі сторони вивчаються в різних галузях соціального знання. У першу чергу це стосується *економічних теорій*, в яких аналізуються матеріально-економічні основи благополуччя, його зв'язок із рівнем розвитку виробництва та споживання благ, характер виробничих відносин і принципи взаємодії виробництва, розподілу, обміну та споживання в межах ринку, потреби й інтереси людей як споживачів, а також прояви не-

рівності в доступі до економічних ресурсів, принципи справедливості розподілу благ залежно від політико-економічної системи суспільства (А. Сміт, К. Маркс, В. Парето, І. Бентам, С. Еджворт, Т. Пікеті та ін.).

Другий напрям теоретичного осмислення проблем благополуччя отримав розвиток у *політичних теоріях* – теорії соціалістичної держави, теорії держави загального благоденства, теорії соціальної держави, теорії демократії (К. Маркс, Дж. Кейнс, Дж. Мюрдаль, А. Пігу, К. Боулдінг, В. Мунд, Л. фон Штейн, Л. Ерхард, Дж. Стігліц, А. Мюллер-Армак, Дж. Міль, Р. Даль, Дж. Сарторі, Дж. Роулз, Й. Шумпетер, П. Сінгер, А. Сен та ін.). У даних політичних теоріях розглядаються питання взаємодії політичних, економічних та інших інститутів суспільства щодо забезпечення ефективного управління виробництвом і системою ринкових відносин та задоволення потреб людей, упровадження принципів справедливості в процес соціального управління, подолання відчуження між політичним класом і суспільством, розподілу та перерозподілу суспільних благ, реалізації та захисту прав і свобод людини, гармонізації інтересів людини та суспільства.

Важливий внесок у розвиток методології дослідження благополуччя зробили *філософія, культурологія та соціальна психологія*. Це стосується осмислення цінностей благополуччя, щастя, задоволення, насолоди від життя, дослідження емоційних, мотиваційних, світоглядних, поведінкових основ благополуччя та щастя людини (П. Гасенді, І. Бентам, Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, В. Соловйов, Б. Спіноза, С. Л. Франк, Е. Фромм, Е. Шефтсбері, Р. Лейярд, Ф. Герцберг, У. Джеймс, П. Конверс, А. Кембелл, А. Маслоу, Ч. Пірс, Ф. Роджерс, Д. Майєрс та ін.).

Не можна залишити без уваги *інвайронментальний підхід*, який розглядає проблеми благополуччя крізь призму збереження природного середовища, необхідності гармонізувати інтереси людини, суспільства та природи (К. Цюлковський, В. Вернадський, К. Ясперс, У. Бек, Л. Браун, І. Бестужев-Лада, Г. Гендерсон, Дж. Гелбрейт, В. Данилов-Данил'ян, Г. Дилигенський, Д. Л. Медоуз та Д. Х. Медоуз, І. Рандерс, Ф. Хіrm, Д. Маркович, Ж. Робен, Т. Скітовський, Д. Кортен та ін.).

Медико-валеологічний дискурс фокусує увагу на проблемах збереження здоров'я, формування культури здоров'я як необхідного елементу благополуччя та провідної цінності життя сучасних людей, а також розвитку нової та перспективної сфери wellness (М. Амосов, Г. Апанасенко, І. Аршавський, В. Дільман, В. Казначеев, Б. Класов, М. Ковальова, С. Мезенцев, Н. Русінова, Д. Наш, Дж. Рейфснідер, Р. Фабіус, В. Прасіліо, А. МакМюррей, Дж. Клендон, Л. Макдональд та ін.).

Соціологічний теоретичний простір, у рамках якого вивчаються проблеми благополуччя та щастя, розробляються моделі майбутнього та ідеаль-

ного соціального устрою, охоплює широке коло підходів: теорії соціалістичного, комуністичного, комунітарного, солідарного суспільства; теорії соціального лібералізму, конвергенції та суспільства соціального благополуччя; теорії соціального та науково-технічного прогресу, теорії суспільства знань, постіндустріального, інформаційного, мережевого, постматеріального, постекономічного, постдефіцитного суспільства; теорії демократичного, прозорого суспільства; теорії глобалізації та глобального суспільства, глобальної культури, теорії глокалізації, теорії сталого розвитку, теорія глобального благополуччя (О. Конт, К. Маркс, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Дарендорф, Л. Козер, Р. Мертон, Т. Парсонс, П. Сорокін, Дж. Роулз, Дж. Гелбрейт, Е. Гіденс, Дж. Нейсбіт, П. Дракер, З. Бзежинський, Д. Белл, О. Тофлер, З. Бауман, М. Хайд, Дж. Діксон, М. Джейнер, Р. Інглхарт, Д. Хедл, О. Панарін, В. Іноземцев, Х. Булл, Дж. Розенау, І. Левін, М. Уотерс, П. Бергер, Р. Робертсон, У. Ганнерс, Д. Томлінсон, Х. Кнодкером, А. Аппадурай, У. Ханнерц, А. Печчеї, І. Рандерс, Д. Кортен, Дж. Рифкін, П. Віктор, Т. Джексон та ін.).

Становлять інтерес і наукові розробки сучасної *футурології*, яка прогнозує та визначає альтернативні моделі майбутнього розвитку суспільства з позицій як вирішення сучасних проблем та протиріч, так і розвитку процесів глобалізації, технологізації, демократизації, гуманізації суспільного життя, створення умов для загального благополуччя (Г. Ерман, І. Бліох, Г. Молінарі, Г. Уеллс, Д. Белл, Дж. Нейсбіт, О. Тофлер, А. Турен, І. Севбо-Белецька, О. Зинов'єв, Е. Новак, С. Переслегін, Р. Курцвейл, П. Шварц, Р. Слаугтер, Р. Дженсен, Е. Гідей, Дж. Бінде, М. Кайку, Ж. Фреско, Р. Медоуз та ін.). Футурологічні концепти суспільства можна розділити на песимістичні, оптимістичні та критично-конструктивні. Останній – критичний та конструктивний підхід у дослідженні майбутнього передбачає розуміння складності та нелінійності розвитку суспільства, однак орієнтується на активно-діяльнісне, креативне та продуктивне ставлення людей до вирішення завдань соціального розвитку, подолання нових проблем і ризиків цивілізаційного розвитку в майбутньому. Рух до кращого майбутнього суспільства буде визначатись успіхами духовно-культурного, інтелектуального, наукового, технологічного прогресу.

Всі визначені підходи до вивчення благополуччя, рівня та якості життя сформували методологічне підґрунтя для сучасних досліджень рівня щастя людей, аналізу його складових показників та факторів, а також для формування концептуальних і прикладних основ політики благополуччя та щастя.

У даній статті автор ставить за *мету* проаналізувати досвід національних та глобальних соціологічних досліджень благополуччя людей крізь призму феліцитарного підходу.

Виклад основного матеріалу. Процес наукової інституціоналізації феліцитарного підходу включає поширення емпіричних досліджень, зростання кількості наукових публікацій з феліцитарної тематики, а також відкриття та функціонування спеціальних наукових видань.

Голландський соціолог Руут Вінховен, який вважається «хрещеним батьком» досліджень щастя, став засновником Всесвітньої бази даних щастя, а також «Журналу дослідження щастя» (Journal of Happiness Studies). На його думку, рівень щастя, який демонструють люди, поряд з рівнем здоров'я і добробуту є одним із найважливіших вимірюваних показників того, наскільки дане конкретне суспільство придатне та комфортне для життя людей [1, р. 14].

У 2012 р. у Великій Британії почав видаватись «Міжнародний журнал щастя і розвитку» (International Journal of Happiness and Development), а в 2013 р. стартував турецький журнал «Журнал щастя і Well-Being» (The Journal of Happiness & Wellbeing). Результати дослідження благополуччя та щастя презентуються на сторінках інших видань – Міжнародного журналу Благополуччя (International Journal of Wellbeing – Нова Зеландія, з 2011 р.), Міжнародного журналу якісних досліджень у сфері здоров'я і благополуччя (International Journal of Qualitative Studies on Health and Wellbeing – Швеція, з 2006 р.), журналів «Прикладні дослідження якості життя» (Applied Research in Quality of Life) та «Психологія Благополуччя: теорія, дослідження, практика» (Psychology of Wellbeing: Theory, Research and Practice) німецького наукового видавництва «Springer».

У розвиток сучасної соціології благополуччя та щастя зробили внесок широке коло науковців з різних країн та різних напрямів – філософії, психології, економічної та політичних наук, соціології: П. Сорокін, І. Аргал, Д. Фокс, Р. Лейард, Р. Вінховен, М. Хеджерті, Б. Стівенсон, Дж. Вольфатерс, Е. Дейнер, М. Селігман, Р. Істелін, Дж. Фрідман, П. Шавіч, Дж. Харсан'є, П. Цукерман, Д. Майєрс, О. Лосєв, В. Татаркевич, Ю. Лотман, С. Попова, М. Чепурних, С. Степашин, Ю. Шматова, М. Морєв, Л. Сохань, І. Сохань, Н. Паніна, Є. Головаха, Н. Харченко та ін.

У рамках феліцитарного підходу центральною проблемою є дослідження феномену щастя людей як інтегративної характеристики їх благополуччя, достойного рівня та високої якості життя – задоволеності сімейно-шлюбними стосунками, станом здоров'я, умовами та оплатою праці, відпочинку, соціальними відносинами, комфортними та безпечними умовами проживання, а також ефективністю та демократичністю політичних інститутів, рівнем соціальної захищеності, свободи життєвого вибору та ін. У такому аспекті суб'єктивні характеристики щастя та їх оцінка залежать не тільки від рівня матеріального добробуту, освіти, культури, соціального статусу

та активності самих людей, а від рівня розвитку суспільства, тобто від тих соціальних умов, у яких люди проживають.

Необхідно зазначити, що дослідження рівня благополуччя людей та його експертна оцінка можуть розглядатись і використовуватись як *індикатори* або *критерії оцінки* соціальної ефективності, прогресивності та демократичності функціонування інститутів суспільства, зокрема політичних інститутів і системи соціальної політики країни [2, с. 157].

У соціологічному просторі України дослідники приділяли і приділяють велику увагу вивченню рівня благополуччя та задоволеності населення умовами свого життя. Це стосується відомого соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, який проводиться з 1994 р. У рамках даного моніторингу відомими українськими соціологами Н. Паніною та Є. Головахою була апробована методологія інтегрованого індексу соціального самопочуття, який відображає рівень задоволеності різноманітних потреб населення (всього 44 показники) [3; 4]. Серед питань-індикаторів індексу соціального самопочуття є питання «Чи вистачає Вам щастя в сімейному житті?» (25 % українських респондентів засвідчили, що такого щастя їм не вистачає) [4, с. 104]. У цілому індекс соціального самопочуття показав, що українське населення демонструє недостатній рівень задоволеності власних потреб і різними сторонами, умовами та якістю життя. У першу чергу це стосується медичної допомоги та здоров'я, можливості харчуватись відповідно до своїх смаків, повноцінного відпочинку, захисту від злочинності, дотримання прав людини, державного захисту від зростання цін, екологічної безпеки, упевненості у кращому майбутньому [4].

Результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України стали емпіричною основою для аналізу рівня та якості життя в Україні, якому присвятили свої роботи В. Ворона, І. Прибиткова, Ю. Саєнко, О. Куценко, Н. Толстих, В. Смакота, В. Буткалюк, Г. Чепурко, О. Іваненко, Л. Бевзенко, О. Бурова, А. Домаранська, А. Малюк, І. Буров та ін.

Заслуговують на увагу колективні монографії з проблем якості життя населення України, які підготували колективи Інституту соціології НАН України (під керівництвом В. Ворони), Харківського національного університету (під керівництвом В. Бакірова), Українського інституту соціальних досліджень (під керівництвом О. Балакіревої), а також дисертаційне дослідження 2005 р. О. Плахової на тему «Якість життя населення України в умовах трансформації (соціологічний аналіз)» [5; 6; 7; 8].

Київський Міжнародний інститут соціології (КМІС) у своїх національних дослідженнях 2012–2014 рр. використав два індекси, розроблених Левада-Центром: індекс соціального благополуччя та індекс індивідуального благополуччя, які відповідно включають три та чотири питання. Дослідження

показало, що найнижчу оцінку респонденти дають економічній ситуації в країні (у рамках індексу соціального благополуччя), найвищу – рівню свого особистого щастя (в рамках індексу індивідуального благополуччя). При цьому дистанція між індексами дуже значна – індекс соціального благополуччя на декілька порядків нижчий за індекс індивідуального благополуччя. За останні два роки обидва індекси значно знизилися за значенням, що засвідчує падіння рівня загального благополуччя українського населення. У 2016 р., за даними дослідження КМІС, 26 % опитаних респондентів вважають себе щасливими, 28 % – скоріше щасливими, ніж нещасливими. Отже, більшість респондентів відчувають себе щасливими людьми [9].

У 2013 та 2016 рр. компанія «Research & Branding Group» провела омнібусні національні опитування на тему «Щастя українців» [10]. Як показали результати даного дослідження, більшість жителів України вважають, що щастя існує (у 2013 р. – 91 %, у 2016 р. – 80 %). Дві третини українців (66 %) вважають себе щасливими людьми, кожен четвертий (25 %) опитаний у 2016 р. респондент не вважає себе щасливою людиною. В порівнянні з 2013 р. кількість щасливих українців зменшилася на 9 %, а нещасливих – зросла на 5 %. Для українців найважливішими підставами вважати себе щасливими є сімейне благополуччя, здоров'я власне та близьких (58 %), наявність дітей і онуків (46 %), а також наявність коханої людини (25 %). До нещастя спонукають невпевненість у завтрашньому дні (36 %), бідність/нестача грошей (34 %) і проблеми зі здоров'ям (18 %). Велика частина жителів країни (39 %) вважають, що в сучасній Україні більше нещасливих людей. Лише кожен четвертий респондент (24 %) вважає, що серед співгромадян більше щасливих людей, а ще 28 % опитаних оцінюють число щасливих і нещасливих людей в Україні як рівне. Однак третина українців (34 %) вважають, що серед їхніх знайомих більше щасливих людей, приблизно стільки ж (31 %) вважають, що серед знайомих приблизно порівну і щасливих і нещасливих, а кожен четвертий (25 %) бачить серед знайомих переважно нещасливих людей. Тобто оцінка респондентами рівня щастя в своєму оточенні більш оптимістична, ніж оцінка щастя оточуючих людей і українців у цілому [10].

В останні десятиліття вимірювання рівня щастя людей та суспільства стало предметом не тільки національних, а й міжнародних і глобальних досліджень.

У 1988 р. «Economist Intelligence Unit» (EIU) – дочірня компанія відомого міжнародного журналу «The Economist» – провела дослідження з метою визначення рейтингу країн світу за кращими умовами для життя та народження дітей (було охоплено 48 країн та використано 11 економічних та соціально-політичних показників статистичного та соціологічного харак-

теру). Перша десятка найкращих країн для життя включила США, Францію, ФРН, Італію, Канаду, Японію, Гонконг, Велику Британію, Швецію та Нідерланди. Радянський Союз отримав 21 позицію у даному рейтингу. Це було одним із перших міжнародних досліджень з метою вивчення рівня добробуту у світі, естафету якого в кінці 1990-х рр. підхопили інші дослідницькі центри [11].

З 1990 р. ООН почала використовувати Індекс Людського Розвитку (ІЛР – англ. HDI), в якому враховувались тільки статистичні показники – ВНД на душу населення, очікувана середня тривалість життя та середня тривалість років освіти. У 1990 р. СРСР мала 26 місце з показником 0,920. У 2014 р. рейтинговий список за ІЛР відкрили країни Норвегія, Австралія, Швеція; Україна отримала 81 місце з показником індексу 0,747; завершив список Нігер (188 місце) [12].

У 2005 та 2013 рр. компанія «Economist Intelligence Unit» відновила дослідження 1988 р. за Індексом якості життя (англ. quality-of-life index). Даний індекс об'єднав статистичні та соціологічні показники та охопив у 2005 р. 111 країн, у 2013 р. – 80 країн. У 2013 р. перші місця отримали Швейцарія, Австралія, Норвегія, останні – Україна, Кенія, Нігерія. Цей рейтинг сама компанія «Economist Intelligence Unit» визначила як рейтинг країн, де краще народжувати дітей [11; 13].

У 2005, 2007, 2009, 2011 рр. Україна долучилася до великого моніторингового порівняльного міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження». У рамках цього дослідження були питання щодо оцінки задоволеності своїм життям та рівня свого щастя. На жаль, Україна за цими оцінками посіла останні місця серед 24–32 країн Європи та декількох країн Азії – Ізраїль, Туреччина. Це стало підставою вважати Україну найбільш нещасливою країною Європи нарівні з Болгарією та Росією [14, с. 77–78].

У 2006 р. Британський аналітичний центр «New Economics Foundation» запропонував Міжнародний індекс щастя (Happy Planet Index), що відображає добробут людей і стан навколишнього середовища в різних країнах світу. У даному індексі не враховувався економічний показник ВВП, а використовувались результати соціологічних досліджень Gallup World Poll – Міжнародного інституту Гелапа, що відобразили оцінки благополуччя, статистичні показники очікуваної середньої тривалості життя, показники нерівності, екологічний слід (показник впливу людей на природне середовище). Відбулось три хвилі підрахунку індексу щастя у 2006 р. (179 країн), 2009 р. (143 країни) та 2016 р. (140 країн). У 2016 р. перші місця в рейтингу щастя отримали Коста-Ріка, Мексика та Колумбія. Україна посіла 70 місце (для порівняння: Чад – 140, Росія – 116, США – 108, Китай – 79, Швеція – 61 місце) [15].

У 2016 р. за підтримки ООН група провідних експертів під керівництвом Дж. Хелівела (Канада), Р. Лейарда (Велика Британія) та Дж. Сачса (США) підготували Звіт зі Всесвітнього Щастя (The World Happiness Report 2016 Update – доповнений варіант таких же доповідей за 2012 та 2015 рр.), в якому представили методологію та результати глобального дослідження «Рейтинг щастя» 2012–2015 рр. Система показників Рейтингу щастя включила 12 основних блоків:

- 1) ВВП на душу населення з поправкою коефіцієнтом нерівності Джині (статистичні показники);
- 2) очікувана тривалість здорового життя (статистичний показник ВООЗ);
- 3) сходи життя (оцінка якості життя за 10-бальною системою – соціологічний показник);
- 4) соціальна підтримка рідних, друзів (соціологічний показник);
- 5) свобода життєвого вибору (соціологічний показник);
- 6) щедрість, благодійність (соціологічний показник);
- 7) рівень поширення корупції в державних органах та бізнесі (соціологічні показники);
- 8) позитивні емоції (почуття щастя, радості, насолоди – соціологічні показники);
- 9) негативні емоції (почуття неспокою, печалі, гніву – соціологічні показники);
- 10) рівень довіри до уряду (соціологічні показники);
- 11) рівень довіри до людей, суспільства (соціологічні показники);
- 12) якість державного управління, рівень демократичності (соціологічні показники) [16].

Дослідження 2012–2015 рр. охопило 156 країн. Рейтинговий список відкрили країни: Данія, Швейцарія, Ірландія, Норвегія, Фінляндія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Австралія, Швеція. Україна отримала 123 місце [16].

Дане рейтингове дослідження за підтримки ООН стало ще одним кроком у розвитку глобальної соціології благополуччя та щастя, однак воно засвідчило, що методологія масштабного вимірювання та крос-національного аналізу рівня щастя має вдосконалюватись шляхом не тільки посилення експертної співпраці, а й на основі розвитку національних статистичних систем та соціологічних мереж.

Поряд із цим існують інші проблеми у вимірюванні рівня щастя та благополуччя. Це стосується складності концептуалізації феномену щастя, визначення та врахування ролі економічних, політичних, професійних, статусних, соціально-психологічних, культурно-освітніх, екологічних, вікових, гендерних, національних та інших факторів, що впливають на відчуття й оцінку

рівня щастя людей. У такому аспекті дослідники ще не прийшли до спільного висновку щодо впливу рівня економічного, матеріального достатку на рівень щастя. Тут необхідно згадати ефект Істерліна – зростання доходів на душу населення призводить до зростання відчуття щастя тільки до певного рівня. Очевидно, що на питання Е. Фромма «Мати чи бути?» нема однозначної відповіді. Щоби «бути», людині треба «мати», але скільки (?), щоби відчувати себе комфортно, щасливо, мати можливість розвиватись, бути добрим та щедрим? Подальші дослідження щастя дозволять вирішити ці та інші проблеми їх методології.

Для сучасного українського суспільства проблеми підвищення добробуту, тобто рівня та якості життя людей, не перестають бути гостро актуальними, обтяжуються цілим рядом факторів економічного, політичного, геополітичного та культурного характеру. Останні роки політичних та економічних трансформацій та потрясінь призвели до декількох хвиль різкого падіння рівня життя населення, мілітаризації суспільного життя, ідеологічної дестабілізації, духовно-моральної, ціннісної кризи та зневіри щодо кращого майбутнього. Можна стверджувати, що процеси лібералізації та інституціональних змін в Україні отримали деформований характер у формі криміналізації економіки та політики, тотальному поширенні корупції, призвели до панування популістських та безвідповідальних еліт у формі клептократії та посилення геополітичної залежності [17]. Процес трансформації політичних інститутів в Україні поки що не може завершитись формуванням демократичної, соціальної, правової держави, задекларованої в Конституції країни, як ефективної системи соціального управління. У цілому все це негативно впливає на розвиток національного виробництва, соціальну політику та рівень життя й благополуччя населення, хоча Україна має потужні природні та людські ресурси. З песимістичної точки зору Україна впродовж останніх 25 років поступово руйнує свій соціальний капітал, втрачає свій соціально-економічний, науково-технічний та духовний потенціал, рухається на узбіччя світового цивілізаційного розвитку [18; 19].

За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, в 2015 р. тільки 2 % українських респондентів цілком задоволені своїм життям, 31 % – скоріше задоволені, зовсім та в цілому не задоволених – відповідно 16 % та 32 %. Щодо оцінки свого становища в суспільстві тільки 22 % відповіли, що скоріше ним задоволені, а 53 % респондентів скоріше не задоволені своїм становищем у суспільстві. Значна частина українських респондентів у 2015 р. – 45 % висловили своє крайнє нетерпіння тяжким становищем у суспільстві (терпіти вже неможливо), ще 42 % відзначили, що можна терпіти, але жити важко [20]. Образ українського суспільства

у респондентів асоціюється в першу чергу з безладом, злиднями, розрухою, протистоянням [21, с. 527].

Сучасна криза в розвитку українського суспільства насамперед проявляється в економічній сфері життя. За даними соціологічних досліджень, проведених Соціологічною групою «Рейтинг» у червні 2016 р., 78 % опитаних респондентів указують на погіршення соціально-економічної ситуації в українському суспільстві (45 % – набагато погіршилось, 33 % – дещо погіршилось) [22]. Це доповнюється кризою довіри до політичних інститутів та еліт, обумовлює високий рівень невпевненості людей у кращому майбутньому країни.

Аналіз результатів соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України дозволив зробити висновок, що за останні роки життя переважної більшості українців зводиться до боротьби за фізіологічне виживання та задоволення елементарних потреб. Тому проблема низького рівня та якості життя більшості населення як результат нової хвилі масового зuboжіння вимагає термінового вирішення та повинна стати центральним завданням соціальної політики української держави [23, с. 257].

Сучасна неблагополучна, «нещаслива» ситуація в Україні не тільки викликає велике занепокоєння та увагу з боку дослідників, а й стимулює пошук відповідей на цілу низку гострих питань: чому українське суспільство не здатне забезпечити пристойний рівень та високу якість життя для своїх громадян, які фактори гальмують його демократичний розвиток та як найшвидше вийти з кризового соціально-економічного, політичного та культурного стану, що затягує Україну все більше та більше [24]?

Зрозуміло, що необхідним є процес переходу до іншої моделі соціальної організації суспільства, орієнтованої на забезпечення благополуччя всіх людей. Практичне вирішення цієї складної проблеми виходить за межі компетенції науковців, соціологів зокрема, залежить від ефективності політичного управління та активності громадянського суспільства.

У світі існує досвід політичної інституціоналізації концепції щастя на прикладі країни Бутан, де починаючи з 70-х рр. XX ст. державою був обраний курс на реалізацію політики національного щастя. Модель *валового національного щастя* передбачає вимір якості життя в балансі між матеріальним і духовним. Це поняття було введено ще в 1972 р. королем Бутану Джігме Сінг Вангчуком. У Конституції Бутану зазначено: «Держава вживає всіх можливих заходів для створення і підтримки умов, які сприяють досягненню щастя для всієї нації» [2, с. 146]. У Бутані діє національна комісія зі щастя, яка розробляє та реалізує п'ятирічні плани розвитку країни з використанням показників валового національного щастя (72 показники) [25].

В останні роки уряди таких країн, як Франція, Велика Британія та Китай почали використовувати критерії щастя для оцінки ефективності соціального розвитку своїх країн, збільшувати фінансування досліджень рівня благополуччя [2, с. 147–148]. Таким чином, феномен щастя все більше хвилює не лише представників соціальних наук як об'єкт феліцитології, а й практиків державного управління. Такий інтерес поширюється й на інститути глобального управління.

У липні 2011 р. Генеральна Асамблея ООН з ініціативи Бутану і при співавторстві більше 50-ти держав, у тому числі Франції, Великої Британії і Японії, прийняла резолюцію «Щастя: цілісний підхід до розвитку», в якій рекомендовано використовувати щастя як показник розвитку кожної країни. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун тоді зауважив: «У цю епоху крайньої несправедливості, спустошливих воєн, масового переміщення населення, крайньої бідності та інших антропогенних явищ, що викликають страждання людей, Міжнародний день щастя дає можливість всьому світу заявити, що в центрі уваги повинні бути мир, благополуччя і радість» [26].

У 2012 р. у рамках 66-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН була проведена нарада високого рівня «Щастя і благополуччя: визначення нової економічної парадигми», на якій Генсек ООН Пан Гі Мун зазначив, що три основні елементи сталого розвитку: соціальне, економічне і екологічне благополуччя є нероздільними, разом вони визначають світове валове щастя, і це є основою нової парадигми суспільного розвитку для всього світу. У липні 2012 р. ООН проголосила 20 березня Міжнародним днем щастя [26].

Висновки. Соціальні зміни впродовж останнього століття визначили епоху бурхливої індустріалізації, урбанізації, механізації, автоматизації, комп'ютеризації та медіатизації суспільства, забезпечили значне просування на шляху економічного та культурного розвитку, сприяли підвищенню рівня та якості життя великої кількості людей. Однак залишаються невирішеними дуже багато проблем соціального розвитку, які пов'язані з проявами нерівності в різних сферах життя та бідністю у формі національних і глобальних розривів, а також з політичними, релігійними та етнонаціональними конфліктами, загрозами миру та стабільності, збереженням здоров'я, доступом до освіти, захистом природи. Усі ці проблеми засвідчують недосконалість існуючих моделей організації соціального життя та низький рівень соціальної ефективності управління ними. У такому аспекті досягнення благополуччя всіх людей і суспільств виступає дуже складним та довгостроковим завданням, яке стоїть перед відповідальними елітними групами, експертами і громадянським суспільством, економічними, політичними та культурними інститутами, системами національного та глобального управління.

Благополуччя та щастя людей базується на благополуччі всього суспільства, однак визначається суб'єктивною оцінкою власного добробуту та задоволеності життям. Отже, щастя – складний феномен соціокультурного розвитку та складний теоретико-концептуальний конструкт, який відображає як складність суспільного життя та соціального розвитку, так і складність його вимірювання та аналізу. Це обумовлює необхідність інтегративних, комплексних, міждисциплінарних підходів до вивчення проблем благополуччя людей, яким може виступати феліцитарний підхід.

У науковій літературі, а також у міжнародних документах благополуччя людини останніми роками пов'язується із *досягненням щастя* – стану високої задоволеності рівнем, змістом, якістю життя. Проблемне поле досягнення людьми свого щастя вийшло за рамки буденного, індивідуального та суб'єктивного його розуміння та все більше набуває характеру спеціального напряму соціальних досліджень у рамках *феліцитології* – науки про щастя.

У сучасних дослідженнях благополуччя та щастя людей *соціологія* відіграє велике та зростаюче значення. Це обумовлюється в першу чергу можливостями емпіричного вимірювання рівня добробуту і щастя на основі опитування людей, що є важливим доповненням до статистичних даних. Поряд із цим соціологія виступає аналітичним простором для інтеграції різних теоретичних підходів, формування та вдосконалення методології міждисциплінарних досліджень проблем благополуччя та щастя. Отже, соціологічні дослідження якості життя та благополуччя в контексті феліцитарного підходу можуть розглядатись як новий напрям досліджень. Він інтегрує мікро-, мезо- та макрорівні аналізу, суб'єктивні та об'єктивні показники рівня, факторів, цінностей щастя, а також кількісні та якісні методи його вимірювання. Результати соціологічних досліджень щастя дозволяють проводити індикативний та рейтинговий аналіз його рівня в різних країнах, територіальних спільнотах та впливати на управлінські рішення, політичні програми, тобто діяльність усіх суб'єктів соціального управління від локального, національного до глобального рівня.

У свій час відомий соціолог П. О. Сорокін наголошував на тому, що всі критерії прогресу, якими б різноманітними вони не були, так чи інакше мають на увазі й повинні включати в себе принцип щастя [27, с. 511].

Професор Лондонської школи економіки Р. Лейард, експерт ООН з питань дослідження щастя, автор книги «Щастя: уроки нової науки», зауважив, що саме прагнення людини до щастя має бути прийнято державою як золотий стандарт та основа всіх політичних рішень. На його думку, щастя громадян – це єдиний показник ефективності, який уряди повинні врахову-

вати при плануванні свого курсу, а зростання багатства має сенс тільки для зростання щастя людей [28].

ЛІТЕРАТУРА

1. Veenhoven R. Questions on happiness: Classical topics, modern answers, blind spots / R. Veenhoven // Subjective wellbeing: An interdisciplinary perspective / F. Strack, M. Argyle, & N. Schwarz (Eds.). – Oxford, England : Pergamon Press, 1991. – P. 7–26.
2. Шматова Ю. Е. Измерение уровня счастья: литературный обзор российских и зарубежных исследований / Ю. Е. Шматова, М. В. Морев // Экон. и социал. перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2015. – №3 (39). – С. 141–162.
3. Головаха Є. Інтегральний індекс соціального самопочуття населення України у 1995–2004 рр. / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАН України, 2004. – С. 378–386.
4. Головаха Є. Соціальне самопочуття населення України до і після помаранчевої революції / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 95–106.
5. Качество жизни населения Украины в зеркале социологии / под общ. ред. В. М. Ворони, Е. И. Суименко. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2012. – 211 с.
6. Соціологічний вимір соціально-економічних процесів в Україні / [О. М. Балакірева, В. А. Головенько, Р. Я. Левін та ін.] ; за ред. О. М. Балакіревої ; НАН України ; Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2009. – 320 с.
7. Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі : монографія / В. С. Бакіров, В. М. Ніколаєвський, О. І. Кізілов та ін. ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 216 с.
8. Плахова О. М. Якість життя населення України в умовах трансформації (соціологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / О. М. Плахова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 20 с.
9. Самопочуття мешканців України у травні 2016 року: економічні негаразди і щастя попри все [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=636&page=1>.
10. Счастье украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9116/>.
11. Kekic L. The lottery of life [Електронний ресурс] / L. Kekic. – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/21566430-wherebe-born-2013-lottery-life>.
12. Доклад ООН о человеческом развитии 2015 г. «Труд во имя человеческого развития» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru_0.pdf.

13. The world in 2005. The Economist Intelligence Unit's quality-of-life index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf.
14. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 119 с.
15. The Happy Planet Index 2016. A global index of sustainable wellbeing [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikiprogress.org/data/dataset/38b43c98-6f6c-4c27-aa5f-6a875b957963/resource/c137366a-0eda-4fca-9c80-43f7dc3682a1/download/Briefing-paper---HPI-2016.pdf>.
16. World Happiness Report 2016, Update (Vol. I) [Електронний ресурс] / ed. by John Helliwell, Richard Layard and Jeffrey Sachs. – New York : Sustainable Development Solutions Network. – Режим доступу: <http://worldhappiness.report/>.
17. Требін М. П. На шляху до відкритого суспільства: пострадянський транзит / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 141–153.
18. Шульга Н. А. Дрейф на обочину: двадцять лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – Киев : Друк. «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.
19. Головаха Є. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни / Є. Головаха // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / голов. ред.: В. М. Ворона, М. О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15), т. 1. – С. 49–56.
20. Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2015» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.
21. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.
22. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні: 28 травня – 14 червня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_demonstriruet_skepticizm_ukraincev_s_problemskami_nadezhdy.html.
23. Буткалюк В. Соціально-економічне становище населення України / В. Буткалюк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / голов. ред.: В. М. Ворона, М. О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15), т. 1. – С. 250–258.
24. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2013. – № 4 (47). – С. 161–174.
25. Bhutan 2020: A Vision for Peace, Prosperity and Happiness. Planning Commission Royal Government of Bhutan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gnhc.gov.bt/wp-content/uploads/2011/05/Bhutan2020_1.pdf.
26. Международный день счастья 20 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/events/happinessday/>.
27. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

28. Лэйард Р. Счастье: уроки новой науки / Ричард Лэйард ; пер. с англ. И. Кушнаревой. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. – 416 с.

БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛЮДЕЙ КАК ОБЪЕКТ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ФЕЛИЦИТАРНЫЙ ПОДХОД

Кириленко О. Н.

В статье анализируется опыт национальных и международных социологических исследований благополучия людей в рамках фелицитарного подхода. Фелицитарный подход выступает новой интегративной методологической платформой для измерения показателей благополучия и качества жизни населения стран мира. Исследование уровня счастья людей в разных странах мира нашло поддержку ООН, Международного института Гэллага, а также правительств Великобритании, Франции, Китая.

Ключевые слова: *благополучие, качество жизни, счастье, показатели счастья, фелицитология.*

THE WELL-BEING OF PEOPLE AS THE OBJECT OF SOCIOLOGICAL RESEARCH: FELICITOLOGICAL APPROACH

Kirilenko O. M.

The article deals with analysis of the methodological and empirical foundations of sociological studies of well-being within the felicitalogical approach.

At the present stage of the development of social sciences and humanities there is an active process of institutionalization of a new direction of research – felicitalogy as the science of happiness (of lat. «felicitas» – happiness). This process reflects the reaction of the scientific community to the modern needs of society to create the conditions for successful and happy life for all people, practical and maximum humanization of all spheres of society.

Social well-being is a complicated phenomenon of social and cultural development and complex theoretical and conceptual construct that reflects the complexity of social life and social development, and the complexity of its research and analysis. This necessitates complex integrative, interdisciplinary approaches to the study of well-being issues. Felicitalogical approach provides new possibilities for improving the methodology of the well-being researches.

Social changes of the last century as the era of industrialization, urbanization, mechanization, automation, computerization and mediatization of society ensure significant progress towards economic and cultural development, contributed to raising the level and quality of life of many people. However, there are many unresolved problems of social development related to inequalities in various spheres of life, poverty, political, religious

and ethnic conflicts, peace and security as well as health, education, environment. At the same time appear new problems, risks and contradictions related to the new forms of inequality, global gaps, military and environmental security, migration and others. All these issues demonstrate imperfection of the existing models of social life and low social efficiency of management at the national and global levels. In this aspect the achieving of well-being of all people in all societies is a very complex and long-term task facing the responsible elite groups, experts and civil society, economic, political and cultural institutions, national and global governance.

The measurement of well-being and happiness has significant indicative potential for evaluation and comparison of achievements of countries on social development and general well-being. International studies of happiness complement knowledge about scale, manifestations and factors of global gaps in economic, social, political and cultural development of countries and continents.

Thus, the current measurement of well-being using indexes of happiness on the national and global levels expands opportunities for improving the methodology of the study of conditions and factors of successful or troubled life of people in certain countries, what makes it possible to do a cross-cultural analysis. Such studies involve the integration of qualitative and quantitative, statistical and sociological, objective and subjective indicators, which increases the scientific value of the results.

The United Nations supported felicological approach in the study of quality of life and well-being under the Happy Planet Index. The study of the ranking of countries by Happy Planet Index was supported by leading international experts and international research centers. This ranking was made in 2012, 2013 and 2015, and covered most of the world (156 countries). The study used statistical and sociological indicators. The leaders of the international rating of happiness became Denmark and the Scandinavian countries. Ukraine ranked 123 place, holding the status of unhappy country. Sociological analysis of Ukrainian society points to the need for radical improvement of economic indicators of life, increasing of political efficiency and social welfare, improvement of health care system and socio-psychological atmosphere, overcoming of social tension.

The UN emphasizes the need to support the felicological concept of a sustainable development policy and in 2012 hold a meeting in the framework of the 66th session of the UN General Assembly with the participation of the majority of the world on the topic «Happiness and well-being: defining a new economic paradigm». The basic idea, proposed by UN Secretary-General Ban Ki-moon, was the need to ensure a happy life for all people on the planet through effective social, economic and environmental policies. At the initiative of the UN the International Day of Happiness is celebrated on 20 March since 2013.

Key words: well-being, quality of life, happiness, happiness indicators, felicology.

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ»: СОЦІОЛОГО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

У статті представлені різноманітні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти», які існують у закордонній та вітчизняній науковій літературі. Особлива увага приділяється аналізу об'єктивістського, релятивістського та компетентнісного підходів до визначення сутності якості вищої освіти. Аналізується система якості вищої освіти: якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти. Розглядаються умови забезпечення якості вищої освіти України.

Ключові слова: вища освіта, якість вищої освіти, якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти, якість результату вищої освіти, забезпечення якості вищої освіти, система оцінки якості вищої освіти.

Актуальність теми. Важливу роль для інноваційного розвитку сучасної вищої школи України відіграє підвищення якості вищої освіти. Це одне з основних завдань сьогодення, яке має не лише педагогічний чи суто науковий, а й соціальний, політичний та управлінський контекст. Тому проблема забезпечення якості вищої освіти України набуває особливої актуальності. Про це свідчать державні програми розвитку вищої освіти, а також новий Закон «Про вищу освіту», в якому вперше з'являється окремий розділ, присвячений проблемам забезпечення якості вищої освіти в Україні.

Наукова розробка проблеми. У науковій літературі знайшло широке відображення осмислення поняття якості вищої освіти (В. Андрущенко, І. Бех, К. Гнезділова, О. Демченко, В. Зінченко, М. Кисіль, К. Корсак, О. Левченко, В. Луговий, П. Саух, Ж. Таланова, І. Тализіна, А. Токман, М. Степко, Є. Шульгін, С. Цимбалюк, Я. Яхніна та ін.). Незважаючи на це, все ж залишаються дискусійними питання про те, що вважати якістю вищої освіти, яка її сутність та які умови її забезпечення.

Метою даної статті є дослідження сутності поняття «якість вищої освіти», розгляд сучасних різноманітних підходів до його визначення, аналіз умов забезпечення якості вищої освіти України.

Вклад основного матеріалу. Поняття «якість» носить багатоаспектний характер у залежності від об'єкта і галузі, які розглядаються. Що стосується вищої освіти, воно має різні значення у залежності від:

- вимог сторін, які зацікавлені в діяльності ВНЗ: держави, роботодавців, студентів, професорсько-викладацького складу;
- від якості тієї академічної галузі, яку треба оцінити;
- від історичного періоду в розвитку вищої освіти тощо.

Тому не випадково поняття «якість вищої освіти» має різноманітні інтерпретації.

У закордонній науковій літературі останнім часом спостерігається тенденція до побудови багатовимірних моделей якості вищої освіти, де різним вимірам відповідають різні підходи до цього поняття. Зокрема, популярною є загальна модель Л. Харвії і Д. Гріна, згідно з якою вирізняють п'ять аспектів поняття якості вищої освіти: виключність (прагнення бути кращим за інших); досконалість або стабільність, придатність до певних цілей (відповідність вимогам клієнтів, потребам або бажанням), співвідношення з ціною (можливість та термін повернення інвестицій у вищу освіту) [1, с. 12]. Близькою до їх підходу є модель Ж. Перрі, який додатково виокремлює якість вищої освіти як атрибут, що характеризує постійний розвиток [2, с. 108].

Усе більшого поширення в управлінні якістю вищої освіти набуває модель досконалості Європейської організації менеджменту якості (EFQM Excellence Model) [3, с. 2]. Вона базується на дев'яти показниках. П'ять із них (лідерство, управління персоналом, політика і стратегія, забезпечення ресурсами та ефективність їх використання, технологічні процеси) характеризують якість вищої освіти як можливості, що відображають діяльність установи, а інші чотири (задоволення співробітників, споживачів, вплив на зовнішнє середовище, реалізація потенційних можливостей) – результати, зумовлені можливостями, та зворотний зв'язок від результатів, спрямований на покращення можливостей.

У межах проекту UNESCO-CEPES «Стратегічні показники вищої освіти в XXI столітті» відображені такі основні підходи до визначення якості вищої освіти:

1. Якість вищої освіти як зверхність (високий рівень складності програми, процедур тестування студентів, імідж ВНЗ не тільки на національному, а й на міжнародному рівні).

2. Якість як відповідність поставленим цілям (відповідність загальноприйнятим стандартам, визначеним акредитаційним органом, з акцентом на досягнуті результати освітнього процесу або навчальної програми).

3. Якість як задоволення споживача (виправдання очікувань споживачів – студентів, батьків, суспільства в цілому та інших зацікавлених сторін).

4. Якість як синонім покращення (процес, спрямований на постійне вдосконалення, розвиток відповідальності ВНЗ за краще використання його інституційної автономії та свободи) [4, с. 251].

Якщо звернутися до вітчизняної наукової літератури, то треба зауважити, що в ній також існують різноманітні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти»: 1) якість вищої освіти як соціального інституту; 2) якість вищої освіти як педагогічного процесу; 3) якість вищої освіти як суспільного процесу; 4) якість вищої освіти як процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії; 5) якість вищої освіти як загальноцивілізаційного феномену; 6) якість вищої освіти як соціокультурної системи та ін.

Так, розуміючи вищу освіту як педагогічний процес і розглядаючи її якість як сукупність характеристик цього процесу, В. Воротілов та Г. Шапоренкова виділяють тринадцять підходів до визначення якості освіти: інтуїтивно-емпіричний (досвід та інтуїція людини); формально-підзвітний (рівень успішності тих, хто навчається); психологічний (рівень вихованості та навченості); процесуальний (оцінка стану навчального процесу); результуючий (оцінка результату педагогічної діяльності освітнього закладу); комплексний (зовнішня експертиза матеріальної бази, кадрового складу, програм, форм і методів роботи тощо); багатопараметричний (оцінка діяльності закладу на основі внутрішньосистемних параметрів); методологічний (співвідношення результату з заданими цілями); інтегрований (введення категорій, що носять інтегрований характер, – компетентність, грамотність, освіченість); особистісно орієнтований (розвиток особи того, хто навчається); соціальний (ступінь задоволення індивідуального і суспільного споживача); кваліметричний (вимірювання показників за параметрами) [5, с. 49–51].

Г. В. Степенко та К. В. Корсак пропонують вирізняти «якість задуму» та «якість відповідності», а щодо якості освіти розрізняють: 1) якість з дидактичної та/або педагогічної точки зору: такі проблеми, як ефективність навчання та викладання, гнучкість у навчанні, компенсаційні програми. Якість освіти розглядається як оптимізація процесів навчання та викладання; 2) якість з макроекономічної точки зору: питання повернення інвестицій у навчання та підготовку (також компаніями), ефект та ціна розміру класу. Якість освіти розглядається як оптимізація вартості навчання та підготовки; 3) якість з соціальної або соціологічної точки зору: забезпечення однакових можливостей для різних груп населення. Якість освіти розглядається як оптимізація відповідності освіти до соціальних вимог; 4) якість з точки зору клієнта: здатність шкіл та провайдерів навчання відповідати конкретним вимогам клієнтів (студентів, учнів, батьків, роботодавців) і надавати навчання та підготовку. Якість освіти розглядається як оптимізація вимог; 5) якість з точки зору менеджменту: ефективні школи та методи менеджменту загальної якості в навчальних закладах. Якість розглядається як оптимізація організації та процесу навчання [6, с. 52–54].

Дослідник Р. Кучма визначає якість вищої освіти як збалансовану відповідність освіти (результату, процесу, освітньої системи) визначеним потребам, цілям, вимогам, нормам (стандартам), що відповідають необхідності сучасного суспільного розвитку. Автор вважає, що якість вищої освіти складається з якості таких компонентів, як якість викладання (навчального процесу, педагогічної діяльності), якість науково-педагогічних кадрів, якість освітніх програм, якість матеріально-технічної бази та інформаційно-освітнього середовища, якість абітурієнтів, якість наукових досліджень, якість управління освітою [7, с. 90].

На думку А. Токмана та І. Распотнюка, «якість вищої освіти має три важливі аспекти: конструктивну якість курсу професійної підготовки, відповідну його змістовним первинним і організаційним можливостям; експлуатаційну якість, відповідну рівню реалізації навчального процесу; функціональну якість, відповідну мірі досягнення кінцевої мети професійної освіти фахівців» [8, с. 27].

У своєму дослідженні В. Зайчук виокремлює такі основні параметри якості вищої освіти: відповідність навчальних досягнень студентів державним освітнім стандартам; якість навчально-виховного процесу, що забезпечує рівень особистісного розвитку; динаміка індивідуальних досягнень у самовизначенні, саморозвитку, самореалізації; навчально-методичне забезпечення процесу підготовки; позитивна мотивація навчання, готовність до пізнавальної діяльності; якість управління освітніми програмами, що мають бути спрямовані на основну мету системи освіти – забезпечити умови для всебічного розвитку студентів, виховання громадянина демократичного суспільства [9, с. 57].

Серед інших поширених у науковій літературі трактувань якості вищої освіти зустрічаємо такі: відповідність навчально-дисциплінарної динаміки формам культурної інституційної практики; інтегральна характеристика системи вищої освіти, що відображає ступінь відповідності реальних освітніх результатів, що досягаються, нормативним вимогам, соціальним і особистісним очікуванням; поняття, яке охоплює три важливі складові: якість навчально-методичної бази, якість педагогічних кадрів та професорсько-викладацького складу, якість об'єкта навчання (рівень підготовки фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності); складна філософська, економічна і соціальна категорія, на основі якої формується освітня політика, що здійснюється керівництвом вищого навчального закладу у відповідності до накреслених цілей і завдань.

Усе наведене вище свідчить про те, що на сьогодні накопичено достатньо великий науковий матеріал, у якому висвітлюються різні аспекти поняття

«якість вищої освіти». Разом з тим питання про зміст даного поняття дотепер залишається дискусійним [10, с. 81].

На наш погляд, при визначенні поняття «якість вищої освіти» слід спиратися на три основні підходи, які знайшли відображення в сучасній соціально-філософській думці: об'єктивістський, релятивістський та компетентнісний. Перший підхід проводить аналіз якості вищої освіти на підставі і вхідних параметрах освітньої системи ВНЗ (професійного рівня викладачів, рівня матеріально-технічного забезпечення, рівня знань студентів на початковому етапі навчання тощо), і вихідних параметрів (рейтингу випускників, можливості працевлаштування тощо). Релятивістський підхід спирається на досягнення цілей навчання. Виявляється, наскільки рівень навчальних досягнень студентів відповідає запланованому результату у вигляді вимог освітніх стандартів. Компетентнісний підхід орієнтований на вдосконалення якості освітнього процесу в поточний період. При оцінюванні якості вищої освіти розглядають творчу пізнавальну активність студентів, рівень сформованих у них компетенцій.

У відповідності до цих підходів якість вищої освіти є характеристика вищої освіти, що відображає відповідність інституційних умов, освітніх процесів та результатів навчання державним освітнім стандартам, вимогам розвитку особистості і суспільства.

З цього можна припустити, що в системі якості вищої освіти необхідно виділити три елементи: якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти.

Якість потенціалу вищої освіти виражається в таких характеристиках, як якість освітнього стандарту, якість освітніх програм, якість матеріально-технічної та інформаційно-методичної бази, якість науково-педагогічних кадрів, якість викладання (навчального процесу, педагогічної діяльності), якість наукових досліджень, якість підготовки абітурієнтів і студентів, якість виховання тощо.

Якість процесу вищої освіти – це якість освітньої діяльності, якість технології освіти, використання активних форм навчання, контролю освітнього процесу, якість мотивації викладацького складу на творчість і ефективність педагогічної роботи, якість ставлення студентів до навчання, інтенсивність освітнього процесу, методи презентації знань. Як зауважено в Законі України «Про вищу освіту», «якість освітньої діяльності – рівень організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, що відповідає стандартам вищої освіти, забезпечує здобуття особами якісної освіти та сприяє створенню нових знань» [11, с. 6].

Якість вищої освіти характеризує також результат освітньої діяльності: усвідомлення професіоналізму, розпізнання і реалізація індивідуальних

здібностей та особливостей, задоволення вимог споживачів, працевлаштування, кар'єра і зарплатня, оволодіння методологією самоосвіти, наявність гарантії застосування отриманих знань і практичних навичок із вигодою для дипломованого спеціаліста. У Законі України «Про вищу освіту» наполягається, що «якість вищої освіти – рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність, відповідно до стандартів вищої освіти» [11, с. 6].

Найважливіше значення для інноваційного розвитку вищої школи України має вирішення проблеми забезпечення якості вищої освіти. Її розгляд повинен здійснюватися в контексті Болонського процесу, учасником якого Україна стала в 2005 р. Будучи членом Болонського процесу, Україна взяла на себе зобов'язання проводити роботу з приведення якості національної освіти у відповідність до європейських стандартів та узгодження нормативно-правових змін у системі вищої освіти згідно зі стандартами і рекомендаціями Європейського простору вищої освіти [12, с. 362–370; 13, с. 205–209].

Уперше про необхідність створення системи оцінки якості вищої освіти на інституційному рівні (рівень вищого навчального закладу) було заявлено Міністерством освіти і науки України у рекомендаціях ВНЗ III–IV рівнів акредитації щодо впровадження принципів Болонської декларації у 2005/2006 навчальному році. Однак згадані рекомендації носили здебільшого декларативний характер, тому не були реалізовані в частині розробки систем моніторингу.

Повернення до проблеми удосконалення механізмів внутрішнього оцінювання якості вищої освіти здійснено МОН України в 2007 р. У преамбулі наказу Міністерства зазначалося, що розроблення єдиних критеріїв гарантії якості вищої освіти у ВНЗ в межах Болонського процесу потребує запровадження оцінювання. Цим наказом керівники ВНЗ I–IV рівнів акредитації зобов'язувалися:

- розробити та запровадити систему менеджменту якості вищої освіти;
- запровадити систему рейтингового оцінювання діяльності науково-педагогічних кадрів;
- постійно проводити моніторинг рівня знань, умінь, навичок і компетенцій з усіх циклів нормативних дисциплін [14].

У квітні 2009 р. питання щодо запровадження моніторингу якості освітніх послуг у ВНЗ III–IV рівнів акредитації розглядалося на Колегії МОН України. Зокрема, критичної оцінки зазнав стан розроблення та застосування нових підходів до внутрішнього та зовнішнього моніторингу якості вищої освіти. Листом від 2 листопада 2009 р. № 1/9–756 усім ВНЗ Міністерство рекомендувало запровадити систему внутрішнього моніторингу якості

освітніх послуг з урахуванням оцінок студентства і застосувати його результати для вдосконалення навчально-виховного процесу [15]. До листа додавався проект Типового Положення про центр моніторингу якості освітніх послуг ВНЗ III–IV рівнів акредитації, остаточний текст якого так і не був затверджений. Однак усі зазначені документи так і не актуалізували процес створення на інституційному рівні систем моніторингу якості. Відтак і вітчизняних ВНЗ створювалися власні системи моніторингу, досвід розробки та впровадження яких потребує вивчення та узагальнення [16, с. 100].

Ми переконані, що реальні зміни в забезпеченні якості вищої освіти вищими навчальними закладами відбудуться з реалізацією нового Закону «Про вищу освіту», у відповідності до якого визначена система забезпечення якості вищої освіти, яка складається з:

1) системи забезпечення вищими навчальними закладами якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості);

2) системи зовнішнього забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів та якості вищої освіти;

3) системи забезпечення якості діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти і незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти [11, с. 23].

Ефективними інструментами забезпечення якості вищої освіти України служать європейська та національна рамки кваліфікацій, зокрема Рамка кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (РК ЄПВО, 2005 р.), Європейська рамка кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК НВЖ, 2003 р.), Національна рамка кваліфікацій (НРК, 2011 р.), а також імплементація систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти.

Таким чином, поняття «якість вищої освіти» є багатоаспектне і різнопланове, що викликає широкі дискусії серед науковців. Воно охоплює як сукупність закладених у вищу освіту ресурсів, так і процес освітньої діяльності та його результати. Для забезпечення якості вищої освіти як найважливішого компонента інноваційного розвитку сучасної вищої школи України необхідна імплементація компетентнісного підходу до аналізу якості вищої освіти, реалізація комплексу інструментів систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій Європейського простору вищої освіти як основи для інтеграції національної системи забезпечення якості вищої освіти в європейську систему оцінювання вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Harvey L. Defining quality / L. Harvey, D. Green // *Assessment and Evaluation in Higher Education*. – 1993. – Vol. 18(1). – P. 9–34.
2. Parri J. Quality in Higher Education / J. Parri // *Management*. – 2006. – № 2(11). – P. 107–111.
3. The EFQM Excellence Model [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ddexcellence.com/About%20Excellence/Model.git> on 6 August 2009.
4. Гарантії якості вищого образования: Глоссарій // Експертиза якості професійного образования : матеріали семінара (20–22 юніа 2014 г.). – М. : МГУ ім. М. П. Огарєва, 2014. – 315 с.
5. Воротилов В. Анализ основных подходов к определению качества образования / В. Воротилов, Г. Шапоренкова // *Высшее образование в России*. – 2006. – № 11. – С. 47–56.
6. Степенко Г. В. Теоретичні і практичні аспекти забезпечення якості професійної освіти у країнах Європи / Г. В. Степенко, К. В. Корсак // *Стан і проблеми розвитку профтехосвіти у розвинених країнах*. Т. 3. – К. : Ін-т систем. досліджень, 1999. – С. 52–54.
7. Кучма Р. М. Сучасні системи управління якістю вищої освіти в контексті вимог Болонського процесу / Р. М. Кучма // *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. – 2010. – Вип. 94–96. – С. 87–93.
8. Токман А. Сутність і структура поняття «якість освіти у ВНЗ» у педагогічній літературі / А. Токман, І. Распошнюк // *Освіта на Луганщині*. – 2013. – № 1. – С. 25–29.
9. Зайчук В. О. Управління якістю освіти як складова державної освітньої політики / В. О. Зайчук // *Педагогіка і психологія*. – 2009. – № 1. – С. 56–78.
10. Прилипко С. М. Якість вищої освіти України в контексті Болонського процесу / С. М. Прилипко, Г. П. Клімова // *Право та інновації*. – 2014. – № 1–2. – С. 80–87.
11. Закон України «Про вищу освіту» (станом на 29 жовтня 2014 р.). – Х. : Право, 2014. – 104 с.
12. Клімова Г. П. Якість вищої освіти у аспекті інноваційного розвитку вищої школи України / Г. П. Клімова // *Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової*. – Х. : Право, 2015. – 452 с.
13. Клімова Г. П. Якість вищої освіти: європейський вимір / Г. П. Клімова // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Сер. Філософія*. – 2016. – № 1. – С. 203–211.
14. Про удосконалення механізмів зовнішнього та внутрішнього оцінювання навчальних досягнень студентів [Електронний ресурс] : наказ МОН України від 29.10.2007 № 948. – Режим доступу: <http://academy.ks.ua/zno/doc/6.pdf>.
15. Щодо запровадження моніторингу якості освітніх послуг у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації : Лист МОНУ від 02.11.2009 р. № 1/9–756.

16. Красильникова А. Классификация моделей мониторинга качества составляющих педагогической системы в отечественных высших учебных заведениях / А. Красильникова // Молодь і ринок. – 2014. – № 1. – С. 99–103.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ «КАЧЕСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»: СОЦИОЛОГИЧЕСКИ-ФИЛОСОФСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ

Климова Г. П.

В статье представлены различные подходы к определению понятия «качество высшего образования», которые существуют в зарубежной и отечественной научной литературе. Особое внимание уделяется анализу объективистского, релятивистского и компетентносного подходов к определению сущности качества высшего образования. Анализируется система качества высшего образования: качество потенциала высшего образования, качество процесса высшего образования и качество результата высшего образования. Рассматриваются условия обеспечения качества высшего образования Украины.

Ключевые слова: *высшее образование, качество высшего образования, качество потенциала высшего образования, качество процесса высшего образования, качество результата высшего образования, обеспечение качества высшего образования, система оценки качества высшего образования.*

THE INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF «QUALITY OF HIGHER EDUCATION»: SOCIOLOGY AND PHILOSOPHICAL REFLECTION

Klimova G. P.

The paper presents various approaches to the definition of «quality of higher education» that exist in the foreign and domestic scientific literature. Particular attention is paid to the analysis objectivist, competence and relativistic approaches to defining the essence of the quality of higher education. Analyzes the quality system of higher education: quality potential of higher education, the quality of the process of higher education and quality results of higher education. The first approach analyzes the quality of higher education on the basis of input parameters and university educational system (professional level of teachers, the level of logistical support, level of knowledge of students in the initial phase of training, etc.) and outputs (rating graduates, job opportunities, etc.). Relativistic approach based on the achievement of learning objectives. It turns out that as far as the level of educational achievements of students meet the planned result in a requirement educational standards. Competence approach aimed at improving the quality of the educational process in the current period. In assessing the quality of higher worlds consider creative cognitive activity of students, the level prevailing in their skills. According to these approaches, quality higher education is characteristic of higher education that reflects

institutional compliance with the conditions of educational processes and learning outcomes state educational standards and requirements of the individual and society. From this we can assume that the quality system of higher education is necessary to distinguish three elements: quality potential of higher education, the quality of the process of higher education and quality results of higher education. The quality of the potential of higher education is reflected in characteristics such as the quality of the educational standard of quality educational programs, the quality of material, information and methodological framework, the quality of the teaching staff, the quality of teaching (educational process, educational activities), quality of research, quality of entrants and students quality education and so on. The quality of the process of higher education – is the quality of education, quality of education technology, the use of active learning, control of the educational process, the quality of faculty motivation for creativity and effectiveness of teaching quality ratio of students to teaching, the intensity of the educational process, methods of presentation of knowledge. As noticed in the Law of Ukraine «On Higher Education», «quality of education – the level of the educational process in higher education that meets the standards of higher education, provides people quality education and promote the creation of new knowledge». Quality of Higher Education describes the result of educational activities, awareness of professionalism, recognition and implementation of individual abilities and characteristics, satisfaction of consumers, employment, careers and salaries, self-mastery methodology as a guarantee application of knowledge and practical skills to benefit from a certified specialist. The Law of Ukraine «On Higher Education» insisting that «the quality of higher education – the level of a person obtained knowledge, skills and other competencies that reflects its competence, in accordance with the standards of higher education». The conditions to ensure the quality of higher education in Ukraine. Effective tool to ensure the quality of higher education in Ukraine serve European and national qualifications framework, including Qualifications Framework European Higher Education Area (LCD EHEA in 2005), the European Qualifications Framework for lifelong learning (YERK NVZH, 2003), the National Qualifications Framework (NLC 2011) and the implementation of internal and external quality assurance in accordance with the standards and guidelines for quality Assurance in the European higher education area.

Key words: *higher education, quality of higher education, quality of higher education capacity, the quality of the process of higher education, quality results of higher education quality assurance system of assessing the quality of higher education.*

О. М. Кузь, доктор філософських наук, професор;
О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ДЕОНТОЛОГІЗАЦІЯ СВІТУ ЯК ДЕАНТРОПОЛОГІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

Окреслено проблемно-тематичне поле, в межах якого можлива постсучасна теоретизація відчуження. Об'єктом дослідження постає постсучасний дискурс соціальної реальності, а предметом – її перетворення на механізм подолання відчуження. Доводиться теза про те, що відчуження здебільшого залежить від життєвих настанов.

Ключові слова: *постсучасність, соціальність, соціальна реальність, відчуження.*

Постановка проблеми. Величні ціннісні конструкції: гуманізм, розумність світу й історії, трансцендентний суб'єкт, що створює «дивний новий світ», подолання *соціального відчуження* (людини-індивіда від соціального тіла, що пригнічує його первісну сутність) – все це до останнього часу становило невід'ємні і ключові категорії європейської культури аж до ХХ ст. Втім гасло-концепт М. Горького «Людина – це звучить гордо!» на тлі промислових артефактів ГУЛАГу/Аушвіцу, двох світових війн став сприйматися як знущення, а «трансцендентного суб'єкта» піддали нищівній інтелектуальній критиці та екзистенціальній недовірі.

Розвиваючись та пізнаючи таємниці природи, людство примушувало її служити собі, щоб не лише вивершитись над нею, а й позбутися стихійно діючих, некерованих сил у суспільстві, які протистоять людському буттю. Предметно-практична перетворювальна здатність людини щодо освоєння світу, прагнення віднайти своє місце і призначення у ньому та розвиток громадських зв'язків призвели до того, що ототожнення індивідом себе з усім родом перетворилося на індивідуалізм приватного власника. Захищаючи свої особисті інтереси, які для кожної людини важливіші за інтереси інших, люди час від часу вступають у конфліктні відносини, які можуть перетворитися на світову пожежу економічної конкуренції, класової боротьби, політичних інтриг, дипломатичних обманів та призвести до остаточної втрати людиною «вічних» цінностей, моральних імперативів.

Шукаючи захисту та притулку в тісному світі своєї свідомості від ірраціонально-ворожих ударів долі, людина прагне знайти твердий ґрунт усередині власної душі, власного «Я». Але зустрівшись із дійсністю навколишнього світу, виявляє, що і внутрішній світ є досить крихким і оманливим.

Не знайшовши відповіді на одвічні запитання: «Що є “Я”?», «Навіщо я тут і який я?», «Де закінчується сон, ілюзія і де починається дійсність, що не перейшла ще в абсурдність навколишнього світу?», людина втрачає ґрунт під ногами і летить у безодню «Буття-Ніщо». Залишається тільки гнітюче відчуття розпачу й ворожості, відчуженості усього існуючого, «відсутності коріння, держави, до якої належиш, самотність, відчуження, загубленість у світі організованих інших» [1, с. 56].

В умовах загострення аксіологічної кризи, що полягає у відчуженні традиційних і поширенні споживацьких цінностей та спричинює гносеологічну кризу, виявляється нездатність індивіда зі споживацьким світоглядом досягнути складні реалії сьогодення та належним чином відреагувати на зміни в сучасному просторі, що може призвести до екологічної катастрофи, третьої світової війни, знищення життя на Землі. Все більше виявляються ознаки відчуження людини – деперсоналізація, внутрішнє спустошення, розмитість духовного світу особистості і тотальне домінування технічної раціональності, що відсторонює людину від можливості досягнути всі аспекти свого буття (фізичний, соціальний, духовний) та подолати його деструктивні складові. Такий спосіб ствердження світогляду влучно відрефлектований філософами-екзистенціалістами як *світовідчуття*, в якому світ і ставлення людини до нього відтворюються у чуттєво-емоційній формі, та гостро ставить одну з наріжних смисложиттєвих проблем – проблему *відчуження* «себе від себе», відчуження чогось «свого», «рідного». Людина перебуває ніби у стані безсоння, в якому вона не може ані поринути у заспокійливу безтурботність сновидного ніщо, ані вкинути себе у потік добре налагодженого механізму звичної справи. Вона у підвишеному стані: ні туди, ні сюди, немовби існуєш, а немовби і ні [2, с. 151]. При такому духовному стані людина постійно відчуває втрату, що перетворює життя на марну гонитву за химерами. Її внутрішні переживання спонукають людину створювати різноманітний арсенал можливих пояснень – від дії магічних сил, соціальних структур до утвердження відчуження як сутнісної риси самої людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемою відчуження в історії філософії займалися здавна. Проте і в наш час виникає потреба в актуалізації феномену відчуження з новими імплікаціями, у нових контекстах з метою як зберегти смисли, так і встановити нові горизонти для подальших філософських розвідок у даній царині. Останній такий всеохоплюючий компендіум у вітчизняній філософській думці – це дослідження «Відчуження: минувшість і сьогодення», видане у Києві в 1995 р. [3]. Серед інших розвідок, дотичних до проблематики відчуження, зазначимо роботи В. Декомба [4], В. Загороднюка [5], В. Кутирьова [6], В. Ляха [7], Н. Хамітова [8].

Метою даної статті є спроба окреслити проблемно-тематичне поле, в межах якого буде проведена постсучасна теоретизація відчуження. **Об'єктом дослідження** постає постсучасне розуміння соціальної реальності, а **предметом** – пошук шляхів її перетворення на механізм подолання відчуження.

Метатеоретична перспектива дослідження була забезпечена комплексним застосуванням таких загальних для сучасного соціогуманітарного пізнання методів, як феноменологічний, герменевтичний і дискурс-аналіз, що дало певні результати, викладені у статті.

Виклад основного матеріалу. Проблема відчуження є постійним супутником існування людини, осмислення, причини та наслідки якого можна віднести до так званих «вічних» філософських проблем. У сучасному філософському дискурсі *негативне ставлення до відчуження* залишається пануючим (представлене, переважно, екзистенціалізмом та персоналізмом), що пояснюється певною відокремленістю, розірваністю попередніх зв'язків людини із зовнішнім світом взагалі та культурним зокрема з причин недовіри до оточуючих людей через порушення ними норм поведінки, неприйняття існуючих культурних цінностей, відчуття безсилля через тиск зовнішніх обставин і втрати самокерування на користь існування у віртуальній реальності. Відчуження тут постає органічною складовою людського життя у відокремленому та абсурдному світі.

Вітчизняні традиції дослідження феномену відчуження в сучасній філософії (наприклад, у роботах таких вчених, як А. Бичко, І. Бичко, А. Єрмоленко, В. Кізіма, Л. Левчук, В. Пазенюк, К. Райда, Р. Самчук, О. Соболев, В. Табачковський, В. Федорченко та ін.) ґрунтуються здебільшого на марксистській концепції, яка вбачає стрижень проблеми в нерозвиненості продуктивних сил. К. Маркс наголошував на тому, що відчуження є результатом капіталістичного виробництва, коли у процесі діяльності людини відбувається її відчуження від продукту своєї праці, від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності, відчуження людини від людини. Коли людина протистоїть сама собі, то їй протистоїть інша людина [9]. Поряд з активною презентацією негативних проявів відчуження та численними спробами довести необхідність його подолання, існує і позитивне ставлення до цього явища (А. Коджаспіров, Г. Коджаспірова, О. Мурашов, Л. Облова, К. Фоменко) як такого, що сприяє розкриттю людиною своїх творчих потенцій, налагодженню людських стосунків, встановленню гармонії з буттям у цілому; захисного психологічного механізму людини, що сприяє зняттю внутрішньої напруги, надає можливість свідомо індивідуально дистанціюватись чи самотійно зробити власний вибір – «споживати» те, що нав'язують, чи відмовитись від цього [10, с. 3].

Авторами статті робиться спроба довести тезу про те, що відчуження більшою мірою залежить не від об'єктивних умов, а від життєвих настанов. Під впливом глобалізаційних процесів затверджується панування перетворювального, трансформативного світоставлення, властивого євроатлантичній цивілізації, радикально змінюються уявлення людини про своє місце у світі, що стає причиною її відчуження. Такий світогляд ґрунтований на опозиціях, а *опозиція* передбачає розчленовування світу, протиставлення і, врешті-решт, відчуження, як це представлено, наприклад, у рафінованій схемі походження відчуження у філософській системі Й. Фіхте, де Я, що охоплює собою все, що може бути мислимим, протистоїть не-Я, що не здатне існувати як незалежна від свідомості реальність. Й. Фіхте підкреслює активність, дієвість свідомості і самосвідомості людини, розповідаючи про те, як руйнується цілісність космосу, і людське Я поступово відчужує свою природу, а згодом і соціальну сутність.

Альтернативні типи світоставлення, репрезентовані в позаєвропейських суспільствах, оперують ідеологією «гармонії», яка завжди маркована, тобто має емоційне забарвлення. Ці типи ставлення до світу керуються метою збереження цілісності – Всесвіту, суспільства, особистості. Відсутність онтологічного розколу деактуалізує проблему відчуження, бо в афірмативній світоглядній стратегії відчуження є *маргінальним феноменом*, який з'явився як результат універсальних процесів розвитку суспільства. У такому розумінні відчуження постає світоглядною настановою європейської цивілізації, її ментальним підґрунтям, де є два силових центри (два полюси), які визначають формування ціннісних параметрів життя та універсальних структур порядку, а також ментальних орієнтацій населення різних країн та їх угруповань. Ці полюси утворені й діють на принципово різних засадах: один – на засадах закритості, пригноблення особистості, її відчуження, стихійного колективізму, централізації, силових засобів вирішення конфліктів, ідеологізованості тощо, інший – на засадах відкритості, індивідуалізму, децентралізації, демократизму, комунікативності, раціональності [11, с. 133]. Цим найчастіше і пояснюється надзвичайна популярність східних культурних зразків у (пост)сучасній євроатлантичній цивілізації, «отруєній» відчуженням, що тільки прогресує й віддаляє людину від іншої та, зрештою, від самої себе.

Поняття «відчуження» як філософсько-соціологічна категорія має декілька значень відповідно до галузі дослідження цього явища: психологічне, соціологічне, політичне, економічне, культурологічне та ін. Цю соціальну реальність в економічній площині тлумачать як відчуження від продукту праці [9], в онтологічній – ідеальне в суспільстві, як відчужене від розуму людини [12], в комунікативній – як відчуження людської сутності у множи-

ну соціальних ролей і масок [13]. З розвитком суспільства соціальне стає протилежним природному. *Генеалогічно* соціум перетворюється на інструмент і наслідок відчуження людини від її тваринної сутності, людина, залишаючись частиною природи, стає її протилежністю. Репресивні функції суспільства (З. Фройд) пов'язані з придушенням природних потреб і нашаруванням соціального на природне. Із розвитком суспільства людина як цілісне біосоціокультурне утворення, істота з психофізіологічними складовими, амбівалентною духовно-тваринною сутністю «цивілізується» і дедалі більше відчужується від своєї природної сутності, перетворюючись на громадянина, члена суспільства із чітко регламентованим набором соціальних ролей. «Радикальна реальність» людського буття руйнується під впливом цивілізації, підмінюючи самореалізацію людини в соціальній площині новими квазіпророявами «людини-техніки» й «людини-маси» [14]. Простір категорій «суб'єктивності», «рефлексивності» у постмодерністському філософуванні займають безособові потоки «бажання» (Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі), «сингулярностей» (П. Віріліо), «зваблення» (Ж. Бодрійяр), імперсональні «швидкості» та неконцептуалізовані «інтенсивності» (Ж.-Ф. Ліотар). Нівелювання суб'єкт-об'єктного відношення – типова особливість постмодерністського зсуву у гносеологічній площині, безпосереднім витоком якого була «реконструкція» класичного дискурсу репрезентації (*représentation*) відначального сенсу.

В умовах постсучасності розпочинається відчуження людини від її соціальної сутності, а отже, суттєво зміщуються акценти в проблематиці відчуження. Динамічний розвиток суспільного прогресу призводить до зростання виробничих сил, посилення тенденцій до культивування, насадження прагматичних, індивідуалістичних, егоцентричних рис особистостей, що посилює дисгармонію людських стосунків, призводить до некерованості виробничих сил та їх протиставлення людському буттю. До того ж, під впливом негативних тенденцій сучасного суспільства, таких як обвальне і різке майнове розшарування, політична нестабільність, відсутність чіткої державної ідеології, зростання кількості конфліктів на національному ґрунті тощо відбувається суттєве зниження соціальної активності людини, а отже, зростання її відчуження [15, с. 63]. Таким чином, історія людства може бути витлумачена як історія емансипації – звільнення людини спочатку від влади природних і космічних сил, потім – від влади соціуму, тепер – від соціуму всередині себе, і нарешті – від вироку власної тілесності [16]. Звільнюючись від усього зовнішнього, людина водночас позбавляє себе індивідуального світосприйняття, світорозуміння, світовідношення, національного духу, тобто відчужує й складові родової та власної сутності, свого ества. Тому в контексті постсучасності соціальна реальність парадоксальним чином перетворюється з механізму відчуження на засіб його подолання.

Постсучасна доба – доба відчуженості, радикальної самотності. Самотність у натовпі, яку переживає сучасна людина, відчуваючи Бого- і людинопокинутість [17, с. 128–129], – розплата за індивідуалізацію. Життя людини у великому місті, що розчиняє її у масі людей, процеси урбанізації, масова міграція, конфлікт культурних та релігійних традицій посилюють відчуття самотності, дезорієнтації та відчуження людини. Коли у людини відсутні суспільні зобов'язання, вона стає повністю збайдужілою. Безліч труднощів і проблем, які переживає постсучасна людина, призводять до її подальшого усамітнення та самоізоляції на тлі появи і зміцнення ком'юнітаристських начал у суспільстві. Відбувається деперсоніфікація та розщеплення особистості, яка перетворюється на космічного егоцентрика, байдужого до усього навколишнього і, врешті-решт, до себе. Людину захоплює відчуття безсилля через тиск зовнішніх обставин і втрати самокерування, переоцінка значущості «самого себе» у сучасному світі витісняє інші світоглядні репертуари, які стають непотрібними рудиментами. Хронічна самотність і туга, відсутність друзів та почуття відсутності смислу життя послаблюють здатність людини доглядати за собою, що може зашкодити її здоров'ю не менше, ніж надмірне куріння, наркоманія чи алкоголізм, може запрограмувати тіло на дегенеративні процеси та навіть прискорити смерть. Такий «фрагментований суб'єкт» (Ф. Джеймсон), що позбавлений примусу соціальних інституцій: держави, яка принижує; родини, уподібненої до держави; приватної власності, що міцно тримає в лещатах і використовує людину як охоронця і посередника, перетворюється на *самітник*, що «вчиться себе продавати» (П. Слотердайк), «користуватися собою» (М. Штірнер). Головною проблемою сучасності є певний метафізичний ізоляціонізм, що роз'єднує людину з Творцем (С. Аверинцев) та підштовхує людство на межу техногенного та екологічного Апокаліпсису [18].

Тільки сім'я, – за думкою С. Аверинцева, – як клітинка Тіла Христового завжди була і буде «захисним муром» проти егоїстичного «духу світу цього», де кожен із нас нечувано впритул наближається до найважливішого персонажу нашого життя – до Іншого та отримує досвід поводження з ним. Сім'я відкриває у людині найістотнішу потребу «бути з іншими заради інших», яких ми любимо, як самих себе. З одного боку, коли чоловік і дружина, первісно Чужі, з'єднуються і «будуть двоє плоттю єдиною» (Мф. 19:5), отримують певний досвід прийняття Чужого як Ближнього, *о-своє-ння* Чужого: «Люби свого ближнього, як самого себе» (Мт. 22:35-46). З другого, це пов'язано з болісним досвідом виховання дітей. Те, що колись існувало невіддільно від матері, має стати особистістю, що є випробуванням і для батьків, і для дітей: батькам необхідно «відпустити» дитину, дозволити їй стати Іншим та наново прийняти того, з ким колись складав одне нерозрив-

не ціле, як Іншого. Одна з головних християнських інтенцій – щоб Інший завжди сприймався як Близній, а не як Чужий, тим більше, коли мова йде не про зовсім чужу людину, яка може належати до іншої національності, сповідує іншу релігію, неприємна зовні, не викликає жодних позитивних почуттів і т. д., а про рідну, Близьку, але Іншу. Тож у контексті глобальної відчуженості сучасного світу (від-чуж-еності) саме *сім* 'я постає важливим і дієвим механізмом подолання відчуження, лікування «рани Чужого».

Постмодерн ламає традиційний погляд на світ, який закріплював взаємозв'язок суб'єкта і соціуму, суб'єкта і реальності, руйнував різноманітні системи (світоглядну, політичну тощо) та стереотипи. В сучасних суспільствах постмодерного типу відбувається девальвація традиційних цінностей, різка зміна темпу життя, значне розмежування поколінь, прискорення процесів відчуження. За думкою Е. Гідденса і З. Баумана, для сучасного суспільства є характерним стан постійного сумніву, множинності джерел знань, що робить самість мінливішою і такою, яка вимагає постійної рефлексії. В умовах суспільства, що швидко змінюється, нестійкість і пластичність ідентичності стають явищем закономірним і природним. Саме у період постмодерну з'являється нова ідентичність – людство, що ґрунтується на абсолютизації суб'єктивізму фрагментарності та мозаїчності життя. В епоху постмодерну ця нова форма ідентичності створює своїх внутрішніх і зовнішніх опонентів – нелюди-терористи всередині, «інопланетяни» зовні, зберігаючи наявність пари «свій – чужий», «друг – ворог» [19, с. 401–402].

Формування значення, за Ф. де Соссюром, мислилось до цього часу традиційно: як зв'язок означуваного поняттєвого змісту і певних формальних структур, які його позначають. У постмодернізмі цей процес протікає від одного означення до іншого; означуване не відсилає до реальності і стає ілюзорним, генералізується лише відношенням «означників» між собою. Така онтологізація мови приводить до руйнування і часопросторового континууму, і самої ідеї суб'єктивності. Постмодерний індивід усьому відкритий – але сприймає все як знакову поверхню, не намагаючись навіть проникнути в глибину речей, у значення знаків. У добу постмодерну відбувається зміна парадигми ідентичності, коли ідентичності різних епох змішуються і створюють у результаті єдину глобальну ідентичність [19, с. 403]. Постмодернізм – культура легких і швидких торкань, на відміну від модернізму, де діяла фігура буріння, проникнення всередину, підривання поверхні. Тому категорія реальності, як і будь-яке вимірювання глибини, виявляється відкинутою – адже вона передбачає відміну реальності від образу, від знакової системи. Постмодерна культура задовольняється світом симулякрів, слідів, означників і приймає їх такими, якими вони є, не намагаючись діс-

татися до означуваного. Все сприймається як цитата, як умовність, за якою не можна відшукати ніяких витоків, джерел, походження.

Реальність не просто відчужується, опредметнюється або стає безглуздою – вона зникає, а разом з нею зникає й загальний субстрат людського досвіду, замінюючись безліччю знаково довільних і відносних картин світу. Кожна раса, культура, стать, вік, місцевість, індивід створюють свою «реальність» – саме це слово в сучасних гуманітарних науках рідко вживається без лапок. Але взяття в лапки – лише безсила помста людини тій реальності, яка дедалі більше і краще обходиться без неї. Як констатує В. Кутирьов, захоплені великою технологічною революцією, люди створюють світ, що не відповідає їх власній природі. Настає епоха трансмодерну. Смерть людини не відбулась, але вона стала традицією [6].

Віртуальна реальність впливає на те, що індивід приписує собі будь-які фізичні й соціальні ознаки, які близькі до об'єктивної реальності, але дозволяють переживати такі відчуття, які не доступні у повсякденному житті. Віртуальний простір впливає на розрив і втрату стосунків індивіда з іншими людьми в реальному житті аж до екзистенційного вакууму. Зникають соціальні ознаки репрезентації як стійкі формалізовані структури, розщеплене буття людини розриває природні для психіки зв'язки «Я – Інший», що порушує особистісну цілісність, відходить на другий план віртуального буття соціальність, редукована до зовнішніх відносно індивідів, оречевлених структур, руйнуються соціальні інститути [20, с. 118]. У результаті відчуження людини від власної плоти з'являється *homo virtualis* – Людина Віртуальна [21], яка тільки симулює відкритість і прозорість свого життя, бо така прозорість є ілюзорною, оскільки експонується віртуальне, а не справжнє. Віртуальна людина демонструє не своє життя і не своє «Я», а копію, оригіналу якої немає в реальному житті, це вигідний, привабливий у цій ситуації образ, імідж, картинка [22]. Подібне «розречевлення» людської сутності свідчить про нову топологію розколу: межа прокладається вже не між індивідом і зовнішнім світом, а всередині особистості. «Суб'єкт перетворюється на власний симулякр, і фізично, тілесно залишаючись у реальному світі, він ментально переходить до світу віртуального, до простору симулякрів, де він наділяється новим тілом, що не має нічого спільного з тілесністю» [23, с. 89], що може призвести до шизоїзації особистості і неспроможності психіки сформувати й утримувати цілісний образ власного «Я».

Як зазначає М. Епштейн [24], поверхове сприйняття є наслідком, по суті, травматичного досвіду, результатом якого і є знижена смислова чутливість. Теорія травми – один із найдинамічніших розділів психології і взагалі гуманітарних наук на зламі ХХ–ХХІ ст. Травмуючий процес відбувався у західній культурі під впливом масових засобів комунікації, експоненціальний

тиск яких паралізував здібності сприйняття. Одне тільки телебачення зі своїми сотнями каналів і тисячами щоденних передач валить глядача в інтелектуальний параліч. Надлишок різноманітності може так само травмувати, як надлишок повторюваності й одноманітності.

За допомогою різноманітних комунікативних засобів та всесвітньої мережі Інтернет реальний простір, де відбувається відтворення суспільства, заміщується віртуальним, у якому «ніби» немає жодних прив'язок до «натури». Віртуалізація як симулятивна реальність, створена за допомогою медіа (феноменологічний напрям соціології), стає способом формування картини світу особистості, її світогляду. Людина живе з переконанням, що певні речі відбуваються не «з нею», не «в її родині» або не з її друзями та знайомими, що формує не менш ілюзорну впевненість щодо наявності у неї певних якостей, і ця переконаність лише приховує справжній стан речей. Віртуальне як недореальне (С. С. Хоружий), відриваючи свідомість людини від реальності, позбавляє її права на власне самопізнання та ідентичність. Людина втрачає власну світоглядну позицію, перестає рефлексувати, перетворюючись на мозаїчного індивіда із довільним репертуаром ролей, які у віртуальному просторі він може «приміряти на себе», програвати їх, зближувати і засвоювати різні просторові топоси тощо. У віртуальній реальності як специфічному різновиді символічної реальності всі незбагненні речі та поняття приймають однаковий зміст і форму завдяки віртуалізації повсякденності. Відбувається трансформація суспільства споживання в «суспільство вистави» (Гі Дебор), у якому взаємодіють не особистості, а *типажі*, що є продуктами соціальної тип(олог)ізації (А. Шюц). «Усе, що раніше переживалося безпосередньо, тепер перетворюється у вистави» [25, с. 23], які продовжують безмежно накопичуватися. В умовах певного злиття віртуальності і реальності в єдине культурне поле кожна людина має множинні «Я» – низку соціальних подоб, ситуативних образів і характеристик, що не вкладаються в цілісну картину Самості, яка означає всю особистість (за Юнгом).

Постмодерністи намагаються уникнути мислення протилежностями за допомогою особливої властивості мови, яку Дерріда називає *différance*. Замість поняття «різниця», «відмінність» – *différence*, прийнятого в семіотиці й лінгвістиці, Дерріда вводить поняття «розрізнювання» – *différance*, що вносить смисловий відтінок розрізненості у часі, відстрочки у майбутнє (у відповідності з подвійним значенням французького дієслова *différer* – розрізнювати й відстрочувати).

Просторово-часова сутність розрізнювання реалізується у понятті «слід». Якщо сприймаючій свідомості «даний» тільки «слід» знака, що позначає предмет, то тим самим припускається, що отримати про цей предмет чітке

уявлення в принципі неможливо. Вся система мови у такому разі характеризується як платонівська «тінь тіні», як система «слідів», тобто вторинних знаків, у свою чергу, опосередкованих конвенціональними схемами кон'юнктурних кіл читача. «Слід» тим відрізняється від знака, що позбавлений зв'язку з означуваним, яке постає завжди відстроченим, відкладеним на «потім» і ніколи ні в чому не виявляє себе [26, с. 164–166]. Травма залишає слід, з якого не зчитується його оригінал, – і тому оригінал уявляється зниклим або таким, що ніколи не існував. Весь теоретичний апарат деконструкції з його «дискурсами», «слідами», «доповненнями», «відстрочками», критикою «метафізики присутності» і запереченням «трансцендентального означуваного», – підсумовує М. Епштейн, – це розгорнутий у поняттях і термінах культурно-травматичний досвід, поряд з яким вирує привид фізичної травми [24]. Пересічний мешканець країн «золотого мільярду», який проводить третину життя (інші дві третини – сон і робота) біля телевізора у невинному блуканні від програми до програми або біля комп'ютера в плаванні хвилями *World Wide Web* – всесвітнього павутиння, може достовірно сприймати тільки мерехтіння означників, оскільки їхній зв'язок із означуваними припускає більш глибоке входження до царини знака. «Ланцюги означників», «гра означників», «симулякри», «гіперреальність» та інші терміни постструктуралізму відображають травмованість свідомості, що йде обертом у вирі й зірвалась з семіотичної вісі «означник-означуване», втратила інтуїцію глибини і волю до трансценденції.

У специфічно деконструктивістському розумінні сліди, або траси (від фр. *trace*) «іншого» визначають процес ідентифікації «я» через категорії морального відношення, зближують «я» через «іншого» з безкінечністю і реальністю людського бажання, забезпечують цілісний процес означування реальності як присутності – присутності всіх речей у моєму житті. Траси «іншого» виступають знаками, які трансцендентують реальність стосовно абсолютного минулого, яке об'єднує всі часи, і стосовно будь-якого майбутнього, яке, однак, присутнє в моєму часі. Складається смислова структура, у якій те, що уявляється, відбувається, включає момент захованого, «іншого». Це нагадує принцип текстуальної організації. Адже текст – це послідовність знаків, структурно закріплена, яка має те чи інше значення залежно від «моделі читача», яку «заховав» автор, і від тієї знакової системи, в якій «відкриває» цю послідовність читач.

У постсоціальну епоху під впливом зрушень в оточуючому нас просторі, який здається зруйнованим, хистким, таким, що гойдається навколо індивіда, кроки якого також робляться невпевненими, тому що захитані і розмиті точки відліку, сам шлях, ніби виповзаючи з-під ніг, набуває хиткої невизначеності, що призводить до «життєвої дезорієнтації» [27, с. 264]. Над звич-

ними для індивідів формами людського існування, які складались віками, до яких люди звикли, нависла загроза втрати їх ідентичності і ті форми уподібнення себе іншим, які практикувались індивідами в недалекому минулому. Переселення людини у віртуальний світ, у якому спілкування, робота, освіта, покупки, гроші та навіть віра, яку замінюють дистанційні літургії та онлайн-сповіді [28, с. 210], призводить до того, що вона губиться серед символів і ознак.

Віртуалізація духовного світу особистості призводить до відриву людини від соціального оточення, заміни реального життя певними симулякрами, засобами уникнення від себе і світу, прагнення до радощів фантомного буття («Internet-залежність») [29], в якому особистість під впливом мас-медіа втрачає вміння критично мислити і творити. Проліферація (від лат. *Proliferatio* – розмноження) ролей, як одна з суттєвих ознак постсоціальності, перетворюється на практику нескінченного множення множинності соціальних репертуарів з грою акторів без амплуа. Драматургія відкидає людину як сутнісну істоту, залишаючи тільки персонажі й образи. Отже, деантропологізація світу призвела до *деантропологізації суспільства*, яка разом із дилетантизмом витісняє гармонію і красу не лише з мистецтва, а й із моральної сфери [30], що породжує внутрішній розкол, нецілісність, знеособленість сучасної людини [28, с. 209–210], її відчуженість від людей, Бога й самої себе.

У **висновках** зазначимо, що відчуження постає як амбівалентне явище, певна парадоксальність людського буття, що вкорінена в саму його сутність і є складовою світоглядної стратегії євроатлантичної цивілізації. Трансформативне світоставлення призводить до того, що людина, усвідомлюючи своє «Я», свою суб'єктність, поступово відчужується від природи, отримуючи натомість волю та можливість самостійно робити вибір певного просторово-часового фрагмента буття. Самовідгородження людини від «соціальної машини» – тих структур, які пов'язують кожну конкретну особу з суспільством, одне з одним, продовжує ланцюг відчуження людини від інтеріоризованої соціальності (у фрейдівській термінології – *Id* – соціальність усередині індивідуальної психіки) та, нарешті, від власної тілесної й духовної сутності. На тлі космічних масштабів людина із мікрокосмосу, складової Всесвіту, складної біосоціокультурної істоти, елемента соціального цілого перетворюється на непомітну порожину, поверхню без глибини, яка опиняється перед загрозою провалу в ніщо. Деантропологізація суспільства – обездуховлення людини на тлі деградації довкілля – прискорює кардинальні зміни сутнісних характеристик людини, душа якої моделюється за допомогою віртуальних, психологічних практик, а тіло – біогенетичних маніпуляцій. Тому сьогодні варто рятувати не лише довкілля, а й людську сутність, як таку, що позбав-

лена екзистенційних властивостей. Нова реальність, віднімаючи у людства соціокультурні нашарування, що стали складовими людської сутності, загрожує суспільству небезпекою розпастися на групи й атоми, пов'язані вже не духовним розумінням, а зовнішніми злиднями і необхідністю... [31, с. 136–137]. Тож, відновлюючи редуковану людську сутність, доцільно повернути людині всю повноту буття – космічного, соціального, родового шляхом створення умов для розгортання універсальної сутності людини, опанування нею свободи мислення і дії, виховання гармонії в міжлюдських взаєминах і взаєминах людини з природою. З огляду на глобальні тенденції демократизації, зростання ролі вільної особистості як рушійної сили інноваційного розвитку, саме соціальна реальність у контексті постсучасності постає ефективним механізмом подолання негативних виявів відчуження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. *Философская и постмодернистская социология* / З. Бауман // *Вопросы философии*. – 1993. – № 3. – С. 55–60.
2. Проскуликов Є. Емануель Левінас: з відчуження до відповідальності / Є. Проскуликов // *Наук. зап. Серія «Філософія»*. – 2009. – Вип. 5. – С. 150–163.
3. *Відчуження: минувшість і сьогодення*: [монографія] / відп. ред. В. Г. Табачковський. – К.: Наук. думка, 1995. – 139 с.
4. Декомб В. *Дополнение к субъекту: Исследование феномена действия от первого лица* / В. Декомб; пер. с фр. М. Голованивской. – М.: Новое лит. обозрение, 2011. – 576 с.
5. Загороднюк В. П. Антропологічні параметри пізнання / В. П. Загороднюк // *Визначальні виміри сучасного філософсько-антропологічного знання: зб. наук. пр.: Філософсько-антропологічні студії ' 2013*. – К.: СтилоС, 2013. – С. 149–159.
6. Кутырев В. А. *Последнее целование. Человек как традиция* / В. А. Кутырев. – СПб.: Алетейя, 2015. – 311 с.
7. Лях В. В. *Свобода самореалізації у контексті інформаційно-комунікативних процесів* / В. В. Лях // *Мультиверсум: філос. альманах* / гол. ред. В. В. Лях. – 2008. – Вип. 73. – С. 3–26.
8. Хамитов Н. В. *Люди тоски и люди скуки: экзистенциальные основания совместности* / Н. В. Хамитов. – Изд. 3-е, доп. и перераб. – Киев: Агтика: Ч. П. Назаренко, 2013. – 218 с.
9. Маркс К. *Экономическо-философские рукописи 1844 года* / К. Маркс, Ф. Энгельс // *Собр. соч.*: в 50 т. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 42. – 907 с.
10. Фоменко К. А. *Відчуження як екзистенціальна проблема: досвід філософсько-антропологічного дослідження*: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Фоменко Катерина Анатоліївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 15 с.

11. Парахонський Б. О. Україна між Росією та Заходом. Нарис сьомий / Б. О. Парахонський // Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі : монографія. Т. 3. Новітній український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 131–152.
12. Молодцов Б. І. Об'єктивність ідеального в соціально-економічній реальності : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Молодцов Борис Іванович ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 172 с.
13. Корабльова Н. С. Багатомірність ролі реальної реальності: ролі і маски – лик і личина : [монографія] / Н. С. Корабльова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 288 с.
14. Аверкіна Н. А. Людина як «радикальна реальність» у філософії Х. Ортеги-і-Гассета : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Аверкіна Надія Анатоліївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 183 с.
15. Іщенко А. М. Творчість як подолання відчуження / А. М. Іщенко // Вісн. НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2011. – Вип. 2 (32). – С. 63–67.
16. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С. Жижек ; пер. с англ. А. Смирнова, Г. Рогоняна, С. Кастальского, А. Олейникова. – М. : Европа, 2008. – 518 с.
17. Малахов В. С. Идентичность / В. С. Малахов // Современная западная философия : словарь / сост. и отв. ред. В. С. Малахов, В. П. Филатов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТОН – Остожье, 1998. – С. 160–162.
18. Соловьев В. С. Чтения о Богочеловечестве. Философская публицистика / В. С. Соловьев // Соч. : в 2 т. – М. : Правда, 1989. – Т. 2. – С. 97–133.
19. Чутора М. Особливості формування ідентичності в постмодерні / Маріанна Чутора // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з держ. управління. – Х. : Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2010. – № 3–4. – С. 400–403.
20. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій : [монографія] / В. М. Корабльова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 180 с.
21. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника ; общ. ред. и послесл. А. Филлипова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
22. Черуха А. Віртуальне життя як спроба змінити/замінити реальне життя в культурі WEB 2.0. [Електронний ресурс] / А. Черуха. – Режим доступу: <http://inf.oa.edu.ua/dopovid/cheruha.pdf>.
23. Емелин В. А. Информационные технологии в контексте постмодернистской философии : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Емелин Вадим Анатольевич ; МГУ. – М., 1999. – 237 с.
24. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодернизма [Електронний ресурс] / М. Эпштейн. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/journal/travmp/98-10-08/epsht.htm>.

25. Дебор Г.-Э. Общество спектакля / Г.-Э. Дебор. – М. : Логос : Журн. «Радек», 2000. – 183 с.
26. Деррида Ж. О грамматологии / Жак Деррида ; [пер. с фр. и вступ. ст. Н. Автономовой]. – М. : Ad Marginem, 2000. – 512 с.
27. Ортега-и-Гасет Х. Тема нашего времени / Х. Ортега-и-Гасет // Самосознание европейской культуры XX века. – М. : Политиздат, 1991. – С. 264–267.
28. Унгуриян І. Антикультура – засіб самознищення чи адаптації людини до соціокультурної дійсності? / І. Унгуриян, О. Цинтила // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – Вип. 638–639. Філософія. – С. 206–211.
29. Требін М. П. Концептуалізація феномену інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / М. П. Требін // Безпекове інноваційне суспільство: взаємодія у сфері правової освіти та правового виховання : міжнар. інтернет-конф., 25 трав. 2016 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ прав. забезп. інновац. розвитку Нац. акад. прав. наук України, Наук. б-ка. – Х., 2016. – Режим доступу: <http://conf.nlu.edu.ua/bis-2016/index>.
30. Пантелеева Т. В. Противостояние культуры и антикультуры в художественном творчестве [Електронний ресурс] / Т. В. Пантелеева. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/protivostoyanie-kultury-i-antikultury-v-khudozhestvennom-tvorchestve>.
31. Виндельбанд В. Фридрих Гельдерлин и его судьба : [пер. с нем.] / Вильгельм Виндельбанд // Избранное. Дух и история. – М. : Юристь, 1995. – С. 120–139.

ДЕОНТОЛОГИЗАЦИЯ МИРА КАК ДЕАНТРОПОЛОГИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА

Кузь О. Н., Сахань Е. Н.

Статья посвящена выявлению проблемно-тематического поля, в рамках которого возможна постсовременная теоретизация отчуждения. Объектом исследования выступает постсовременный дискурс социальной реальности, а предметом – ее превращение в механизм преодоления отчуждения. Философское осмысление отчуждения и его причин в отечественной традиции основывается в основном на марксистской концепции, которая видит стержень проблемы в неразвитости производительных сил. Обосновывается тезис о том, что отчуждение в большей степени зависит не от объективных условий, а от жизненных установок. Отчуждение является следствием господства преобразовательного, трансформативного миропонимания, свойственного евроатлантической цивилизации. Это мировоззрение основано на оппозициях, а оппозиция предполагает расчленение мира, противопоставление и, в конце концов, отчуждение.

Ключевые слова: *постсовременность, социальность, социальная реальность, отчуждение.*

WORLD DEONTOLOGIZATION AS SOCIETY DEANTROPOLOGIZATION

Kuz O. M., Sakhan O. M.

Postmodern discourse of social reality actualizes study its transformation into a mechanism of overcoming estrangement. The purpose of the article – to outline the problem-thematic field within which postmodern theorizing of estrangement is possible. Metatheoretical perspective of the research is provided by complementary use of such common for modern socio-humanitarian cognition methods as phenomenological, hermeneutic and discourse analysis.

The results showed that the formation and development of post-industrial society, has led to a dramatic transformation of traditional social base, forms and methods of human social life and the mechanisms of their socialization. These drastic changes have duplex effects on sociality as well. On the one hand, the growth of individualization measure in the process of civilizational development under current conditions leads to expansion of pathogenic, as for sociality, forms of individualism, aggressively deviant and extremely egocentric forms of which by growing and getting legitimated the background of deformation and downturn of traditional social being forms – family, society, ethnos, nation etc. – are a danger to desocialization of an individual. On the other hand, more widespread institutionalization of sociality, sophistication of social practices and their dynamic growth, emergence and expansion of new means and forms of communication, as well as human mind control, become a danger to dehumanization of sociality: estrangement from a human real forms of social living and degradation of the subjectness of a human, accrescency of power by social powers – political, economic, spiritual. In such a situation theoretic and social discourse history can address as a particular project on sociality building, as discourse innovation due to its metaphorical potential emerges into reality. On the background of the diagnose «the subject's death», which has currently become one of the most widespread ones to social and humanitarian perception in general, understanding of theoretical inability and practical danger of «desubjectness» of sociality promote a search for theoretical and methodological instrumentarium which will be able to return the society its anthropologic dimension. The main concepts in the present context are «social reality» and «subjectness». The first concept enables to reconstruct the anthropologic dimension in sociality ontology and to overcome estrangement emphasizing the inability of social objectness, and the second enables to articulate the dimension to a human, which determines him/her as social figure and is able to protect from hegemony of social order.

The thesis emphasizes that estrangement depends rather not on hard factors but on the approach to life. Estrangement is an effect of hegemony of converting and transforming worldview inherent in Euro-Atlantic civilization. This worldview is based on opposition, whereas opposition presumes dismembering of the world, contraposition and in the end estrangement.

Key words: *postmodernity, sociality, social reality, estrangement.*

В. В. Кривошеїн, доктор політичних наук, професор

ВЕНЧУРНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ГАЛУЗЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ

Прослідковано еволюцію становлення соціально-політичної ризикології; розкрито прикладну спрямованість ризикологічних досліджень у соціально-політичній сфері. Показано, що венчурне проектування варто розглядати як спеціальний напрям соціально-політичного ризик-менеджменту. Визначено, що учасники соціально-політичного процесу, які намагаються відіграти активну роль, вимушені шукати проривні ідеї і технології випереджувального розвитку для держави та суспільства, у той же час перевіряючи, наприклад, активність виборців за основними електоральними групами. Це дає змогу відчувати нові соціально-політичні настрої населення та зробити актуальні соціально-політичні наголоси, що можуть принести значні соціальні та/або політичні дивіденди в майбутньому.

Ключові слова: *соціально-політичний ризик, соціально-політична ризикологія, венчурний проект, маркетинговий ризик, алгоритм розробки венчурного соціально-політичного проекту.*

Постановка проблеми. Соціальна наука зробила шлях від вивчення безлічі окремих ризиків і ризикогенних ситуацій до розуміння того, що саме суспільство є генератором ризиків. Через розмаїтість методів і підходів до аналізу ризиків червоною ниткою проходила зацікавленість учених ризикогенністю різних складових соціальної тканини – від міжособистісних процесів і мереж до соціальних інститутів і структур, від первинних груп і символічних інтеракцій до соціальних рухів і великомасштабних організацій і систем.

Справа, однак, полягала не тільки в розмаїтості ризиків, їхнього масштабу й спрямованості. Історично широковідома й цілком тривіальна думка про подвійність, двозначність будь-якого знаряддя, соціальної дії, організації нарешті одержала науковий статус. Усе або майже все може бути використане як у благо, так і на шкоду. Більше того, добра справа зовсім не обов'язково обертається благом. Навпаки, вона найчастіше породжує бажання перетворити дароване благо на ризик, у моральні або фізичні втрати для благодійника. Тому подальше зосередження досліджень на окремих ризиках «усередині» соціальної тканини затемнювало деякий загальний процес і могло призвести до зневаги проблематикою, що згодом стала однією з основних у сучасній соціальній науці.

Аналіз досліджень і публікацій. У рамках розробки проблем соціально-політичної ризикології можна виокремити низку західних авторів. Напри-

клад, Р. Макдермотт [1], Т. М. Діц і Р. У. Рікрофт [2], Р. В. Еріксон і К. Д. Хаггерті [3] детально аналізували різні теорії ризику. Є роботи з теорії ризику в рамках екологічної політики (серед яких, зокрема, доцільно виокремити роботи таких авторів, як: М. А. Хайєр [4], Е. Келлоу [5], М. Е. Крафт [6]), теорії ігр (див., наприклад, працю Л. Левіна та Е. Ведунга [7]) і державної політики (тут можна виокремити роботи С. С. Нагеля [8], С. Худа та Д. К. Джонса [9; 10], А. Хеде та С. Прассера [11], Р. Г. Стюарта [12]). Можна виділити низку авторів, які почали досліджувати ризик як соціально-політичне явище і тим самим створили основу для формулювання унікального поняття соціально-політичного ризику. Особливу увагу тут варто приділити працям С. Кьоффі-Ревілли [13], Р. Хіскеса [14; 15], Р. Ніхолса [16], А. Е. Ворінга та А. І. Глендона [17].

Метою статті є визначення змісту та головного інструментарію венчурного проектування, яке розглядає галузь соціально-політичного ризик-менеджменту.

Виклад основного матеріалу. На Заході ризикологічні дослідження є сьогодні одним із магістральних напрямів розвитку соціально-гуманітарного знання. Почавшись у 1980-х рр. як емпірично побудовані методи «обчислення» ступеня ризику тих чи інших колективних дій, ці дослідження набули нині статусу самостійної дисципліни, що претендує на роль нового пояснювального інструмента стосовно соціетальної динаміки. До початку 1980-х рр. внаслідок складності проблеми і недостатньої розробленості методів аналізу соціально-політичного ризику відводиться другорядна роль у загальній оцінці ризику. Новим стимулом до проведення досліджень соціально-політичних ризиків, на думку Б. Маскаренаса та О. Сенда, стало збільшення обсягу міжнародних ділових операцій та іноземних інвестицій унаслідок зростання впливу ОПЕК. На початку та в середині 1970-х рр. у міжнародних корпораціях функція оцінки соціально-політичного ризику інституціоналізується та виокремлюється в самостійний структурний напрям (департаменти аналізу та оцінки соціально-політичного ризику) [18].

У цей період у провідних ТНК формуються спеціальні структури, що займаються оцінкою рівня ризику в країнах, де розміщуються їхні виробничі та збутові підрозділи. У міру формування постіндустріального, або інформаційного, суспільства збільшується обсяг інформації та інформаційних носіїв, доступних для фахівців та інвесторів, залучених до досліджень політичного ризику. Природним чином виникає потреба у вдосконаленні системи добору даних, поглибленні рівня аналітичної обробки інформації. Відповідно в рамках корпорацій запроваджуються перші комплексні системи оцінки соціально-політичних ризиків.

На рівні корпорацій висновок про рівень ризику, по суті, є кількісним описом соціально-політичного середовища, включеним в інвестиційну пропозицію. Наприклад, фірма «Dow Chemical» для своїх операцій у Латинській Америці розробила модель «Economic, Social and Political system» (ESP), яка передбачає такі кроки:

- попереднє збирання інформації щодо певної країни;
- відвідування цієї країни групою експертів;
- верифікація інформації за допомогою інтерв'ю із співробітниками відділення фірми і місцевими лідерами;
- остаточний аналіз інформації групою експертів;
- складання сценаріїв можливого розвитку подій.

Перевага цього підходу полягає в тому, що він спеціально розроблений для конкретних потреб компанії і привертає до аналізу як пересічних членів компанії, так і вищий керівний склад, тим самим гарантуючи, що ставлення до результатів оцінки буде достатньо серйозним. Недоліком цього методу є його дороговизна і те, що він вимагає багато часу.

Корпорація «Shell Oil» для оцінки можливостей розвідки, розробки і переробки нафти у певній країні сформувала підхід, який передбачає формальну специфікацію даних по країні, експертні думки, оброблені методом лімітації помилок судження, складний статистичний алгоритм, що комбінує результати агрегованих економетричних даних та індивідуальні оцінки. Проте і цей спосіб відрізняється надзвичайною дороговизною [19, с. 20].

На початку 1980-х рр. відбувається також трансформація предмета вивчення соціально-політичної ризикології. До кінця 1970-х рр. увага фахівців була сфокусована в основному на випадках націоналізації та експропріації власності у міжнародних компаній у тій чи іншій країні як конкретних прикладах соціально-політичного ризику. Однак порівняльні крос-національні дослідження, проведені на рубежі 1970–1980-х рр., зафіксували поступове зниження кількості випадків прямої націоналізації власності в країнах, що розвиваються. Першу спробу узагальнити факти щодо випадків націоналізації та експропріації власності в країнах «третього світу», а не досліджувати окремі випадки методом case-study, здійснили американські фахівці С. Кобрін [20] і Д. Джодіс [21]. Таким чином, до початку 1980-х рр. серед дослідників сформувалося розуміння того, що як прояви соціально-політичного ризику слід розглядати не тільки і не стільки безпосередню націоналізацію власності, скільки інші, більш м'які, форми підвищення державного контролю за діяльністю бізнесу. У зв'язку з цим Д. Джодіс почав широко використовувати термін «поведінковий контроль» [22]. У подальшому ризику, пов'язані з непрямым збільшенням контролю за діяльністю компаній з боку держави і втратою компанією самостійності в прийнятті рішень (че-

рез податкові інструменти, законодавчі обмеження щодо робочої сили, технологій, процедур прийняття рішень тощо), стали вивчатися в науковому співтоваристві як ризик «повзучої експропріації» (creeping expropriation).

Інакше кажучи, протягом другої половини ХХ ст. відбувалося постійне розширення обсягу поняття «соціально-політичний ризик». Як зауважує О. Пожалов, ця тенденція обумовлена не лише появою нових політичних суб'єктів, здатних чинити вплив на діяльність компаній. Свою роль відіграє і те, що соціально-політична ризикологія початково стосувалася економіки, політичної економіки, інвестиційного аналізу, ніж класичного соціально-політичного аналізу [23, с. 56].

Показовим прикладом цього є формування такого спеціального напрямку соціально-політичного ризик-менеджменту, як проектний соціально-політичний ризик-менеджмент або управління венчурними (від англ. *venture* – ризикована справа; ризикувати, відважитися [на щось]) соціально-політичними проектами. Поняття «венчурний соціально-політичний проект» запозичене з економічних теорій і передбачає капіталовкладення, що мають принести від 100 до 200 % прибутку на кожну вкладену одиницю капіталу за короткий термін, проте успіх справи не гарантований. Як правило, на основі венчурних проектів передбачається створити й апробувати в ході виборів нові програмні концепти і моделі політичної поведінки, що здатні забезпечити стратегічну ініціативу після виборів. По суті, кожний політичний проект на початкових стадіях завжди є венчурним. Неодмінним атрибутом венчурних політичних проектів є формування або імпорт креативного потенціалу партії, розробка власної моделі майбутнього країни, регіону. Універсальність цих проектів полягає в тому, що вони можуть використовуватися не тільки під час виборчих кампаній, а й, так би мовити, «здаватися в оренду» могутнім політичним гравцям [24].

До головних чинників ризику венчурних соціально-політичних проектів можна віднести ризик неотримання передбачених проектом прибутків, зумовлений передусім технологічними й організаційними рішеннями проекту, а також випадковими коливаннями цін та попиту на продукцію. Причини, викликані технологічними та організаційними рішеннями венчурного проекту, можна віднести до ризику помилкових дій, а причини, викликані коливаннями цін та попиту на продукцію, – до маркетингового ризику.

Під ризиком помилкових дій (або ризиком неправильної лінії поведінки) розуміються ймовірність помилок у виборі методів та інструментів, помилковий прогноз і помилкова стратегія. Тобто партії та блоки партій, що діяли на основі нових, ще не випробуваних стратегій, користувалися нестандартними методами та інструментами, а також ті, що діяли на недостатньо вивченому сегменті політичного ринку країни, можна віднести до венчур-

них – тобто тих соціально-політичних проєктів, що зазнають значного соціально-політичного ризику помилкових дій. Слід зазначити, що венчурні соціально-політичні проєкти своїм неодмінним атрибутом мають високий ступінь ризику за всіма елементами ризику помилкових дій, адже нова передвиборча стратегія передбачає ризик неправильних методів та інструментів її реалізації, соціально-політичний прогноз щодо недостатньо вивчених електоральних груп (або сегмента політичного ринку) має своїм наслідком високий ризик помилкової стратегії, помилкових методів тощо.

Під маркетинговим соціально-політичним ризиком розуміються ймовірність різкої зміни попиту та ціни на продукт у соціально-політичній сфері, а також нестабільність (циклічність) попиту на нього. Згідно з маркетинговим підходом до соціально-політичного процесу ціна на продукт – це передвиборчі обіцянки, ідеї, технології, політичні рішення в рамках того чи іншого інвестиційного проєкту, за які виборці збираються «купити» проєкт, віддавши за нього свої голоси на виборах. При цьому «ціна» проєкту повинна підходити виборцям, тобто кількість отриманих від голосування обіцяних у майбутньому різноманітних благ (матеріальних та духовних) повинна покривати «витрати» виборця – час, силу, що витрачаються на участь у виборах. Крім того, «ціна» проєкту як продукту повинна бути більш вигідною, ніж «ціна» продуктів конкурентів – обіцянок інших партій та блоків партій.

Отже, випадковими коливаннями цін на продукти в соціально-політичній сфері є випадкові зміни настроїв виборців, що викликані активним продажем «конкурентного продукту» – інших партійно-політичних проєктів або різким знеціненням з тих чи інших причин ідей, технологій, передвиборчих обіцянок проєкту в очах виборців (наприклад, у результаті актуалізації політичного компромату). Високий рівень маркетингового ризику венчурних проєктів пояснюється тим, що, пропонуючи новітні ідеї та технології (а отже, для більшості виборців вони є невідомими або незрозумілими), венчури формують тим самим «ціну», що не влаштовує багатьох виборців або може коливатися зі значною амплітудою.

Імовірність маркетингового ризику значною мірою залежить від ступеня невизначеності попиту на продукти в соціально-політичній сфері. Тобто якщо венчурний проєкт «виробляє» нові ідеї, технології, новий проєкт розвитку країни, імовірність повної відсутності попиту на «продукцію» з боку виборців дуже висока. Отже, якщо проєкт має невеликий термін існування, пропонує нікому не відомі технології випереджального розвитку для держави та суспільства, дуже ймовірно, що його не підтримають виборці своїми голосами, тобто не «куплять» на «політичному ринку», віддавши перевагу «товару конкурента» або взагалі відмовившись від «купівлі», не

прийшовши на вибори або не підтримавши жодного кандидата (списку кандидатів).

Венчурні проекти, що планують діяти на недостатньо вивченому сегменті політичного ринку (наприклад, орієнтуватися на електоральні групи «молодь», «жінки», «шанувальники пива» тощо), значною мірою зазнають маркетингового ризику, оскільки можливості соціально-політичного проекту з проведення маркетингових досліджень ринкового попиту на соціально-політичну продукцію в цьому випадку дуже обмежені. Отже, через брак інформації про кон'юнктуру на політичному ринку венчурний проект може помилково обрати цільову електоральну групу, яка не підтримає його на виборах або взагалі буде ігнорувати вибори, не прийшовши на голосування.

Отже, соціально-політичні проекти, що зазнають ризику через нові стратегії, інструменти, методи, технології або недостатньо вивчені сегменти політичного ринку, соціально-політичні процеси або явища можна віднести до венчурних соціально-політичних проектів. Проте не слід обмежувати соціально-політичний ризик венчурних соціально-політичних проектів лише ризиком втрат, варто згадати й про «ризик прибутку», адже венчурні соціально-політичні проекти здебільшого розраховують на «політичний прибуток», тобто перемогу на виборах або інші суттєві соціальні та/або політичні дивіденди.

Алгоритм розробки венчурного соціально-політичного проекту передбачає такі кроки [25, с. 13]:

1. Діагностика існуючої ситуації, яка передбачає такі дії:

- оцінка загальної політичної ситуації в країні (соціальний і політичний клімат, оцінка сили діючої вертикалі влади, дотримання демократичних норм, електоральні очікування, соціально-політичні уявлення тощо);
- оцінка політичної й економічної ситуації в регіоні (проблемне поле, роль партій і суспільних рухів у регіоні, визначення сфер впливу (групи, коаліції тощо) і конструювання політесу, легітимність влади, позасистемна опозиція, стійкість системної опозиції, менталітет і соціальне несвідоме етнокультурних спільнот регіону, основні бюджетоформуючі установи, акції протесту, рівень злочинності тощо).

2. Аналіз потенційних інвестиційних партнерів (об'єктів інвестування), що передбачає такі дії:

- здійснення класифікації груп потенційних інвестиційних партнерів і особливості роботи з кожною із цих груп;
- визначення реперних точок діагностики, основні показники перспективних/безперспективних інвестицій у політичні проекти.

3. Співвіднесення ризиків власних інвестицій з результатами, що отримані в ході діагностики. Тут передбачаються такі дії:

– проробка технології аналізу ситуації: оцінка можливості входження «новачків» у перший і другий ешелони владних структур, наявність/відсутність «ефекту новизни», стереотипу «Ми», «Наші» тощо;

– розробка програми залежно від виду передбачуваної підтримки венчурного партнера: визначення виду і механізмів підтримки, оцінка можливих гарантій шляхом залучення посередників (технологів, консультантів, експертів тощо);

– оцінка передбачуваних результатів інвестицій: придбання популярності, заява на наступні вибори, боротьба за посаду, формування репутації, позиціонування і просування власної «торговельної» марки (бренда) тощо.

4. Формування навичок ефективного спілкування з перспективними венчурними партнерами, у ході реалізації якого передбачаються такі дії:

– розробка стратегії щодо адекватного залучення перспективних венчурних партнерів (віялова тактика, приєднання до перспективних партнерів тощо);

– розробка методів попередження конфліктних ситуацій на стадії переговорів і в ході просування проекту;

– формування навичок соціально-психологічного впливу на партнера (уселяння, наслідування, переконання, мода, віра, зараження);

– відпрацювання тактик відмовлення безперспективним партнерам, методи розпізнавання і нейтралізації авантюрих пропозицій.

При венчурному соціально-політичному проектуванні спостерігаються такі типові проблеми і помилки:

– помилки організаційного характеру;

– помилки, пов'язані з недостатнім/неповним обліком вимог до реалізації технології;

– психологічні помилки, пов'язані з особистісним ставленням до партнера (помилки типу «свої – чужі», «подобається – не подобається» тощо).

Ризик венчурних соціально-політичних проектів є дуже багатограним у своїх проявах і часто являє собою складну конструкцію з елементів інших ризиків. Прояви ризику індивідуальні для кожного учасника венчурного соціально-політичного проекту. Про багатогранність такого ризику та його складні взаємозв'язки говорить той факт, що навіть рішення щодо мінімізації проектного ризику містить у собі ризик.

Ураховуючи дані обставини, можна запропонувати таке інструментальне визначення ризику соціально-політичного проекту: ризик венчурного соціально-політичного проекту (R_{vp}) – це система чинників, що проявляється у вигляді комплексу ризиків (загроз), які є індивідуальними для кожного учасника венчурного соціально-політичного проекту, як у кількісному, так і в якісному відношенні.

Систему ризиків венчурного соціально-політичного проекту можна репрезентувати такою матрицею:

$$R_{vp} = \begin{matrix} \infty & R_{11}, & R_{12}, & R_{13}, & R_{14}, & R_{15}, & R_{16}, & \dots & R_{1n} & \ddots \\ \begin{matrix} \vdots \\ \zeta \\ \zeta \\ \zeta \end{matrix} & R_{21}, & R_{22}, & R_{23}, & R_{24}, & R_{25}, & R_{26}, & \dots & R_{2n} & \vdots \\ & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \vdots \\ \begin{matrix} \zeta \\ \zeta \\ \zeta \end{matrix} & R_{m1}, & R_{m2}, & R_{m3}, & R_{m4}, & R_{m5}, & R_{m6}, & \dots & R_{mn} & \emptyset \end{matrix}$$

де n – можлива кількість ризиків політичного проекту; m – кількість учасників проекту. Столпчик матриці при цьому показує, що значення будь-якого ризику для кожного учасника проекту проявляється також індивідуально.

Тут наголос зроблений на тому факті, що ризик венчурного соціально-політичного проекту являє собою складну систему з численними взаємозв'язками, яка проявляється для кожного з учасників венчурного соціально-політичного проекту у вигляді індивідуальної комбінації – комплексу, тобто ризик i -го учасника проекту (R_i) може бути описаний за такою формулою: $R_i = \{R_{i1}, R_{i2}, R_{i3}, R_{i4}, \dots, R_{in}\}$.

Висновки. Таким чином, венчурне проектування варто розглядати як спеціальний напрям соціально-політичного ризик-менеджменту. Запозичене з економічної науки та практики поняття «венчурний соціально-політичний проект» передбачає капіталовкладення, що мають принести більше 100 % прибутку на кожну вкладену одиницю капіталу за короткий термін, проте успіх справи не може бути гарантований. Учасники соціально-політичного процесу, які намагаються відігравати активну роль, вимушені шукати проривні ідеї і технології випереджального розвитку для держави та суспільства, у той же час перевіряючи, наприклад, активність виборців за основними електоральними групами. Це дає змогу відчувати нові соціально-політичні настрої населення та зробити актуальні соціально-політичні наголоси, що можуть принести значні соціальні та/або політичні дивіденди в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. McDermott R. Risk-Taking in International Politics: Prospect Theory in American Foreign Policy / R. McDermott. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1998. – 256 p.
2. Dietz T. M. The Risk Professionals / T. M. Dietz, R. W. Rycroft. – N. Y. : Russell Sage Foundation, 1987. – 178 p.
3. Ericson R. V. Policing the Risk Society / R. V. Ericson, K. D. Haggerty. – Toronto : University of Toronto Press, 1997. – 487 p.

4. Hajer M.A. The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process / M.A. Hajer. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – 332 p.
5. Kellow A. International Toxic Risk Management: Ideals, Interests and Implementation / A. Kellow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 223 p.
6. Kraft M.E. Policy design and the acceptability of environmental risks: Nuclear waste disposal in Canada and the United States / M.E. Kraft // Policy Studies Journal. – 2000. – Vol. 28, № 1. – P. 206–218.
7. Lewin L. Politics as Rational Action: Essays in Public Choice and Policy Analysis / L. Lewin, E. Vedung. – Dordrecht : D. Reidel Publishing Company, 1980. – 274 p.
8. Nagel S.S. Contemporary Public Policy Analysis / S.S. Nagel. – Alabama : University of Alabama Press, 1984. – 378 p.
9. Hood C. Accident and Design: Contemporary Debates in Risk Management / C. Hood, D.K. Jones. – L. : UCL Press, 1996. – 268 p.
10. Hood C. Control over bureaucracy: Cultural theory and institutional variety / C. Hood // Journal of Public Policy. – 1995. – Vol. 15, № 3. – P. 207–230.
11. Hede A. Policy-Making in Volatile Times / A. Hede, S. Prasser. – Sydney : Hale & Iremonger, 1993. – 288 p.
12. Stewart R.G. Public Policy: Strategy and Accountability / R.G. Stewart. – South Yarra : MacMillan Publishers Australia Pty Ltd, 1999. – 320 p.
13. Cioffi-Revilla C. Politics and Uncertainty: Theory, Models and Applications / C. Cioffi-Revilla. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 364 p.
14. Hiskes R. Democracy, Risk, and Community: Technological Hazards and the Evolution of Liberalism / R. Hiskes. – N. Y. : Oxford University Press, 1998. – 208 p.
15. Hiskes R. Hazardous liaisons: Risk, power and politics in the liberal state / R. Hiskes // Policy Studies Journal. – 1998. – Vol. 26, № 2. – P. 257–273.
16. Nichols R. Maxims, «Practical Wisdom», and the language of action: Beyond grand theory / R. Nichols // Political Theory. – 1996. – Vol. 24, № 4. – P. 687–705.
17. Waring A.E. Managing Risk / A.E. Waring, A.I. Glendon. – L. : International Thomson Business Press, 1998. – 493 p.
18. Mascarenhas B. Country Risk Assessment Systems in Banks: Patterns and Performance / B. Mascarenhas, O.Ch. Sand // Journal of International Business Studies. – 1985. – Vol. 16, № 1 (Spring). – P. 19–35.
19. Подколзина И. А. Проблемы дефиниции и оценки политического риска / И. А. Подколзина // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Полит. науки. – 1996. – № 5. – С. 19–33.
20. Kobrin S.J. Foreign Enterprise and Forced Divestment in LDCs / S.J. Kobrin // International Organization. – 1980. – Vol. 34, № 1 (Winter). – P. 65–88.
21. Jodice D.A. Sources of Change in Third World Regimes for Foreign Direct Investment, 1960–1976 / D.A. Jodice // International Organization. – 1980. – Vol. 34, № 2 (Spring). – P. 177–206.
22. Jodice D.A. Understanding Expropriation: Reply to Libby and Cobbe / D.A. Jodice // International Organization. – 1981. – Vol. 35, № 4 (Autumn). – P. 755–761.

23. Пожалов А. А. Исследования политического риска: история зарождения, становления и развития / А. А. Пожалов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Полит. науки. – 2006. – № 3. – С. 43–56.
24. Севрук В. Т. Дополнительные рейтинги – инструмент оценки внутренних рисков финансовых институтов / В. Т. Севрук // Банк. дело. – 2006. – № 2. – С. 29–36.
25. Лупаций В. Венчурные политики / В. Лупаций, Т. Гребнева // Компаньон. – 2002. – № 9. – С. 12–15.

ВЕНЧУРНОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ КАК ОТРАСЛЬ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА

Кривошеин В. В.

Показана эволюция становления социально-политической рискологии; раскрыта прикладная направленность рискологических исследований в социально-политической сфере. Доказано, что венчурное проектирование следует рассматривать как специальное направление социально-политического риск-менеджмента. Определено, что участники социально-политического процесса, которые пытаются играть активную роль, вынуждены искать прорывные идеи и технологии опережающего развития для государства и общества, в то же время проверяя, например, активность избирателей по основным электоральным группам. Это дает возможность почувствовать новые социально-политические настроения населения и расставить актуальные социально-политические акценты, которые могут принести значительные социальные и/или политические дивиденды в будущем.

Ключевые слова: *социально-политический риск, социально-политическая рискология, венчурный проект, маркетинговый риск, алгоритм разработки венчурного социально-политического проекта.*

VENTURE DESIGN AS A BRANCH OF THE SOCIAL AND POLITICAL RISK MANAGEMENT

Kryvoshein V. V.

It shows the evolution of the formation of social and political riskology; disclosed riskological applied focus of research in the social and political sphere. It is proved that the design venture should be regarded as a special area of social and political risk management. It was determined that members of social and political process, who are trying to play an active role, forced to seek breakthrough ideas and advanced technology development for the state and society, while at the same time checking, for example, the voter turnout for the main electoral groups. This makes it possible to feel the new social and political attitudes of the population and to place current socio-political emphasis, which can bring significant social and/or political dividends in future.

As a risk factor of venture socio-political project considered risk of non profits by the project, due primarily technological and organizational solutions project and random fluctuations in prices and demand for products. It is shown that the reasons due to technological and organizational solutions venture project, it is advisable to include the risk of erroneous actions and reasons caused by fluctuations in prices and demand for the products – a marketing risk. Proved that random fluctuations in food prices in the socio-political sphere are random changes in attitudes of voters caused by active sales «competitive product» – the other party-political projects or sharp depreciation of certain causes of ideas, technologies, pre-election promises of the project in the eyes voters. The high level of risk marketing venture projects because offering the latest ideas and technologies (and therefore the majority of voters they are unknown or unclear), thereby forming ventures «price» that does not sit well with many voters either can range from large amplitude.

Reveals that the algorithm development of venture socio-political project involves the following steps: diagnosis of the current situation; analysis of potential investment partners (investment objects); correlation risk their investment with the results obtained during the diagnosis; the skills of effective communication with prospective venture partners.

Key words: *socio-political risk, social and political riskology, venture project, the marketing risk, algorithm of development venture socio-political project.*

О. В. Мазурик, доктор соціологічних наук, доцент;
Т. В. Єрескова, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ФОРМИ, РЕСУРСИ, НАСЛІДКИ

У статті надано аналіз соціального змісту та форм соціальної активності сучасного українського соціуму. Акцентовано увагу на ціннісному контексті соціального діалогу як прояву соціальної активності, що регулює відносини між соціальними групами. Зроблено висновок, що в період соціальних невизначеностей ефективна (конструктивна) соціальна взаємодія між соціальними групами, що мають можливості та бажання активно впливати на суспільні процеси, приводить до становлення нових соціальних відносин, які впливають на прогресивне реформування структурної організації суспільства, виступають обов'язковою умовою стабільності соціуму і знижують його потенційну соціальну конфліктогенність.

Ключові слова: соціальна активність, соціальні зміни, соціальна взаємодія, соціальна довіра.

Актуальність проблеми та стан її вивчення. Численні дослідження суспільної думки свідчать, що більшість членів українського соціуму не прагнуть засвоювати нові (інтегративні) форми соціальної активності. У результаті багато соціальних та інституціональних можливостей є незатребуваними та недорозвинутими через відсутність енергії соціальної участі. Разом із тим неможливо заперечити, що будь-яка людська спільнота незалежно від наявних інституціональних умов має ресурс, який дозволяє їй впливати на дії держави. Цей ресурс Е. Гідденс охарактеризував як діалектику контролю, який радикальним чином може виражатися в різного роду протестах. Утім при позитивній налаштованості соціальної групи, її прагненні конструктивної взаємодії він виростає в здатність контролювати мережу встановлених контактів на підставі таких позаінституціональних (а отже, непідвладних будь-якому зовнішньому примусу) феноменів, як згуртованість, довіра, солідарність та взаємна відповідальність. Остання обставина уможлиблює й робить актуальним пошук інструментарію, який би конструктивно (а не протестно) забезпечував відтворення соціальної респонсивності [1, с. 5]. У цьому сенсі аналіз форм, ресурсів та наслідків реальної соціальної активності сучасного українського соціуму можливо розглядати як соціально-інтегративні показники розвитку суспільства.

Сьогодні в соціальних науках при дослідженні соціальної активності акцентується увага на соціальній фрагментарності (дискретності) сучасних соціумів. Дискретність соціального простору сприймається нами як системність, тобто як більша або менша відокремленість одних фрагментів цього простору від інших. Межами, або «кордонами», при розщепленні єдиного соціального простору системи (регіону, країни, держави тощо) на множинність організованих підсистем можуть виступати світоглядні, кланові, етнічні, політичні та інші «бар'єри» [2, с. 11].

За своєю суттю соціальна активність членів соціуму неодмінно призводить до еволюційних змін у суспільстві (маються на увазі зміни, які повинні перевести соціальну систему на якісно новий рівень) та активізації руху «соціальних фрагментів» назустріч один одному. Інакше кажучи, соціальна активність членів соціуму сприяє виникненню соціальної взаємодії і, як наслідок, підвищенню рівня інтегрованості, соціальної довіри в соціумі [3, с. 127].

Однак необхідно мати на увазі певну поліваріантність соціальної активності. Здійснюючись через конкурентну боротьбу різних соціальних сил, соціальна активність передбачає не лише перемогу «здорових соціальних сил», а й необхідність для кожного члену соціуму зайняти ту чи іншу моральну позицію. Іншими словами, соціальна активність загострює в суспільстві проблему морального вибору, надаючи (принаймні так повинно бути в принципі) критерії оцінки будь-яких соціальних явищ і процесів. І як результат (ідеальний варіант), перемогти повинен такий варіант соціальної активності, який забезпечить найбільшу інтенсивність соціальних змін, що призведуть до інерційного поштовху й руху соціальної системи в бік дійсно якісних змін, здатних вивести її на новий рівень формування суспільства довіри [4].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема соціальної активності – предмет досліджень багатьох науковців: сутність феномену соціальної активності, її структуру та загальні закономірності розвитку розкрито в розвідках К. Абульханової-Славської, Є. Ануфрієва, О. Леонт'єва, А. Мудрика, Т. Мальковської, В. Петровського, В. Погрібної, С. Рубінштейна та ін.; актуальні питання соціального становлення особистості висвітлено в роботах О. Безпалько, Л. Герасіної, І. Зверєвої, А. Капської, Г. Клімової, Л. Коваль, І. Ковчиної, М. Лукашевич, М. Требіна та ін. Проблема формування соціальної активності особистості стала предметом дисертаційних робіт Н. Клімкіної, О. Тельн, Л. Нафікової, В. Косовець та інших учених. Але потребує дослідження аналіз особливостей соціальної активності в період соціальних невизначеностей.

Таким чином, **мета статті** – аналіз особливостей соціальної активності в сучасному українському соціумі в період соціальних невизначеностей.

Виклад основного матеріалу. Життєздатність соціуму багато в чому визначається спроможністю соціальних груп до адекватної реакції на динаміку різких, докорінних соціальних змін. Це виражається в можливості зробити прогнозованими і керованими конфліктогенні процеси, що періодично виникають, шляхом відстеження тенденцій, які намітилися в соціальних діях певних соціальних груп, а також вживання превентивних профілактичних заходів [5, с. 24]. Гострота піднятої проблематики полягає в тому, що на сьогоднішній день динаміка демократичних трансформацій в Україні певною мірою залежить не тільки від ефективності поточної політики і соціально-економічних реформ, а й від готовності певних соціальних груп до адекватних форм соціальної активності, які, у свою чергу, залежать від ступеня соціальної взаємодії між ними.

Проблему соціальної взаємодії як найбільш продуктивного виду соціальної дії між членами соціуму розглядали П. Сорокін, П. Штомпка, Дж. Хоманс, Е. Гідденс та ін. Проте якщо розглядати проблеми, що стоять перед українським соціумом, з позицій адекватності існуючої системи соціальної взаємодії періодично виникаючим проявам соціальної активності (як зіткнення інтересів двох або більше соціальних груп), то можна виявити певну невідповідність між основними складовими стабільного функціонування соціуму, а саме: від соціальних дій до соціальної взаємодії; від соціальної взаємодії до соціальних відносин; від соціальних відносин до структурної організації [6, с. 64–138].

На нашу думку, адекватність процесу соціальної взаємодії певною мірою залежить від ступеня довіри між різними соціальними групами в соціумі. Моніторингові дослідження, які проводилися Інститутом соціології НАН України протягом 1994–2015 рр., Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), Інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка, Фондом «Демократичні ініціативи», соціологічною групою «Рейтинг» та ін., показали, що показник довіри до певних соціальних інституцій між різними соціальними групами як загалом по країні, так і в окремих її регіонах не можна назвати високим [7]. А це, звичайно, впливає на збереження соціальної конфліктогенності сучасного українського суспільства.

Соціальну активність можна визначити як систематичні дії суб'єктів, спрямовані одна на одну, і які мають на меті викликати у відповідь очікувану поведінку. Процес ефективної соціальної активності передбачає не тільки «діалог» між соціальними групами, які по-різному усвідомлюють свою відповідальність і участь у вирішенні соціальних проблем, що може виступати чинником попередження соціальних конфліктів, але й «форму» цього діалогу.

На сьогоднішній день в українському соціумі спостерігаються три основні варіації (форми) соціальної активності – *згода* (у вигляді добровільної

відданості соціальним реаліям); *включеність* (у вигляді можливості вільного виразу думок, але переважно ці думки сприймаються лише як «соціальний фон»); *участь* (у вигляді реалізації зацікавленими соціальними суб'єктами власних задумів у дії)¹. Домінування в суспільстві певної форми соціального діалогу й обумовлює характер, динаміку, спрямованість, просторові та часові межі соціальної активності.

Охарактеризуємо соціальний зміст вищезазначених варіацій. У період соціальних невизначеностей, коли члени соціуму повинні робити особистий ціннісний вибір, соціально домінуючі в суспільстві групи «наполягають» на тому, щоб відданість існуючим соціальним реаліям стала пріоритетом, незважаючи на складнощі, протиріччя тощо практично в усіх сферах життєдіяльності соціуму. Шляхом «згоди» соціальна більшість охоче виказує цю відданість, не отримуючи навзаєм практично ніяких еволюційних змін. Тобто соціальний діалог у вигляді «згоди» характеризує такий стан соціальної взаємодії в суспільстві, коли у певних соціально спрямованих ситуаціях і процесах (політичних, економічних, культурних, світоглядних, етнонаціональних тощо) члени соціуму активно, хоча й несвідомо діють згідно з інтересами інших в ілюзорній спробі переслідувати свої власні інтереси (іншими словами, приносять себе в жертву) [8, с. 382]. Це стає можливим завдяки процесу, який С. Дітц називає «систематично викривлена комунікація». Таке викривлення комунікації здійснюється непомітно для членів соціуму. Коли це відбувається, очікування й норми в умовах соціальних невизначеностей обмежують те, що можна відкрито висловити або навіть обдумати. Члени соціуму «обманюють себе», вважаючи, що вони взаємодіють вільно, у той час як у реальності їм доступні лише певні варіанти. У цьому випадку будь-які розмови, зокрема, про ставлення до влади повинні передбачати підтвердження *status-guo*, таким чином відновлюючи організаційну ієрархію, а не критикуючи її.

Реальні прогресивні, еволюційні зміни в такому контексті неможливі, проте систематично викривлена комунікація сприяє мінімізації соціальної конфліктогенності. Цей процес може проходити різними шляхами. Наприклад, певні соціальні групи в соціумі можуть бути класифіковані як «позбавлені права» висловлюватися із соціально важливих питань. Такі обмеження можуть бути названі «природними» задля запобігання подальшій ескалації соціального конфлікту. Така соціальна практика в суспільній свідомості найчастіше дорівнює «здоровому глузду», але без чіткого розуміння, що комунікація «виробляє», а не «відображає» реальність, члени соціу-

¹ Як теоретико-методологічне підґрунтя виокремлення форм соціальної взаємодії авторами використана теорія комунікації С. Дітца [8, с. 375–393].

му так і будуть несвідомо погоджуватись із домінуючою (на певний період перебігу соціальних подій) точкою зору.

«Включеність» (у вигляді вільного виразу ідей зацікавленими сторонами в активізації соціального діалогу, які можуть або не можуть вплинути на перебіг соціальних подій) як форма соціального діалогу передбачає, щоб соціальні спільноти, яких стосуються певні події соціальної реальності, мали би можливість відкрито обговорювати ці питання й мали би право голосу (впливу) щодо остаточного їх вирішення. Проте (за С. Дітцом) право голосу – це не просто участь в обговоренні актуальних соціальних питань. Це означає прояв інтересів, що формується вільно й відкрито, так само як і представлення цих інтересів у прийнятті відповідних управлінських рішень. Проте в період соціальних невизначеностей право «на вираження власних поглядів» стає для більшості членів соціуму більш важливим, ніж право «мати вплив».

Така соціальна практика соціального діалогу використовується для надання можливості «проблемним», потенційно конфліктогенним соціальним групам «випустити пар» – заявити про власні бажання, порекомендувати альтернативні шляхи вирішення проблем, задекларувати власне бачення процесу реформування суспільства тощо. Проте, коли члени соціуму усвідомлюють (бачать), що їх погляди, інтереси, бачення не представлені або не враховуються при вирішенні соціальних проблем, – вони починають сприймати все, що відбувається в суспільстві із сарказмом, недовірою, агресією, апатією тощо. Адже поєднання в суспільній свідомості віри в «реальність» і соціально-політичного цинізму з боку домінуючих у політикумі сил катастрофічно для демократії, тому що стереотипне розуміння «володарями світу», що всі заяви членів соціуму – це просто «думка», призводить до припинення соціального діалогу і посилення стану гоббсівської війни «всіх проти всіх».

«Участь» (у вигляді демократії зацікавлених сторін), як форма соціального діалогу означає такий процес соціальної активності, коли всі зацікавлені у розв'язанні соціальних проблем домовляються про умови впливу на перебіг соціальних подій та відкрито приймають спільні рішення. Іншими словами, така форма діалогу передбачає наявність соціальних груп, які не лише мають бажання, амбіції, латентні мотиви, але й здатні брати на себе відповідальність за еволюцію соціальної реальності. Подібна соціальна практика соціального діалогу характеризує формування в суспільній свідомості іншого розуміння, сприйняття (ставлення) до поняття «відповідальність за суспільство». Адже «відповідальність за суспільство» – це не автоматичний привілейований додаток до певних посад, соціальних статусів, соціальних ролей. Виявлення та визначення соціальних сил, яким члени

соціуму довіряють відповідати за своє суспільство, повинні здійснюватися шляхом аналізу спрямованості, цілей та форм їхньої соціальної активності та взаємодії всіх зацікавлених сторін (такий собі «соціальний тендер довіри»). «Участь» як форма соціального діалогу передбачає соціальну активність усіх зацікавлених сторін не на засадах протистояння, взаємних звинувачень, перекидання відповідальності, а на підвалинах бажання домовлятися, спільного бачення певного соціального майбутнього, бачення ефективного, конструктивного шляху розвитку суспільства й держави [9].

Висновки. Спираючись на теорії соціальної взаємодії М. Вебера, Т. Парсонса, П. Штомпки, концепцію комунікації С. Дітца, можемо констатувати, що соціальна природа конструктивної соціальної активності сучасного українського соціуму «лежить» у площині «соціальна взаємодія – соціальний діалог – соціальна довіра». Ефективна (конструктивна) соціальна взаємодія між певними соціальними групами (особливо тими, які мають можливість та бажання активно впливати на суспільні процеси) приводить до становлення нових соціальних відносин, які формують можливості соціального діалогу між ними, який, у свою чергу, впливає на еволюцію (прогресивне реформування) структурної організації суспільства, що (за Е. Гідденсом) є обов'язковою умовою стабільності соціуму, зниження його потенційної соціальної конфліктогенності (особливо в умовах ситуації соціальних невідзначеностей).

Формування адекватного механізму та форм соціальної активності, на наш погляд, може викликати відповідні зміни у певній соціальній спільноті або в суспільстві в цілому, позитивно впливаючи на інші соціальні групи, що своєю чергою сприяє формуванню найбільш продуктивного виду соціальної взаємодії для зниження потенційної соціальної конфліктогенності сучасного українського соціуму – «соціального діалогу».

ЛІТЕРАТУРА

1. Мазурик О. В. Соціальний аудит: теоретичні засади та технологія застосування в Україні : монографія / О. В. Мазурик. – Донецьк : Схід. вид. дім, 2013. – 316 с.
2. Хайтун С. Д. Социум против человека: Законы социальной эволюции / С. Д. Хайтун. – М. : Комкнига, 2006. – 336 с.
3. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
4. Єрескова Т. В. Соціальна природа конфліктогенності сучасного українського соціуму: дихотомія «прогресувати» vs «залишити як є / повернути як було» / Т. В. Єрескова // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій : зб. ст. – К. : Укр. ін-т стратегій глобал. розвитку і адаптації, 2016. – Вип. 2. – С. 183–193.

5. Бурега В. В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели : монография / В. В. Бурега. – Донецк : Норд Компьютер, 2005. – 170 с.
6. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с пол. С. М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
7. Шульга А. Что мешает украинской демократии [Электронный ресурс] / А. Шульга // «Зеркало недели. Украина». – 2016. – 3 сент. (№ 31). – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/SOCIUM/chto-meshaet-ukrainskoy-demokratii-.html>.
8. Гриффин Э. Коммуникация: теории и практики / Э. Гриффин ; пер. с англ. А. А. Науменко. – Харьков : Гуманитар. Центр, 2015. – 688 с.
9. Требін М. П. Транскультурація як шлях до єдності через розмаїття сучасного суспільства / М. П. Требін, Т. О. Чернишова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 20. – С. 15–20.

СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО СОЦИУМА: ФОРМЫ, РЕСУРСЫ, РЕЗУЛЬТАТЫ

Мазурик О. В., Ерескова Т. В.

В статье представлен анализ социального содержания и форм социальной активности современного украинского социума. Акцентируется внимание на ценностном контексте социального диалога как проявления социальной активности, регулирующего отношения между социальными группами. Делается вывод о том, что в период социальных неопределенностей эффективное (конструктивное) социальное взаимодействие между социальными группами, имеющими возможность и желание активно влиять на общественные процессы, приводит к становлению новых социальных отношений, которые влияют на прогрессивное реформирование структурной организации общества, выступают обязательным условием стабильности социума и снижают его потенциальную социальную конфликтность.

Ключевые слова: *социальная активность, социальные изменения, социальное взаимодействие, социальное доверие.*

SOCIAL ACTIVITY OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY: FORMS, RESOURCES, IMPLICATIONS

Mazuryk O. V., Ereskova T. V.

The article presents an analysis of social content and forms of social activity of modern Ukrainian society. Social activity can be defined as the systematic actions of aimed at each other, and are intended to be in response to the expected behavior. The process of effective social activity involves not only «dialogue» between social groups differently aware of their responsibility and involvement in solving social problems may be a factor in preventing social conflicts, but the «form» of this dialogue. Today in Ukrainian society there are

three basic variations (forms) of social activity – consent (in the form of a voluntary commitment to social realities); involvement (in the form of opportunities for free expression of ideas, but mainly these thoughts are perceived only as «social background»); part (as a concerned social actors implementing their ideas in action). The dominance in society some form of social dialogue and character causes, dynamics, direction, spatial and temporal boundaries of social activity. Social dialogue as a «consent» describes a state of social interaction in society when certain socially oriented situations and processes (political, economic, cultural, ideological, ethnic, etc.), members of society actively, though unconsciously, act according to the interests of others in the illusory trying to pursue their own interests (in other words, bring himself to sacrifice). «Inclusion» (in the form of free expression of ideas stakeholders in enhancing social dialogue that may or may not influence the course of social events) as a form of social dialogue suggests that social community, which relate to certain events of social reality had to opportunity to openly discuss these issue and should have been eligible to vote (influence) to finally solve them. «Participation» (in the form of democracy stakeholders) as a form of social dialogue mean a process of social activity where all stakeholders in solving social problems agree on the terms of influence on the course of social events and openly take joint decisions. In other words, this form of dialogue presupposes social groups who not only have the desire, ambition, latent motives, but also able to take responsibility for the evolution of social reality. This social practice of social dialogue characterizes formation of public consciousness more understanding, perception (attitude) to the concept of «responsibility to society».

The attention is focused on the value context of social dialogue as a manifestation of social activity, regulating relations between social groups. The conclusion is that an effective (structural) social interaction between social groups that have the ability and desire to actively influence social processes, leads to the emergence of new social relations in the period of social uncertainty. These relationships influence on the progressive reform of the structural organization of society, are the prerequisite for the stability of society and reduce its social conflict potential.

Key words: social activity, social change, social interaction, social trust.

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

У статті представлено теоретико-методологічне обґрунтування механізму формування інституціонального та неінституціонального рівнів професійної діяльності як основи професіоналізму особистості в сучасному суспільстві. Доводиться, що інституціональний рівень організації професійної діяльності (і професіоналізму як її узагальнюючого результату) пов'язаний з розвитком соціуму, який має сам себе відтворювати. Ефективність цього відтворення залежить від рівня витрат інституціональних ресурсів на регулювання поведінки людини у всіх сферах її життєдіяльності, насамперед професійній.

Ключові слова: професійна діяльність, професіоналізм, неінституціоналізм, інституціональний рівень організації професійної діяльності.

Актуальність проблеми. Соціологічний аналіз професійної діяльності людини об'єктивно потребує дослідження понять «інституція» й «інститут». При цьому ми звертаємо увагу, що хоча в соціологічній літературі ці поняття нерідко вживаються як синоніми, вони не є тотожними: категорія «інституція» співвідноситься з активністю людей у формі праці, а «інститут» поширюється на галузь діяльності спеціалізованої або професійної. Іншими словами, поняття «інституція» передує поняттю «інститут», будучи базою останнього.

Для юристів, як фахівців, що ввели у науковий обіг обидва ці поняття, «інституція» – це «звичай, порядок, прийнятий у суспільстві», а «інститут» – «закріплення звичаю і порядку у вигляді закону або настанови» [1, с. 477]. З терміном «інститут» співвідноситься слово «інституціоналізація», тобто закріплення соціальної практики або галузі суспільних відносин у вигляді закону або соціальної норми, прийнятого порядку [2, с. 69–70]. Отже, можна припустити, що інституція має відношення до практики (моральної, релігійної, політичної), яка не регулюється законом, не піддалася інституціоналізації. Звідси участь людини в моральній, релігійній, політичній та іншій практиці, що існує в традиційному суспільстві, засвідчує, що у рівні індивідуальної активності кожного відбивається досвід його повсякденної поведінки.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема інституціоналізації професійної діяльності найбільше своє наукове обґрунтування отримала

в роботах класиків акмеології О. О. Деркача, О. О. Бодальова, Н. В. Кузьміної, Л. О. Рудкевича, В. Г. Зазикіна, А. К. Маркової, Є. І. Степанової, Г. С. Михайлова, І. М. Семенова. Саме в них представлені закономірності розвитку людини як суб'єкта професійної діяльності і досягнення в цьому розвитку найвищого рівня, тобто перетворення спеціаліста в професіонала. Таким чином, на сьогодні вже накопичено вагомий теоретико-методологічний базис для вивчення професіоналізму як соціального феномену, механізмів його формування та розвитку. Проте ця база має дещо «розмитий» характер, оскільки спирається на дослідження, які проводилися фахівцями в різних галузях науки – соціології (професій, праці, освіти, економічної), психології (соціальної, вікової, праці, професій), соціальної філософії, акмеології, що не дозволяє здійснити системний, комплексний аналіз проблеми. Такий аналіз може забезпечити проведення його в рамках окремої галузі соціології – соціології професіоналізму.

Тому *метою статті* є дослідження механізму формування інституціонального та неінституціонального рівнів професійної діяльності як основи професіоналізму особистості в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. В соціумі повсякденна поведінка і діяльність людей, як правило, здійснюються у формі трудової діяльності. Не зважаючи на те, що соціальні процеси є об'єктом соціології, пізнання її сутності привернуло увагу і стало предметом аналізу для філософів раніше за науковців інших напрямів, у першу чергу соціологів [3]. Узагальнення результатів вивчення трудової діяльності представниками різних філософських шкіл дає змогу зробити такий висновок: праця являє собою синтез матеріальних і духовних дій людей, у яких здійснюється соціально-детермінована діяльність. Якщо за допомогою поняття «діяльність» пояснюється вся активність людини, що охоплює біологічні, психічні і соціальні елементи, то поняття «праця» поширюється на соціальну складову її життя. Праця – знарядна діяльність. Оскільки знаряддям праці виступає вся олюднена природа, індивід з моменту народження включений в олюднену природу, у знарядну діяльність. Якщо людську життєдіяльність розглядати як трудову діяльність, необхідно звертати увагу на такі характеристики праці, як процес навчання, виховання, освіти в цілому. У праці створюється дійсність, що оточує людину, але також створюється й удосконалюється вона сама [3, с. 142].

Іншими словами, трудова діяльність – це процес, результати якого залежать від кількох людських якостей, що повинні виявитися одночасно.

«Золоте правило» психології праці звіщає, що праця ефективна, якщо індивідуально-особистісні особливості працівника відповідають вимогам, висунутим до них самою професією як системою функцій. Сукупність тих

особливостей, які визначають ефективну реалізацію трудових функцій, позначається поняттям «професійно-важливі якості» [4].

Основний зміст процедури виявлення професійно-важливих якостей полягає у такому. На основі загальних уявлень про функції і процеси професійної діяльності виділяються гіпотетичні індивідуально-особистісні особливості, що розглядаються як чинники ефективності діяльності. Емпірично встановлюється ступінь їхнього зв'язку з ефективністю, а також взаємний зв'язок самих індивідуально-особистісних особливостей. Це розглядається як основа для побудови системи якостей, які інтерпретуються як професійно-важливі.

Така стратегія виділення останніх у принципі забезпечує обґрунтованість вимог, які висуваються до працівника, а тим самим і об'єктивне виділення індивідуально-особистісних особливостей професіонала [5]. Слід зазначити, однак, що багато процесів у складних видах діяльності важко піддаються операціональному аналізу через їхню «одномоментність» або неспостережуваність. Це знижує вірогідність висновків про індивідуально-особистісні особливості працівників і їхніх професійно-важливих якостей.

Є й інша стратегія виділення професійно-важливих якостей, що припускає узагальнення суб'єктивних уявлень їх носіїв – професіоналів – про специфіку професії і власні індивідуально-особистісні особливості. Зазвичай досвідчених професіоналів-експертів, що успішно виявили себе в конкретній діяльності і високо оцінені колегами, просять перелічити ті якості, що, на їхню думку, забезпечують ефективне виконання службових функцій. Складений у такий спосіб перелік якостей, необхідних успішному фахівцеві, інтерпретується як професійно важливі. Прогноз професійної успішності визначається ступенем збігу діагностованих індивідуально-особистісних особливостей кандидата і виділених при описі професійно-важливих якостей [6, с. 250].

Ця стратегія дозволяє одержати реальні сполучення індивідуально-особистісних особливостей працівників. Труднощі використання цієї стратегії пов'язані з тим, що перелік якостей успішного фахівця формулюється в суб'єктивних поняттях, яким не завжди можна поставити у відповідність особливості, що діагностуються об'єктивно. Зміст, який експерти вкладають у те або інше поняття, може бути різним, а це ускладнює його інтерпретацію і підбір валідних діагностичних методів.

У науковій літературі широко використовується поняття «професійна придатність». Вона визначається через професійно важливі якості, тобто вони розглядаються як необхідні і достатні ознаки професійної придатності [7, с. 170–171]. Виділення й інтерпретація цих якостей обмежуються лише установленням взаємозв'язку індивідуально-особистісних особливостей

з ефективністю діяльності. Так, вважається, що професійно важливі якості – це необхідні умови для успішного оволодіння професійними знаннями, уміннями і навичками, вони визначають успішність навчання у встановлений термін і ефективність професійної діяльності. Однак ці умови, необхідні для опису якостей працівника, не є достатніми для прогнозування успішності діяльності.

Відповідно до визначення професійно важливих якостей як необхідних і достатніх критеріїв для прогнозування успішності діяльності (вирішення завдання професійного відбору) необхідно змінити стратегію їхнього виявлення. Традиційні стратегії (побудова професіограми й опитування експертів) забезпечують виділення необхідних для ефективної діяльності якостей, придатних для опису типових особливостей професіоналів, але не дають можливості прогнозувати її успішність. Повинно бути поставлене спеціальне завдання оцінки обраних індивідуально-особистісних особливостей як достатніх для прогнозування успішності професійної діяльності. Зараз немає іншого шляху визначення професійно-важливих якостей, крім порівняння індивідуально-особистісних особливостей успішних і неуспішних професіоналів.

Відомо, що за часів соціалізму досягнення професійного успіху хоча і позиціонувалося іноді як вітальна цінність, але супроводжувалося це такою кількістю соціальних перешкод і табу, що цілком природний для цивілізованого суспільства життєвий ідеал був гіперсоціалізованим. У результаті він трансформувався у певний псевдоканон, значення якого «симулювалося» і на рівні соціуму, і на рівні професійних спільнот.

Сьогодні є артефактом те, що сучасне суспільство висуває цінність професійного успіху в число найбільш значущих соціокультурних установок особистості. При цьому професійний успіх виступає не тільки універсальним критерієм оцінки будь-якої особистості, а й базисом повноцінної соціальної, у тому числі і професійної, самоідентифікації. Тому «реабілітація» цінностей успішного професіоналізму може вважатися одним із актуальних як теоретичних, так і практичних завдань сучасної науки, у першу чергу соціології професіоналізму. Отже, закінчується ера однакових «гвинтиків», що діють за принципом «Роби, як я» і успішність професійної діяльності яких визначають традиційним службовим просуванням, починається ера особистостей, для яких успішний професіоналізм набуває повноцінного значення.

Усе сказане вище немовби акумулюється в інституціональному підході до професії, професійної діяльності і процесу професіоналізації. Будь-який спеціалізований вид діяльності для здобуття статусу професії проходить процес інституціалізації, що, як відомо, передбачає:

- наявність суспільної потреби в спеціалізації діяльності для більш ефективного задоволення суспільних потреб;
- формування спеціальних вимог, норм і стандартів, що характеризують цей вид діяльності;
- визначення характеру спеціальних здібностей, знань і навичок індивідів, необхідних для виконання даного виду діяльності;
- появу методів і способів визначення таких здібностей і навчання спеціальним професійним знанням, прийомам і навичкам;
- формування стимулів і мотивів заняття саме цим видом діяльності на рівні як індивіда, так і суспільства в цілому, що пов'язано з престижем професії, який відображається в здатності даного заняття бути основним джерелом доходу;
- виділення певних професійних інтересів, цінностей, норм, стилів і зразків поведінки, професійних ролей, що сприяють згуртуванню людей за ознакою приналежності до даної професії і конкретної професійної спільноти;
- появу особливих професійних організацій для захисту цих інтересів (професійні об'єднання, спілки і т. п.).

Завершення процесу інституціалізації професії виражається у формуванні професійних спільнот. Відтворення єдності професійних інтересів, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки і всього способу життя, властивих даній спільноті, забезпечується саме інститутом професії.

За інституціонального підходу професіоналізація розглядається як результат впливу цілої сукупності факторів, серед яких особлива роль належить інститутові освіти. Процеси професійної диференціації й інтеграції на сьогодні розвиваються шляхом інтеграції простих видів діяльності і диференціації більш складних. Зрозуміло, що подальша інституціалізація нових, складних видів професійної діяльності неможлива без розвитку системи й інституту освіти, насамперед вищої професійної, яка забезпечує підготовку професіоналів високого рівня кваліфікації, відтворення професійних кадрів. У той же час саме виділення професійної освіти в особливий інститут суспільства, а також тенденції її еволюції визначаються потребами, які формуються під впливом інституту професії. Таким чином, перспективи розвитку обох інститутів забезпечуються механізмами їхнього зв'язку і взаємодії в конкретному суспільстві. Наприклад, механізм професійного відбору функціонує спочатку на рівні інституту освіти і вже потім – на рівні інституту професії в єдності соціального і професійного відбору. Школа, відзначав П. Сорокін, здійснює первісну селекцію, відокремлюючи найбільш талановитих від найменш здатних і забезпечуючи першим можливість подальшого просування [8, с. 398]. Далі у процес відбору включається

професійна школа. І вже потім відбувається професійний відбір у рамках конкретних видів діяльності на рівні конкретних організацій. Інший між-інституційний механізм – ринок праці – сприяє регулюванню відповідності кількісних і якісних параметрів професійно-освітніх структур потребам суспільства у професійних кадрах, стимулюючи не тільки професійну підготовку, а й перепідготовку кадрів і навіть поліпшення загальноосвітньої підготовки. У тісному взаємозв'язку з іншими інститутами суспільства (держава, засоби масової інформації, громадська думка, родина тощо) професія й освіта забезпечують професійну мобільність у суспільстві і тим самим впливають на зміну соціальних статусів індивідів і соціальних груп.

Престиж і статус професій, їхній зміст у конкретному суспільстві в різний час і в різних суспільствах істотно розрізняються. Інституціональний аспект професії в її зв'язку з освітою є перспективним ще в одному плані. Сучасне інформаційне суспільство настільки змінює характер і зміст суспільного виробництва, що звичний розподіл його на сфери матеріального і духовного виробництва для вивчення розходжень між професійними групами втрачає свій зміст. І в першій (матеріальне виробництво), і в другій (духовне виробництво) сферах, які забезпечують відтворення суспільства в цілому, основною умовою і фактором розвитку стає інтелектуальний капітал, а професійні норми, стандарти, кодекси і зразки поведінки, традиційно приписувані професіоналам зі сфери духовного виробництва (гуманізм, самостійність, творча активність, незалежність тощо), набувають універсального характеру.

Сучасне визначення професії як соціально значущого, відповідного потребам суспільства й інтересам особистості виду діяльності, для виконання якого необхідні загальні та спеціальні теоретичні знання, уміння, навички, а також відповідні здібності й особливості особистості, не припускає ототожнення цього поняття з іншими, близькими йому за змістом, як-то: заняття, рід трудової діяльності, сукупність трудових функцій, спеціальність тощо. Професіонал як носій такої діяльності повинен бути суспільно значущою постаттю, яка поєднує у собі якості, котрими не володіють індивіди, що персоніфікують категорії трудової діяльності, вказані вище. Такі якості визначають механізм професійної та соціокультурної ідентифікації особистості.

Розглядаючи професію як інститут, доцільно виходити не тільки з об'єктивних чинників його становлення, а й суб'єктивного сприйняття професії самим індивідом. Тому найзначнішим мотиватором професійної праці стає задоволеність власною професією як цінністю в особистісній системі життєвих орієнтацій.

Треба зазначити, що професіоналізм – це категорія особлива, яка не припускає абсолютних характеристик. Необхідність відповідності професії

потребам суспільства і особистості опосередковується конфліктом між організаційно-технологічною структурою і характером поділу праці, а також професійно-кваліфікаційною структурою в цілому, тобто у центрі цього конфлікту стоїть проблема непрофесіоналізму. В той же час вирішення цього конфлікту не означає розбудови «суспільства масового професіоналізму», спроби чого, на жаль, вже мали місце за часів радянської влади. До рангу соціального завдання суспільства підносилося виховання професіонала, який відповідав штучно звуженому до кваліфікаційних функцій працівника трактуванню поняття «професійний тип особистості», котре було введено до апарату науки Е. Штрангером і визначалось як сукупність схожих рис особистості, обумовлених подібністю професійних вимог. Прагнення в 20–30-х рр. ХХ ст. охопити якнайбільше працівників політехнічною освітою зводило рівень професійних вимог до середніх кваліфікаційних характеристик і, відповідно, до середніх здібностей працівника. Далі, згідно з моделлю «робітника-інтелігента», у 60–70-х рр. ХХ ст. критерієм професійних якостей вважалася наявність у працівників вищої та середньої освіти, при цьому мало уваги приділялося функціональному змісту їхньої праці і, головне, відповідності профілю підготовки. У подальшому на передній план була висунута орієнтація на творчий характер праці, тобто на вияви креативного, творчого начала у мотивації особистості. Однак цей вияв є характерним не лише для професійної діяльності, бо творчість – не обов'язково професійна творчість. Творчий характер праці – це широка соціальна категорія, яка характеризує певний підхід до будь-якого роду діяльності, у тому числі і до спеціалізованих видів діяльності у межах професії. У той же час феномен професіоналізму неможливий без творчого ставлення до праці, у якому, власне, і реалізується соціокультурна функція професіонала. У цьому сенсі професіоналізм є ціннісною характеристикою, основним індикатором якої є ідентифікація особистості. Тому ми впевнені, що, розкриваючи сутність поняття «професіонал» через поняття «професійний тип особистості», основну увагу науковцям необхідно зосередити на способі ідентифікації реального об'єкта з тією ідеальною моделлю, яка може бути отримана шляхом ідеального конструювання. Таке конструювання базується на теорії ідеальних типів М. Вебера і передбачає розробку критеріїв, які відрізняють суб'єкта даної професії від суб'єктів інших професій, визначають властиві йому інтереси, тобто виділяють специфічні риси професіонала. Наявність чи відсутність у індивіда ознаки або їх сукупності дозволяє зробити висновок про ступінь наближення його до ідеальної моделі, зафіксувати різницю між професіоналом і непрофесіоналом. Таким чином, соціологічний портрет професіонала містить такі його ознаки, які з огляду на особистісні особливості (індивідуальні риси характеру, власний стиль праці, спосіб професій-

ної адаптації) не мають істотних рис соціально-типового. У цьому сенсі професійно значущі ознаки, що виступають типоутворюючими критеріями, є стійкими у відношенні до зовнішнього середовища і, формуючись у динаміці, збагачують особистість знаннями і досвідом, які складають професійну культуру особистості.

Отже, ми вважаємо, що основою становлення професіонала як соціального типу є формування в особистості потреби професійного самовизначення. Трансформація професії в потребу індивіда не відбувається сама по собі, а здійснюється завдяки особливому соціальному механізму, створеному системою суспільного поділу праці. У свідомості суб'єкта формується сприймання цінностей професії та його власної здатності до професійної діяльності, особистість сприймає професійну потребу як власну необхідність, значущість для суспільства (об'єктивна форма) та як необхідну форму своєї життєдіяльності (суб'єктивна форма).

Концепція професії як цінності повинна описувати значущість і роль професійних характеристик у житті індивіда. Професія як цінність складається тоді, коли у процесі професійної діяльності людини, формування і розвитку її потреб, вибору професійних засобів, прийомів та навичок їх задоволення, а також під впливом вимог інституційних норм у структурі цінностей індивіда формується переконаність, що професія задовольняє його потреби. У підсумку професія немов піднімається над потребами і стає самостійним чинником, який визначає стиль та спосіб життя людини.

Професія як цінність дозволяє людині утворювати упорядковану й усвідомлену картину світу професії, визначати своє місце в цьому світі; вона орієнтує поведінку професіонала в ситуації альтернативної переваги, регулює оцінки і приводить поведінку у відповідність до системи культурних цінностей суспільства. Дозволяючи співвідносити об'єктивне і суб'єктивне бачення світу, професія-цінність перетворює предмети цього світу на об'єкти інтересів і прагнень. Професія з огляду на власну інституційність (тобто вона формує вимоги, які сприймаються і суспільством, і особистістю) є соціально схваленим правилом, завдяки чому стає можливою стереотипізація зовнішньої поведінки індивідів і гарантування певного рівня внутрішнього розвитку представників професії.

Неоінституціоналізм визнає учасниками соціального процесу індивідів, а не групи й організації. Останні – колективні спільноти (наприклад, фірми або держава) – не є існуючими самостійно, окремо від членів, що їх складають: вони, отже, повинні пояснюватися з точки зору цілеспрямованої поведінки індивідів. Неоінституціоналізм виходить із того, що люди не можуть бути гіперраціональними істотами, якими їх робить неокласична теорія. Навпаки, підкреслюється обмеженість людського інтелекту. Знання,

якими володіє індивід, завжди неповні, його рахункові і прогностичні здібності не безмежні, а для здійснення логічних операцій потрібні час і зусилля. Іншими словами, рішення людей як учасників обміну є раціональними лише до певних меж, що задаються неповнотою доступної їм інформації й обмеженістю їхніх інтелектуальних можливостей. Необхідно також враховувати: людині властива опортуністична поведінка або «переслідування власного інтересу, що доходить до віроломства» (*self-interest-seeking-guile*). З опортуністичною поведінкою пов'язані будь-які форми обману і порушення людьми взятих на себе зобов'язань. Таким чином, на думку неоінституціоналістів, з недоліків людей виникає потреба в існуванні інститутів (традицій, звичаїв, правових норм) як засобів зменшити негативні наслідки обмеженої раціональності людини і її опортуністичної поведінки [9]. Отже, коло замикається.

Висновки. Інституціональний рівень організації професійної діяльності (і професіоналізму як її узагальнюючого результату) пов'язаний з розвитком суспільства, яке повинно само себе відтворювати і робить це більш-менш ефективно в залежності від рівня витрат інституціональних ресурсів на регулювання поведінки людини у всіх сферах її життєдіяльності, і, насамперед, професійній. При цьому, чим більше примусу до праці, точніше, чим вище витрати на оптимізацію інституціонального рівня її організації, тим менше працівник бачить сенсу в тому, щоб «грати» за інституціональними правилами. Ми вважаємо, що, вирішуючи зазначену проблему, варто звернути увагу на роль неінституціонального рівня організації професійної діяльності людини, тобто такого рівня, на якому «грають» за тими або іншими правилами уже не «середні», а цілком реальні люди. Перехід на зазначений рівень аналізу відбиває процес, який можна позначити як «повернення до людини». У будь-якому разі результатом (цільовою ознакою) процесу інституціоналізації професійної діяльності може вважатися феномен професіоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю. Г. Социология: Курс лекций : учеб. пособие / Ю. Г. Волков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов, С. И. Самыгин. – Ростов-н/Д : Феникс, 2000. – 512 с.
2. Кравченко А. И. Социология труда и производства / А. И. Кравченко // Социология в России ; под ред. В. А. Ядова. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – 415 с.
3. Табаков Ю. В. Становление понятия труд как философской категории / Ю. В. Табаков. – Горно-Алтайск : Изд-во ГАГУ, 1997. – 189 с.
4. Психологическая диагностика в управлении персоналом / [под ред. Е. А. Климова]. – М. : РПО, 1999. – 316 с.

5. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія / В. Л. Погрібна. – К. : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2008. – 336 с.
6. Бандурка О. М. Теорія і методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Соболев. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 365 с.
7. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – М. : Педагогика – Пресс, 1996. – 440 с.
8. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – 398 с.
9. Капелюшников Р. И. Неинституционализм [Электронный ресурс] / Р. И. Капелюшников. – Режим доступа: <http://www.libertarium.ru/liberterium/10621>.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА

Погребная В. Л.

В статье представлено теоретико-методологическое обоснование механизма формирования институционального и неинституционального уровней профессиональной деятельности как основы профессионализма личности в современном обществе. Показано, что институциональный уровень организации профессиональной деятельности (и профессионализма как ее обобщающего результата) связан с развитием социума, который должен воспроизводиться. Эффективность такого воспроизводства зависит от уровня затрат институциональных ресурсов на регулирование поведения человека во всех сферах жизнедеятельности, в первую очередь, профессиональной.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессионализм, неинституционализм, институциональный уровень профессиональной деятельности.

INSTITUTIONALIZATION PROFESSIONAL ACTIVITY AS THE BASIS OF FORMATION OF PROFESSIONALISM

Pogribna V. L.

The article contains theoretical and methodological basis of the mechanism of formation of institutional and non-institutional level of professional activity as a basis of professionalism of the person in a modern society.

Considering profession as an institution, the author argues that it is advisable to go not only on objective factors of its development but the subjective perception of the profession by the individual. Therefore, the most significant motivator professional labor is defined as the satisfaction of their own profession in the personal value system of life orientations.

The author reveals the essence of the concept of «professional» because the term «vocational personality type», focusing on the method of identifying the real object with the

ideal model which may be obtained by a perfect design. This design is based on the theory of ideal types of M. Weber and provides design criteria that distinguish the subject of the profession from other professions, determine the inherent interests that distinguish the specific features of a professional. It is shown that the institutional level of the organization of professional activities related to the development of society, which should be played.

Promises more effective reproduction of this depends on the level of institutional resources, the cost of regulation of human behavior in all spheres of life, first of all, professional. Thus, the higher the cost of optimizing the institutional level of professional activity, the less the employees see the point in keeping institutional norms.

The author draws attention to enhancing the role of professional non-institutional level of human activity, the level at which the main object is not impersonal, and real workers. Go to the specified level of analysis reflects a process that can be described as a «return to man».

Key words: *professional activity, professionalism, institutional level of professional activity.*

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАКТИК

Розглянуто методологічні аспекти дослідження електорального процесу як одного з наймасштабніших понять соціально-політичної науки. При цьому демократизація трактується як провідна тенденція світового та вітчизняного соціально-політичного процесу, а політико-культурний фактор – як один із вирішальних чинників процесу виборів.

Ключові слова: *концепція, методологія, політичні вибори, політичні фактори, виборчі технології.*

Актуальність дослідження виборчих практик у суспільствах з консолідованою демократією та особливо в перехідних соціумах з гібридними політичними режимами є наочним завданням соціально-політичної науки з огляду на необхідність визначення реальної якості соціальної координації в тому чи іншому форматі правління. Концептуалізація «електорального процесу» як базової категорії соціально-політичної науки якраз і детермінована його зростаючою роллю в процесах демократизації транзитивних суспільств. Це зумовлює необхідність фундаментального вивчення та ґрунтовного аналізу електорального процесу в контексті виявлення базових чинників, що спричиняють його трансформації. Наголошуючи на розширенні застосування електоральних практик у різних соціально-політичних системах, слід підкреслити, що загальна демократизація світової політики виступає як одна із провідних тенденцій новітнього розвитку людської цивілізації. За даними американського дослідницького центру «Будинок свободи» (Freedom House), якщо в 1986 р. із 167 країн світу 56 були демократичними, 56 – частково демократичними та 55 – недемократичними, то вже у 1996 р. з 191 країни світу кількість демократичних режимів зросла до 76, частково демократичними вважалися 62 та 53 – недемократичними. Таким чином, сучасні соціально-політичні режими умовно можна поділити на демократичні, перехідні до демократії (у стадії демократизації або консолідації) та недемократичні – диктаторські. Основною тенденцією змін у сучасних політичних режимах є їхня демократизація. Американський політолог С. Гантінгтон висунув доволі плідотворну теорію «трьох хвиль демократизації». Згідно з цією теорією, перша хвиля демократизації, яка тривала з 1820 до 1926 р., привела до формування демократичних систем

у 29 країнах світу. Друга хвиля демократизації спостерігалася з 1942 до 1962 р. і призвела до того, що демократію опанували 36 країн світу. Але не в усіх країнах ці демократичні режими закріпилися. У першій хвилі в 6 країнах, а в другій хвилі в 12 відбувся своєрідний «відлив» – повернення до авторитарного режиму. Це важлива обставина, яку мусимо запам'ятати: демократизація, таким чином, не є лінійним процесом, у соціально-політичній дійсності траплялися випадки авторитарних відкотів, від яких не застрахований жоден із перехідних режимів початкової демократії. За С. Гантінгтоном, «третя хвиля» демократизації розпочалася в 1975 р. і триває в XXI ст. За цей час від авторитаризму до демократії успішно перейшли Греція, Португалія, Іспанія, Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея, Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія. Здійснюють перехід до демократії Росія, Україна та ін. [1, р. 47].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Виборчі практики в сучасній Україні досліджували різні вчені: В. Бебик, О. Князева, О. Колесников, В. Мокан, Л. Павлова, О. Петров, А. Філатов, Є. Юрченко та ін. Але проблема дослідження концептуально-методологічних основ виборчих практик ще перебуває поза увагою українських учених.

Метою даної статті є розгляд основних наукових концепцій, які стосуються електоральної проблематики та виокремлення найбільш придатних методологічних засобів для всебічного вивчення виборчих практик.

Виклад основних положень. У первісному контексті електоральні дослідження формувалися в лоні вивчення поведінки виборців, яка згодом поступилася категорії «електоральна культура». Слід наголосити, що наукова проблема електоральної культури «виростає» на перехресті двох дослідницьких напрямів: вивчення політичної культури та електоральної поведінки. Перші наукові дослідження електоральної поведінки проводилися в 1940–1950-х рр. у Колумбійському університеті під керівництвом П. Лазарсфельда [2]. Напрямок, який започаткував указаний учений, одержав у політичній науці назву соціологічного підходу до дослідження виборів. Прихильники та його послідовники працювали в межах біхевіористської парадигми. Теорії електоральної поведінки в західній науці: 1) статусна теорія електоральної поведінки (С. Ліпсет, С. Роккан) [3; 4]; 2) соціально-психологічна теорія партійно-ідеологічної ідентифікації (Д. Кемпбелл) [5]; 3) теорія раціонального вибору чи економічного голосування (Е. Даунс) [6]; 4) екологічна теорія (Ф. Гогель) [7]. Перші три школи створені в основному в межах школи біхевіоризму, або теорії раціонального вибору, головна їх увага прикута до поведінки окремих виборців або їх первинних груп, основне джерело інформації – результати соціологічних опитувань. Четвертий напрям є близьким до політичної географії, її основна база даних – статистика результатів голосувань, унаслідок чого

виборці подаються у складі більш-менш подільних груп. Слово «екологічний» у її назві фактично означає «поселенський», адже поведінка виборців аналізується залежно від місця їх проживання.

Більшість досліджень виборчого процесу так чи інакше пов'язані з пошуком об'єктивних факторів, які вирішальним чином впливають на підсумок виборів. До таких факторів у межах соціологічного підходу Б. Берелсон, П. Лазарсфельд, С. Ліпсет, С. Роккан відносять соціетальні розколи, які викликані спеціальною діяльністю політичних еліт, у рамках соціопсихологічного підходу О. Мелешкіна розглядає партійну ідентифікацію, у раціонально-економічних моделях А. Даунс, М. Фіоріна, В. Нечаєв вважають подібними факторами намагання індивідів мінімізувати власні витрати та їх устремління оцінити своє та суспільне економічне положення на перспективу або в ретроспективі. Останнім часом дослідники електорального процесу все більше уваги приділяють регіональній специфіці голосування, започатковуючи регіональний підхід (В. Колосов, Р. Туровський, Н. Петров, В. Лісничий). Продовжують знаходитися в центрі уваги дослідників ефекти виборчих систем, які аналізуються в рамках інституційного підходу (праці М. Дюверже, Р. Таагепери, М. Шугарта, В. Лисенко, Г. Голосова). Т. Колтон висунув комплексну версію дії різноманітних факторів в електоральному процесі, запропонувавши синтетичний підхід.

Усе більшої популярності здобуває когнітивний підхід, якого дотримуються Д. Норт, Н. Бірюков, В. Сергеев. Згідно із цим підходом для того, щоби зрозуміти логіку поведінки виборців, необхідно реконструювати їхні когнітивні настанови. Стосовно ходу електоральної кампанії когнітивний підхід полягає в реконструкції тих фрагментів онтології партійних лідерів, які стосуються виборів.

Цікавим інноваційним підходом, який запропонували М. Блек, Дж. Лаккофф та М. Джонсон, є аналіз метафор виборів, що розглядаються як «система загальноновизнаних асоціацій», свого роду концентрована онтологія. Метафора імпліцитно містить у собі поняття та категорії, через які індивід інтерпретує те чи інше явище. При цьому метафора може висвітити одні властивості явища та затьмарити інші. Тож вибір метафори (часто на підсвідомому рівні) визначає розуміння суб'єктом того, що відбувається, а це, у свою чергу, визначає й логіку його поведінки.

Проте вивчення електорального процесу для політологів ще й досі залишається таким напрямом політичного аналізу, концептуально-методологічна база якого та дослідницький інструментарій розроблені далеко не у повному обсязі. Наукові підходи в цій площині досліджень відрізняють певна еkleктичність та недовершеність. По суті основним методом у сучасних дослідженнях електоральних процесів є критичний мультипліцизм. При

цьому практично в усіх випадках застосовуються емпіричний та нормативний інструментарій.

У певному сенсі методологія дослідження чинників впливу на електоральний вибір, яка вперше була запропонована А. Кемпбеллом у межах соціально-психологічної моделі та названа ним «воронкою причинності», долає вказані недоліки, хоча й потребує додаткового опрацювання.

Застосування методології «воронки причинності» ґрунтується на здійсненні політичного аналізу факторів електорального процесу від макро- до мікро-рівнів. Відповідно до цієї методологічної моделі аналіз здійснюється за п'ятьма умовними рівнями змінних електорального процесу: 1) зовнішні чинники (підтримка міжнародних фінансово-промислових груп того чи іншого кандидата на виборну посаду або заангажованої політичної сили, латентний тиск урядів зацікавлених країн тощо); 2) загальнонаціональні чинники (соціально-економічне становище, політико-правові умови виборчого процесу, соціальна стратифікація, політична культура та політична соціалізація електорату, адміністративний ресурс, участь у виборчих змаганнях політичних партій і виборчих блоків); 3) регіональні чинники (діяльність регіональних представництв політичних партій, регіональної управлінської та політичної еліти, соціально-демографічні характеристики населення регіону, релігійний чинник); 4) фактор малих соціальних груп, до яких належать громадяни (трудові колективи, академічні групи, сім'ї, коло друзів тощо); 5) індивідуально-психологічні характеристики регіонального електорату. Такий підхід у комплексі віддзеркалює всю складність електорального процесу.

Проте, на мій погляд, саме політико-культурний фактор є тим лакмусовим папірцем, який задає основний вектор електорального процесу і є об'єктивно превалюючим над іншими факторами, адже вплив інших чинників може бути ним значно нейтралізований. На визначальний вплив політико-культурного фактора у виборчому процесі вказував ще Платон у своєму трактаті «Держава», де він аналізує різні аспекти виборів: вимоги та якості кандидатів на виборні посади, процедуру виборів та її суспільне значення. «Майбутні виборці мають бути добре виховані, в душі законів, щоб шляхом осудження або схвалення обрати чи відкинути претендентів – дивлячись по заслугі кожного» [8, с. 73].

Висновки. Методологічною основою електоральних досліджень може стати використання як загальнонаукових (діалектичний, структурний, факторний аналіз), так і спеціальних методів (критичний мультипліцизм), що використовуються в соціально-політичних науках. Перспективними напрямками подальших досліджень електорального процесу слід вважати всебічний розвиток концепту «електоральна культура» у структурно-функціональному вимірі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huntington S.P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S. P. Huntington. – Norman (Oklahoma) ; London : University of Oklahoma Press, 1991. – xvii, 384 p.
2. Lasarsfeld P. F. The Peoples Choice. How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign / P. F. Lasarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – N. Y. ; London : Columbia univ. press, 1968. – 178 p.
3. Lipset S. M. Political man: The social bases of politics / S. M. Lipset. – Garden City (N. Y.) : Doubleday, 1960. – 442 p.
4. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. Липсет, С. Роккан // Полит. наука. – 2004. – №4. – С. 43–57.
5. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл ; пер. с англ., сост. и общ. ред. М. И. Бобневой. – М. : Прогресс, 1980. – 391 с.
6. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – N. Y. : Harper and Row, 1957. – 310 p.
7. Gogel W. C. A theory of phenomenal geometry and its applications. Perception and Psychophysics / W. C. Gogel. – MA : MIT Press Cambridge, 1990. – 257 p.
8. Платон. Держава / Платон // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і ф-тів / уклад., заг. ред. Г. Демиденко. – 2-ге вид., допов. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 73–132.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАКТИК

Полищук И. А.

Рассмотрены методологические аспекты исследования электорального процесса как одного из самых масштабных понятий политической науки. При этом демократизация трактуется как ведущая тенденция мирового и отечественного политического процесса, а политико-культурный фактор – как один из решающих факторов процесса выборов.

Ключевые слова: концепция, методология, политические выборы, политические факторы, избирательные технологии.

CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH ELECTORAL PRACTICES

Polishchuk I. O.

The methodological aspects of research of the electoral process as one of the largest concepts of political science. This democratization trend is interpreted as leading world and domestic political process and the political-cultural factor as one of the decisive factors of the election process.

Most studies of the electoral process in some way related to the search of objective factors that decisively influence the outcome of elections. Such factors within the sociological approach B. Berelson, P. Lazarsfeld, S. Lipset, S. Rokkan include societal schisms that are caused by the activities of special political elites within sociopsychological approach considers O. Meleshkina party identification, rational economic models A. Dauns, M. Fiorina, V. Nechayev consider factors such individuals attempt to minimize their costs and their aspirations to assess their social and economic situation in the future or in retrospect. Recently, researchers electoral process more attention to regional specifics vote initiating a regional approach (V. Kolosov, R. Turovskyy, N. Petrov, V. Lisnychyy). Continue to be the focus of researchers effects of electoral systems analyzed in the institutional approach (M. Dyuverzhe, R. Taahepery, M. Shuharta, V. Lysenko, H. Holosova). T. Kolton put forward a comprehensive performance version of various factors in the electoral process by offering synthetic approach.

However, the study of the electoral process for political scientists still remains the focus of political analysis, conceptual and methodological framework and research tools which are designed not fully. Scientific approaches in this area of research is distinguished by a certain eclecticism and imperfection. In fact, the main method in modern studies of electoral processes is critical multiplytyszm. Thus almost all cases the empirical and normative instruments. Political and cultural factor is the litmus test that defines the main vector of the electoral process and the objective is prevailing over other factors such as the influence of other factors can be neutralized him much. In determining influence political and cultural factors in the electoral process pointed out by Platons treatise «The State» where he analyzes various aspects of the elections: requirements and as candidates for elective office, the election procedure and its social significance.

Methodological basis of electoral research can be used as a general and special methods used in political sciences.

Promising directions for further research of the electoral process should be considered a comprehensive development concept «electoral culture» in structural and functional terms.

Key words: *concept, methodology, political elections, political factors, electoral technology.*

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ П. О. СОРОКІНА

У статті досліджено концептуальні основи соціології війни П. О. Сорокіна, що базуються на вивченні 967 війн і 1629 внутрішніх смут: сутність феномену війни, причин її виникнення, закономірності в динаміці воєн, наслідки війни, співвідношення війни і миру тощо. Проаналізовані деякі індикатори війни, які використовує П. О. Сорокін у своїх дослідженнях. Серед основних індикаторів війни вчений виокремлює абсолютні показники чисельності збройних сил і розміри людських втрат, а також відносні показники, що дозволяють виявити зміни в динаміці військового тягаря на суспільство і порівняти держави з різною чисельністю населення.

Ключові слова: *війна, мир, соціологія війни, причини війн, динаміка війн, індикатори війни.*

Актуальність проблеми. Процеси зародження, становлення і розвитку світової соціології свідчать про те, що проблеми війни як специфічного явища у житті людського суспільства завжди перебували і до сьогодні стоять у центрі уваги людства, займають уми мислителів, вчених, дослідників усіх країн. Що таке війна, бути війні чи не бути, можливе її запобігання чи неможливе – це не риторичне питання, а найбільш наболілі і злободенні, найголовніші й актуальні проблеми сучасності, це питання життя і смерті мільйонів людей [1–15].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Творчість видатного соціолога ХХ ст. П. О. Сорокіна всебічно досліджувалася соціологами світу й України (В. Городяненко, В. Джеффріс, Б. В. Джонстон, Г. Долгіх, О. Долгов, В. Закревський, І. Кононов, П. Кротов, А. Ліпський, Р. Мертон, Л. Д. Ніколс, Г. Осіпов, І. Пономарьова, М. Романенко, Е. А. Тірікьян та ін. [16–22]), однак проблеми його соціології війни, на наш погляд, ще не знайшли достатнього віддзеркалення в науковій літературі, особливо вітчизняній.

Тому **метою статті** є розкриття концептуальних засад соціології війни П. О. Сорокіна.

Виклад основного матеріалу. Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968) є одним із тих унікальних вчених, чиє ім'я стає символом обраної ним науки. Багатогранність його творчості викликала і буде викликати безліч дискусій про те, до якої предметної галузі належить його наукова діяльність. Багато його праць є новаторськими у сфері соціальної мобільності і стратифікації, політичної соціології і філософії історії, вивчення криз і революцій,

методології науки, публічної соціології, соціології сім'ї і глобалістики тощо. Як підкреслює професор Дюкського університету (США) Едвард А. Тірікьян: «внесок Сорокіна в соціологію настільки великий, щоб бути затребуваним сьогодні, як у будь-якого діяча з пантеону соціології» [19, с. 13]. Особистий досвід людини, яка пережила дві світові війни, громадянську війну в Росії, змусив П. Сорокіна звернутися до феномену війни і з соціологічної точки зору дати йому тлумачення. Тому вивчення концептуальних основ соціології війни П. Сорокіна є сьогодні настільки актуальним, особливо для сучасного українського суспільства, що переживає важкі часи анексії Криму, окупації частини Донбасу.

Як і в багатьох інших галузях, у сфері вивчення війни ідеї П. Сорокіна також стали новаторськими. Вперше в соціологічній науці він визначає методологію вивчення війн, що дає можливість для оцінки місця війни у системі суспільних відносин і для об'єктивного компаративного аналізу воєн. Першим із представників суспільних наук учений розглядає феномен війни поза рамками ідеологічних оцінок, історичних особливостей кожного воєнного конфлікту окремо, висунувши як критерії показники, що мають відношення до будь-якого суспільства, незалежно від політичних режимів, ідеологій і міждержавних відносин. Як такі показники Сорокін розглядає серію абсолютних і відносних змінних, що характеризують розміри армій і їх частку в населенні держав, кількість втрат під час війн, нарешті, кількість збройних конфліктів, що реєструються протягом століть.

У грандіозному дослідженні світової історії, що отримало назву «Соціальної та культурної динаміки», в якому він пропонує своє унікальне бачення розвитку суспільства, було вивчено 967 війн і 1629 внутрішніх смут. У своєму дослідженні Сорокін спробував вирішити такі питання. По-перше, визначити, чи є які-небудь закономірності в динаміці воєн, що характерні для Європи. По-друге, який тягар війни накладають на суспільство і як цей тягар змінюється у часі. По-третє, торкається дуже делікатного питання про агресивність окремих держав і націй, намагаючись статистично перевірити розхожі в суспільстві середини 1930-х рр. судження про історичну зумовленість ролі «мирних» і «агресивних» держав. По-четверте, піднімає питання про співвідношення війни і миру як у цілому в Європі, так і в історії окремих країн. Нарешті, перевіряється періодизація західної культури на чуттєвий, ідеаціональний і ідеальний періоди: якою мірою воєнна історія підтверджує або спростовує циклічність розвитку західного суспільства.

Для розв'язання цих питань Сорокін розробив систему індикаторів, які дозволили максимально коректно провести аналіз і зробити об'єктивні висновки, засновані на даних, а не на суб'єктивних судженнях, що було характерно для історичних і соціологічних робіт з воєнної тематики. Серед

основних індикаторів війни вчений виокремлює абсолютні показники чисельності збройних сил і розміри людських втрат, а також відносні показники, що дозволяють виявити зміни в динаміці військового тягаря на суспільство і порівняти держави з різною чисельністю населення. Крім того, за показниками, що важко визначити за історичними та статистичними джерелами, використовуються дані, що обчислюються по населенню як конкретних країн, так і всієї Європи, і ці обчислений мінімум і обчислений максимум дають змогу говорити про об'єктивність подальших розрахунків тягаря мілітаризації і тягаря людських втрат. Він представляв три варіанти розрахунків у залежності від максимально, мінімально і середньо прорахованої чисельності населення по століттях, коли точність статистичних даних викликає сумніви (див. табл. 1 [24, vol. 3, p. 335]).

Таблиця 1

Зведені показники для Франції, Англії, Австро-Угорщини та Росії за період з 1101 по 1925 рік

Роки	Міць армії (кількість військових)	Втрати (кількість осіб)
1101–1200	1 161 000	29 940
1201–1300	2 372 000	68 440
1301–1400	3 867 000	166 729
1401–1500	5 000 000	285 000
1501–1600	9 758 000	573 020
1601–1700	15 865 000	2 497 170
1701–1800	24 849 000	3 622 140
1801–1900	17 869 800	2 912 771
1901–1925	41 465 000	16 147 550

Як бачимо з таблиці, по століттях немає прямолінійного тренду: після зростання чисельності армій та бойових втрат від XII до XVIII ст. у XIX ст. обидва показники йдуть вниз; що стосується абсолютних цифр, то в них немає ніякого натяку на зникнення або ж зниження кількості воєн. Незалежно від чисельності армій сучасні війни стають усе більш смертоносними; незважаючи на збільшення обох показників, зростання втрат вище, ніж зростання чисельності армій (чисельність армій – у 36 разів, рівень втрат – у 539 разів). Що стосується відносного показника втрат, найважливішого

показника війни, вони свідчать про те, що «прокляття або привілей стати найруйнівнішим або найкривавішим воєнним століттям належить XX століттю» [24, vol. 3, p. 342]. Причому значно зростає відсоток втрат від чисельності армії (див. табл. 2 [24, vol. 3, p. 337]).

Таблиця 2

Динаміка втрат

Століття	Відсоток втрат від чисельності армії
XII	2,5
XIII	2,9
XIV	4,6
XV	5,7
XVI	5,9
XVII	15,7
XVIII	14,6
XIX	16,3
XX	38,9

У роки Першої світової війни втрати на полях битв становили близько 10 млн осіб, зокрема в Росії – 2,5 млн, Франції – 1,4 млн, Великобританії – 900 тис., Бельгії – 100 тис., Німеччині – 2 млн, Австро-Угорщині – 1,5 млн, Італії – 600 тис. осіб. Багато хто загинув у таборах для військовополонених. Для військових цілей було вироблено близько 180 тисяч тонн отруйних речовин. Наприкінці війни населення Землі, виснажене нестатками і стражданнями, було охоплене жорстокою епідемією грипу («іспанкою»), від чого загинуло близько 20 млн людей.

Друга світова війна стала найруйнівнішою в історії людства. У ній взяла участь 61 держава, понад 80 % населення Землі. Ця війна тільки в Європі (враховуючи СРСР) забрала життя 40 млн осіб, з них 27 млн життів радянських людей; втрати Польщі дорівнювали 6 млн, Югославії – 1,7 млн, Франції – 600 тис., США – 400 тис., Англії – 370 тис. осіб. Німеччина втратила у цій війні 13,6 млн осіб. Крім того, держави інших частин світу втратили приблизно 7,6 млн військовослужбовців і 6 млн цивільного населення. Загальні безповоротні втрати під час Другої світової війни становили близько 55 млн людей (табл. 3) [25].

Масштаби двох останніх світових воєн

Показники	Перша світова (1914–1918 рр.)	Друга світова (1939–1945 рр.)
Кількість держав, що брали участь у війні	38	61
Чисельність населення, залученого у війну, млн осіб	1552	2019
Кількість населення, мобілізованого у збройні сили, млн осіб	73	107
Загальна чисельність збройних сил, млн осіб	45,3	61,2
Кількість держав, на території яких відбувалися військові дії	14	40
Площа територій, охоплених військовими діями, тис. км ²	4,07	22,1
Тривалість війни, доби	1564	2194
Поранених, млн осіб	20	35
Убитих, млн осіб	10	30
Загинуло від хвороб і ран, млн осіб	20	26

Дані показали, що протягом історії немає стабільно «мирних» або стабільно «войовничих» націй. Поширена думка про те, що демократичні режими є менш агресивними, ніж автократичні, не знаходить підтвердження в історії. На початку ХХ ст. відносна мілітаризація Англії була вище, ніж Іспанії; Франції – вище, ніж Австрії або Росії. У ХІХ ст. демократична Франція була не більше мирною, ніж автократичні Німеччина, Росія або Іспанія. Протягом ХVІІІ ст. Англія перебувала приблизно нарівні з Росією.

Сорокін зазначає, що феномен війни майже настільки ж звичайний і «нормальний», як і період миру. Показник часу, проведеного країнами без воєн, на його думку, аж ніяк не означає, що війна і мир однаково чергуються в історії (див. табл. 4 [24, vol. 3, p. 352]).

Таблиця 4

Кількість часу, проведеного країнами не у стані війни в період з XIV по XX ст. (у відсотках)

Країна	Відсоток років без війни у досліджуваний період
Греція	57
Австрія	40
Німеччина	28
Голландія	44
Іспанія	67
Італія	36
Франція	50
Англія	56
Росія	46
Польща і Литва	58

Наприклад, деякі історичні періоди характеризуються двома, п'ятьма і навіть тридцятьма роками безперервної війни. В інші ж періоди спостерігаються кілька років мирного життя. Однак, що важливо зазначити, періоди безперервного мирного життя без війни протягом чверті століття є надзвичайно рідкісними в історії країн, періоди ж близько ста років миру просто унікальні, як наприклад, в історії Голландії: «Майже кожне покоління (між 25–30 роками) в минулому, за рідкісним винятком, було або свідком, або учасником феномену війни» [24, vol. 3, p. 354]. Критиці піддаються теорії «нумерологів» Мьюза, Сассе, що заявляли про періодичність воєн і прив'язували їх до фаз сонячної активності. Криві війни і миру коливаються, але їх коливання не мають періодичності, або універсального ритму [24, vol. 3, p. 357]. «Історія, – пише Сорокін, – як виявляється, не настільки монотонна і невинахідлива, як думають прихильники скрупульозної періодичності, “залізних законів” і “універсальних спільнот”; але і не настільки нудна і механістична, як двигун, що виробляє одне і те ж число революцій в одиницю часу» [24, vol. 3, p. 359].

Торкаючись питання: «Чи може існувати світ без війни?», Сорокін звертається до даних спеціального дослідження. Але спочатку він пояснює, як трактувалося питання «світу без війни» його попередниками, і чи є підтвердження їх концепцій у рамках його дослідження. Кожне покоління хотіло

вірити, що тенденція воєн йде на спад, що мир, який випав на їх час, буде збережений. Теоретичним виразом такого бажання в науці була теорія еволюції, «прив'язана» до суспільного розвитку, яка, як здавалося, доводила поступове зниження зовнішніх і внутрішніх конфліктів у міру прогресу людства. Особливо такі трактування були популярні протягом XVII і XVIII ст. з характерними для них тривалими періодами миру і стабільності. Популярність таких настроїв, наприклад, у XIX ст., пояснюється бурхливим розвитком наукового знання, яке, здавалося, підняло людський розум на небачену висоту, і зникнення війн було вже не за горами. Як писав Сорокін, «сон порожніх і невибагливих, поверхових і незграбних теорій віщав про зникнення війни з людської історії, що не за горами час, коли вівці обіймуться з вовками у світі “взаєморозуміння” і “співпраці в усьому світі”, коли зброю буде перероблено в електричні тостери, ключки для гольфу та радіоприймачі... Деякі навіть проводили пряму лінію прогресу від печери до Мейн Стріт, від палеолітичної або неолітичної людини до містера Баббітта... заявляли, що війна, без сумніву, зникає в міру того, як ми рухаємося від амеби до цивілізації гомо сапієнс XIX–XX століть» [24, vol. 3, p. 360–361].

Однак початок XX ст. перевернув усі уявлення про «вічний мир», несучи в історію воєнну катастрофу, до сих пір небачену людством. «Ці теорії, взяті як науковий опис дійсності і реального напрямку соціального прогресу, не більше ніж наївні умоглядні висновки, яким “нехороші факти” суперечать майже на кожному кроці», – пише Сорокін. Дивуючись наївності цих уявлень, він з прикрістю вигукує: «Раптове зникнення війн, коли після тисячолітньої історії людського (і тваринного) суспільства воно входить у двадцяте століття з безпрецедентним рівнем воєнізації не в найнижчій, а в найвищій своїй фазі!». Який же висновок робить сам учений? «Дані дослідження не дають підстав говорити про тенденції зникнення війн у минулому, як і, незважаючи на винятково високі показники, в двадцятому столітті, стверджувати, що спостерігається стійка тенденція до їх зростання. Ні, крива воєн флюктує, і це все, що можна сказати». «Звичайно ж, – пише Сорокін, – хотілося б мати визначеність, навіть якщо це визначеність кінця світу (інферно). Однак наших побажань недостатньо, щоб змусити історію дотримуватися лінії, якої не видно, або визнати тенденцію, коли факти спростовують її існування» [24, vol. 3, p. 362]. Діалектика війни і миру складається, на думку Сорокіна, з постійно конфліктуючих у суспільстві тенденцій війни і миру, що мають, як показує історія, приблизно рівні шанси на тимчасове домінування. Час підтверджує правоту висновків П. Сорокіна. За період після Другої світової війни у XX ст. на планеті було зафіксовано, за різними підрахунками, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148 регіонах [26, с. 75]. І в новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (Stockholm

International Peace Research Institute), щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, які призвели упродовж року до загибелі через бойові дії понад 1 тис. осіб. Наприклад, у 2008 р. і 2011 р. їхня кількість досягла найвищої позначки – 37 конфліктів. За останні 10 років збільшилось і загальне число загиблих внаслідок бойових дій у таких конфліктах: з понад 17 тис. осіб у 2002 р. до понад 22,5 тис. – у 2011 р. [27, с. 38]. Велика біда прийшла і в Україну. З початку конфлікту на Донбасі, за даними ООН, 22 137 осіб отримали поранення, 9553 загинуло, з них близько 2 тисяч були цивільними особами [28].

Порушуючи проблему війни і науково-технічного, культурного прогресу, Сорокін не поділяє положення теорій, які він називає «вегетаріанськими». Адепти цих теорій стверджували: культурний підйом несумісний з війною, війна призводить до культурного занепаду, світ завжди стимулює прогрес, найбільш миролюбні нації завжди були найбільшими творцями культури і війна в історії будь-якої країни – це ознака її занепаду [24, vol. 3, р. 364]. Як альтернативи Сорокін наводить вислів Жозефа де Местра, який слідом за Н. Макіавеллі писав: «Найкращі плоди людської природи, мистецтв, наук, великих починань, змужніння дозрівають саме під час війни. Кажуть, що [суспільства] досягають свого піку після тривалих і кровопролитних воєн. Однак пік грецької цивілізації прийшовся на жахливу епоху пелопоннеських воєн; найяскравіший період правління Августа настає відразу після громадянських воєн у Римі й остракізмів, що настали. Геній Франції був вигодуваний війнами Ліги і відшліфований війною Фронди. Всі видатні особистості часів королеви Анни (1665–1714) народилися в розпал політичних пертурбацій. Якщо говорити коротко, то кров є добривом рослини під назвою геній... Я не бачу іншого найменш мирного часу, ніж часи Олександра Великого і Перикла; часи Августа, Льва X, Франка I, Луї XIV і королеви Анни» [24, vol. 3, р. 367]. Погоджуючись з де Местром, Сорокін наводить дані своїх досліджень, відзначаючи, що він спостерігає поступове зростання відносних і абсолютних показників воєн, вимірних кількістю втрат, від XII до XVII ст., після чого відносні індикатори зменшуються, хоча абсолютні продовжують зростати.

Що стосується тенденцій у показниках чисельності відкриттів і винаходів у галузі природничих наук, то вони демонструють неухильне зростання починаючи з XIII ст. Це, як пише Сорокін, навряд чи могло статися, якби війни справляли руйнівний вплив на науку і мистецтво, як заявляли представники «солодких» теорій. Причому рівень винаходів і відкриттів знижується в Європі в другій половині XIX ст. – саме тоді, коли показники війни були найбільш низькі. Маючи в арсеналі другого тому «Соціальної і культурної динаміки» численні приклади, що суперечать твердженням про мир як необхідну умову розквіту науки, Сорокін вважає достатнім привести лише один доказ. XVII ст. дало найвищі показники воєн аж до початку XX ст.,

і саме в цьому столітті були зроблені наукові відкриття, які поклали початок розвитку сучасних фундаментальних наук.

Що ж доводять ці приклади збігів між динамікою воєн і культурного прогресу? Якщо для де Местра, як і для Макіавеллі, це доказ стимулюючої ролі війни на розвиток інших сфер суспільства, то для Сорокіна в збігу ліній розвитку війни та культури немає причинно-наслідкового зв'язку. В будь-якому разі не війна стимулює розвиток науки і мистецтва, і не розвиток науки вимагає практичного застосування її досягнень у військовій справі. Ці два явища паралельні. Вони є виявом більш глибоких сил, які одночасно беруть участь у створенні військової могутності та політичного впливу, розвитку культури і науки. Сорокін наводить аналогію з молодістю, яка одночасно характеризується низкою анатомічних, фізіологічних, психологічних та інших форм прояву здорового молодого організму, так само, як і загальний розквіт соціального тіла виявляє себе в різних формах.

Для більш точної оцінки воєн учений ввів індекс, що показує співвідношення між кількістю воєнних конфліктів і кількістю жертв цих конфліктів на мільйон населення. Зіставивши дані по війнах з показниками розвитку суспільств Західної Європи, Сорокін встановив закономірність зростання індексу в певні періоди, що супроводжувалися підвищеним ступенем конфліктності або в суспільстві (громадянські війни), або між суспільствами (міждержавні війни). Ці повторювані періоди і були доказом зміни соціокультурних цінностей. Причому на відміну від буденних уявлень про прямолінійну залежність між зростанням воєн і жертв, з одного боку, і історичним часом, з другого, Сорокін показав, що динаміка воєн має флуктуації, або періоди зростання і падіння. Саме ці періоди, на думку Сорокіна, є лакмусовим папірцем для перевірки правильності гіпотез походження воєн.

Основна думка Сорокіна щодо причин воєн полягає в тому, що їх не можна звести ані до окремої причини, ані до окремого їх класу, щоб пояснити більшість воєнних конфліктів протягом періоду, що він досліджував: «Дані по війнах показують, що вони трапляються в періоди депресії і процвітання; в режимах автократичних і демократичних; у країнах з високим рівнем неписьменності і з високим рівнем освіти; в суспільствах аграрних та індустріальних; серед націй “консервативних” і “ліберальних”; серед народів різних рас і національностей; у міжнародних ситуаціях простих і складних; в суспільствах з різноманітною релігійною структурою, щільністю населення тощо. Жоден із цих або інших чинників, взятих окремо, не може пояснити ані частоту розподілу воєн, ані їх зростання і спад у часі» [24, vol. 3, p. 371].

Конкретні причини воєн, з точки зору Сорокіна, належать до такого класу явищ, який навряд чи має сенс досліджувати в рамках соціології, принаймні, розглядати їх у рамках загальноприйнятого поділу на політичні, економічні, демографічні та інші чинники. Більш того, така класифікація, як виявилось

при її зіставленні з реальною динамікою воєн, малоприсадижна для пояснення їх історичного тренду. Обґрунтовуючи свою позицію більш детально, вчений бачить в її основі різноманітність конкретних причин кожного воєнного конфлікту, що не зводиться до кількох прямих факторів. За аналогією, що проводиться Сорокіним, це все одно, що намагатися узагальнити летальний результат по категорії всього людства. Незалежно від нескінченної кількості поєднань причин, не змінюється кінцевий підсумок. Розбір причин воєнних конфліктів Сорокін залишає історикам з їхньою увагою до кожної історичної події і здатністю «поставити конкретний діагноз». Для соціолога ж спроба звести воєдино всі причини воєн, з його точки зору, так само безглузда, як і визначення «середньої температури хворих у відділенні».

Висновки. У «Соціальной і культурній динаміці» Сорокін заклав фундамент для подальшого розуміння, дослідження і розробки окремих аспектів війни – її сутності, причин, впливу різних чинників на ймовірність її виникнення, місця воєн у суспільному розвитку тощо. Це дозволило йому продовжити вивчення специфічних питань сучасного суспільства і війни, зокрема, більш детально звернутися до проблеми існування світу без війни і до проблеми умов для мирного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Мир и война между народами : пер. с фр. / Р. Арон ; под общ. ред. канд. полит. наук В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – 880 с.
2. Дэйви М. Эволюция войн / М. Дэйви ; пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.
3. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – Т. 1. – 558 с. ; Т. 2. – 574 с.
4. Кревельд М. ван. Трансформация войн : пер. с англ. / М. ван Кревельд. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
5. Прудон П. Ж. Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права : в 2 т. / П. Ж. Прудон. – М. : Изд. А. Черенина и Ко, 1864. – Т. 1. – 298 с. ; Т. 2. – 304 с.
6. Серебрянников В. В. Социология войны / В. В. Серебрянников. – М. : Ось-89, 1998. – 320 с.
7. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы ; пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
8. Тоффлер Э. Война и антивоенна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М. : АСТ : Транзит-книга, 2005. – 412 с.
9. Требин М. Войны XXI века / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 608 с.

10. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – № 3(50). – С. 113–127.
11. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України / М. П. Требін // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії. – 2015. – Вип. 6. – С. 89–98.
12. Требін М. П. Сучасний світ і його війни / М. П. Требін // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – Вип. 2 (29). – С. 5–27.
13. Требін М. П. Війна в історії людства та її особливості у XXI столітті / М. П. Требін // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Міжнар. відносини. – 2016. – № 2 (327). – С. 43–48.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Веллмеева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
15. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Х. Хофмайстер ; пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.
16. Кошелев В. Плюрализм Питирима Сорокина: альтернатива монизму, истоки интегрального подхода / В. Кошелев // Грані. – 2009. – № 1 (18), листоп.-груд. – С. 135–137.
17. Кротов П. П. От войны к миру: у истоков теории созидательного альтруизма Питирима Сорокина / П. П. Кротов, А. Ю. Долгов ; Центр «Наследие» им. Питирима Сорокина. – Сыктывкар ; Вологда : Древности Севера, 2011. – 400 с.
18. Осипов Г. А. «Третье измерение» в социологии П. А. Сорокина: оценка нравственности современного общества / Г. А. Осипов // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2009. – № 4. – С. 67–79.
19. Тирикьян Э. А. Осовременивание Сорокина / Э. А. Тирикьян // Социол. исследования. – 2016. – № 3. – С. 13–23.
20. Johnston V. V. Pitirim A. Sorokin: an intellectual biography / Barry V. Johnston. – Lawrence, Kan. : University Press of Kansas, 1995. – xii, 380 p.
21. Sociological theory, values, and sociocultural change : essays in honor of Pitirim A. Sorokin / Edward A. Tiryakian, editor. – New Brunswick : Transaction Publishers, 2013. – xxxiii, 307 p.
22. Sorokin & civilization: a centennial assessment / editors, Joseph B. Ford, Michel P. Richard, and Palmer C. Talbutt; with a preface by Roger W. Wescott. – New Brunswick, N. J. : Transaction Publishers, 1996. – x, 258 p.
23. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / П. А. Сорокин ; Ин-т социологии. – М. : Наука, 1994. – 560 с.
24. Sorokin P. A. Social and Cultural Dynamics : In 4 vol. / P. A. Sorokin. – N. Y. : American Book Co., 1937–1941.
25. Гофман В. Р. Экологические и социальные аспекты экономики природопользования [Электронный ресурс] : учеб. пособие / В. Р. Гофман. – Челябинск : Изд. ЮУрГУ, 2001. – 631 с. – Режим доступа: <http://finance-credit.biz/ekonomika-prirodopolzovaniya/antropoekologicheskie-ekonomicheskie-aspektyi-43476.html>.
26. Політологія : навч. енцикл. словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с.

27. СІПРІ 2013: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека : пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру ; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (голов. ред.) та ін. – К. : Заповіт, 2014. – 520 с.
28. Число жертв на Донбасі досягло нового максимуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/3732073-chyslo-zhertv-na-donbasse-dostyhlo-novoho-maksymuma>.

СОЦИОЛОГИЯ ВОЙНЫ П. А. СОРОКИНА

Требин М. П.

В статье исследуются концептуальные основы социологии войны П. А. Сорокина, основанные на изучении 967 войн и 1629 внутренних смут: сущность феномена войны, причины ее возникновения, закономерности в динамике войн, последствия войны, соотношение войны и мира и др. Проанализированы некоторые индикаторы войны, используемые П. А. Сорокиным в своих исследованиях. Среди основных индикаторов войны ученый выделяет абсолютные показатели численности вооруженных сил и размеры человеческих потерь, а также относительные показатели, позволяющие выявить изменения в динамике военного бремени на общество и сравнить государства с разной численностью населения.

Ключевые слова: война, мир, социология войны, причины войны, динамика войн, индикаторы войны.

P. A. SOROKIN'S SOCIOLOGY WAR

Trebin M. P.

The article explores the conceptual foundations P. A. Sorokin's of the sociology of war, based on a study of 967 wars and 1629 domestic unrest. The essence of the phenomenon of war, its causes and regularities in the dynamics of war, the consequences of the war, the ratio of war and peace, etc. Are analyzed some indicators of war used by P. A. Sorokin in his studies. Among the main scientist War indicators highlights the absolute figures the number of armed forces and the dimensions of the human costs, as well as the relative indicators to detect changes in the dynamics of the military burden on society and to compare countries with different population.

Sorokin's Studies have shown that throughout history there is no stable «peace» or stable «warlike» nations. A common view is that democracies are less aggressive than autocratic, have not found confirmation in history. Sorokin said that the phenomenon of war almost as common and «normal» as the period of peace. Value of time spent by countries without wars, in his opinion, does not mean that war and peace alike alternate history. These studies do not give grounds to speak about trends disappearance of wars in the past, and despite the exceptionally strong performance in the twentieth century, argued that there is a steady tendency to growth. Curve Wars fluctuate and that is all that

can be said, according to Sorokin. The dialectics of war and peace is, according to Sorokin, with constantly conflicting trends in society, war and peace, with, as history shows, roughly equal chances for temporary dominance. For Sorokin to match lines of war and culture is no causal link. In any case the war stimulates the development of science and art, not science development requires practical application of its achievements in military affairs. These two phenomena are parallel. They are a manifestation of deeper forces while participating in the creation of military power and political influence, flourishing culture and science.

For a more accurate assessment of wars scientist introduced the index that shows the ratio between the number of armed conflicts and the number of victims of these conflicts per million population. Comparing the data with those of wars societies of Western Europe, Sorokin established pattern of increase in the index in certain periods, accompanied by a high degree of conflict or in society (civil wars) or between societies (inter-state war). These repeated periods were evidence of a change of social and cultural values. And unlike everyday notions of straight-line relationship between the growth of war and victims on the one hand, and historical time, on the other, Sorokin showed that the dynamics of war has fluctuations or periods of rising and falling. These periods, according to Sorokin, is a litmus test to verify the hypothesis of the origin of war. Sorokin basic idea about the causes of war is that they can not be reduced to any single reason not to separate their class to explain the majority of military conflicts during the period. Specific causes of war in terms of Sorokin, belong to this class of phenomena, which hardly makes sense to explore in sociology at least consider them in the framework of the conventional division on political, economic, demographic and other factors. Moreover, such a classification, as it turned in its relation with the real dynamics of wars, of little use to explain their historical trend. Substantiating its position in more detail, the scientist sees it on a variety of specific reasons for each military conflict is not limited to direct several factors. Specific causes of war in terms of Sorokin, belong to this class of phenomena, which hardly makes sense to explore in sociology at least consider them in the framework of the conventional division on political, economic, demographic and other factors. Moreover, such a classification, as it turned in its relation with the real dynamics of wars, of little use to explain their historical trend. Substantiating its position in more detail, the scientist sees it on a variety of specific reasons for each military conflict is not limited to direct several factors.

In «Social and cultural dynamics» P.A. Sorokin laid the foundation for further understanding, research and development of certain aspects of war – its nature, causes, impact of various factors on the probability of its occurrence, location Wars in social development and so on. This allowed him to continue to explore specific issues of modern society and the war, including more details refer to the problem of a world without war and the issue of the conditions for peaceful development.

Key words: war, peace, the sociology of war, the causes of war, the dynamics of war, indicators war.

Н. І. Варга, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЗАЙНЯТОСТІ

У статті розглянуто історичні підходи до вивчення неформальної економіки та неформальної зайнятості. У поняття «неформальний сектор» включено діяльність господарських агентів, які не вписуються в установлені інституційні правила або знаходяться поза інституційним захистом. Розглянуто ряд гіпотез щодо функціонування неформальної економіки, а саме: неформальну економіку пов'язано з відсталістю країни, з характеристикою економічної периферії або із притулком для тих, хто не може легально працевлаштуватись.

Ключові слова: *неформальна зайнятість, економіка, «сіра» економіка, соціологічний дискурс.*

Актуальність проблеми. В останні роки питання неформальної економіки та неформальної зайнятості стає досить цікавою тематикою для дослідження, що обговорюється не тільки науковцями, а й пересічними громадянами. З одного боку, участь у неформальних практиках дозволяє отримувати додаткові прибутки, знизити рівень реального безробіття, підвищити конкурентні переваги. З другого – неформальні практики зайнятості породжують проблеми недонаповненості державного бюджету, поширення корупційних практик, протизаконного маніпулювання макроекономічними показниками. Неформальні економічні практики своїм масштабом роблять визначальний вплив не тільки на економічну, правову площину, а також соціальну та політичну сфери суспільного життя. І саме тому нагальним стає питання дослідження неформальної економіки, її ролі і шляхів поширення в суспільстві.

«Сіра», тіньова економіка – найбільш масштабний сектор тіньової економіки. В той же час її вивчення, у порівнянні з кримінальною сферою, нашоується на значні труднощі: якщо економіка організованої злочинності досить чітко відділена від «нормальної», офіційної економіки, то неформальна економічна діяльність, зайнятість пронизує практично всі сфери суспільства, тому дослідити і визначити реальні обсяги практично неможливо.

Метою статті є соціологічний аналіз категорій неформальної економіки та зайнятості.

Виклад основного матеріалу. Економісти вивчають неформальну економіку вже більше чверті століття, проте не можна сказати, що вони повністю дослідили сутність поняття. Не стихають дискусії з приводу точного її

визначення, не говорячи про причини виникнення, ролі в суспільному житті, виробленні оптимальної лінії державної політики по відношенню до неї.

Так, в історії досліджень неформальної сфери з певною долею умовності можна виділити три етапи.

I етап (1970–1980) – емпіричні дослідження, накопичення первинної інформації; II етап (1980–1990) – поглиблений економіко-теоретичний аналіз, осмислення накопиченої інформації; III етап (1990 – до сьогодні) – поглиблення досліджень і аналітичних конструкцій у неформальній економіці.

«Батьком» наукового напрямку вважають англійського соціолога Кейт Харт, який досліджував неформальну зайнятість під час польових досліджень кінця 60-х рр. у міських трущобах Аккри, столиці Гани. Харт дослідив, що жителі «третього світу» значною мірою (або навіть більшою) не мають ніякого відношення до офіційної економічної системи. Міська економіка відсталих країн представлена як масове скупчення дрібних та найдрібніших майстерень, дрібних «мікрофірм», які забезпечують жителів простими повсякденними товарами (їжею, одягом, транспортними послугами), не проходячи ніякої офіційної реєстрації, ігноруючи податкові або інші вимоги урядів до бізнесу.

У своєму звіті Міжнародній організації праці (International Labour Office, ILO) Харт говорить про дуальну модель можливостей отримання доходів міською робочою силою: різниця основана на відмінностях між найманою працею та самозайнятістю.

Поняття «неформальність» використовувалось по відношенню до самозайнятих. Харт підкреслював особливу динаміку і різноманітність цих видів самозайнятості [1]. У процесі інституціоналізації цього поняття «неформальність» отримала нове визначення – її почали використовувати переважно як синонім бідності. Поняття неформальної економіки використовували для опису міських господарських практик, які характеризуються такими ознаками: легкий вихід на ринок при відсутності певних професійних навиків, об'єму капіталу і організації; сімейно-родинне володіння підприємством; невеликі масштаби діяльності; праценадлишкове виробництво із використанням застарілих технологій; неврегульовані конкурентні ринки.

Додаткові ознаки неформальної економіки, які впливають із цього визначення, включають низький рівень продуктивності праці і досить обмежену здатність до накопичення капіталу [1]. В подальших публікаціях, які підготовлені МОП у рамках Регіональної програми зайнятості в Латинській Америці, зайнятість у неформальному секторі пов'язана із неповною зайнятістю (underemployment), передбачалось, що в цьому секторі зайняті працівники, що не змогли адаптуватись в офіційному господарстві. Визначення «неформальності» у формі менш розвинутих секторів, що виключені із сучасного господарства, успішно використовувались у численних публіка-

ціях МОП, PREALC, Всесвітнього банку, присвячених дослідженням міської бідності і ринків праці.

У 1980-ті рр. відбуваються зрушення в соціально-економічній доктрині. Зростають сумніви в суцільності державного регулювання (політика Р. Рейгана, М. Тетчер). Починається абсолютизація саморегулюючого потенціалу ринку. Саме в ці роки дослідження неформальної економіки поширюється на розвинуті країни, спростовуючи традиції ототожнення неформальності з відсталістю. Тема задіяності населення в неформальній економіці отримує «друге народження», але вже не як сектору, а як «правил гри», що мають місце в будь-якій організаційно-правовій сфері, тобто починає переважати інституційний аспект аналізу.

Зацікавленість цією тематикою в 1980-ті рр. була пов'язана із змінами в організаційно-управлінських схемах і формах найму робочої сили. Нові форми організації підприємництва дозволяють формальним фірмам розширити зону неформального найму. Це відбувається в таких формах: у рамках «вартісних ланцюгів» (субконтрактних відносин), коли фірма заявляє, що з іншими ланками ланцюга у неї лише комерційні відносини, і вони є поза сферою трудових відносин цієї фірми; відносини найму людини не завжди необхідні (наприклад, взяття товару на реалізацію); трудовий найм є безумовним, але немає ясності – з ким саме (наприклад, тимчасове наймання робітників через агентство); перенесення субконтрактних підрозділів у країни «третього світу» зі стійкою традицією до неформальної природи найму працівників.

Інші дослідники розглянули «неформальність» у новому ракурсі і поставили під сумнів негативну оцінку і характеристику неформального сектору. З альтернативних позицій неформальна діяльність сприймається як свідчення динамічного характеру підприємницької активності населення.

Опублікована в 1989 р. монографія Е. де Сото «Інший шлях» визначила пануючу в літературі парадигму теорій неформального сектору. Варто виділити головні відкриття Е. де Сото – це принципово новий підхід до пояснення генезису тіньової економіки та зайнятості [2]. Він відзначав, що основною причиною розростання міського неформального сектору є не відсталість сільських мігрантів, які не можуть адаптуватись до легального сектору, а навпаки, бюрократизація, заорганізованість, що перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин.

«Наше дослідження показує, – пише Е. де Сото, – що готовність перуанців діяти поза рамками закону в значній мірі є результатом раціональної оцінки витрат законслухняності». Таким чином, основною причиною тіньової економічної активності варто вважати нераціональний правовий режим, коли «процвітання компаній в меншій мірі залежить від того, наскільки добре вона працює, і в більшій – від витрат, що накладаються на неї

законом». Наслідком «поганих законів» стає економічна ситуація, коли на нелегальну діяльність у Перу припадало 48 % економічно активного населення і 61,2 % робочого часу, 93 % нелегального транспорту [2].

Наступною важливою теоретичною знахідкою Е. де Сото є дослідження внутрішнього механізму економічного «підпілля», самоорганізації неформальної зайнятості. Світ тіньової зайнятості, бізнесу в багатьох випадках копіює світ легального, запозичуючи ефективні форми організації. Автор доводить, що в «тіні» функціонує паралельний світ зі своїми профспілками, судами, правовими нормами, які інколи є дієвішими за офіційний світ легального функціонування.

Спираючись на протиставлення «формального-неформального» і «законного-незаконного» всередині неформального сектору, К. Харт виділив три групи доходів громадян: а) формальні доходи – заробітна платня в державному та приватному секторах, трансферні платежі (пенсії, допомоги по безробіттю); б) законні неформальні доходи – від зайнятості в первинному (сільське господарство), вторинному (перукарі, ремісники, транспорт, будівництво) секторах і від приватних трансферних платежів (подарунків, займів); в) незаконні неформальні доходи – від послуг (праця нелегальних продавців наркотиків, проституток, рекетирів, контрабандистів).

Зависокі трансакційні витрати роблять індивідуальну діяльність завідомо неефективною, примушуючи переміщатись у тінь, неформальну сферу.

Загалом, на думку Е. де Сото, поділ господарства на легальний та нелегальний сектор робить «негативний вплив на економіку в цілому, виражається в зниженні продуктивності, скороченні інвестицій, неефективності податкової системи, призупиненні технічного прогресу і труднощах при формуванні макроекономічної політики. Таким чином, неформальні практики зайнятості населення, функціонуючи паралельно з офіційною економікою, аж ніяк не знімають необхідності зміни системи офіційних законів.

Значення поглядів Е. де Сото важко переоцінити для розуміння процесів, що відбуваються у пострадянських країнах і Україні зокрема. Так само, як і в Перу, в країні поширені різні форми нелегальної, неформальної економіки, що дає можливість багатьом аналітикам говорити про крах ринкових реформ, про паралельність економічного життя. Проте, якщо прийняти концепцію Е. де Сото, то у розвитку неформальної економічної діяльності і зайнятості зокрема варто бачити не симптоми хвороби, а скоріше ознаки виживання. Як і в Перу, в сучасних пострадянських країнах функціонують три країни, а саме «меркантилістська держава», що створює режиму сприятливі умови для небагатьох прибічників-олігархів; люди, які відійшли у злочинність і політичне насильство; і існує «третя країна, де люди багато працюють, сприйнятливі до нового і конкурентоздатні, найбільш масштабною її провінцією є, без сумніву, сфера тіньової, неформальної економіки».

Інша група вчених сфокусувала увагу на неформальній праці всередині домогосподарства, яка не регулюється фінансовими трансакціями і призначена для задоволення потреб членів сімей. Домашня економіка – сфера дослідження англійських вчених. Досліджуються реципрокні взаємодії, як обмін ресурсами на безоплатній основі. В окремих тематичних напрямках можна виокремити дослідження селянських громад. «Моральна економіка» селян (термін Дж. Скотта) протистоїть і державному регулюванню, і ринковій самоорганізації, є прикладом «експлоярих форм господарювання» [3].

Дослідження селянства виступає невід’ємним компонентом сучасних досліджень. Розвитку досліджень неформальної економіки сприяє також інтерес до структури реального управління економіки соціалістичних країн. Важливою стає думка, що планова економіка була життєздатною через функціонування позапланових регуляторів, умінь людей амортизувати неформальні домовленості між собою.

Вперше в Радянському Союзі в 1927 р. вийшла книга Ю. Ларіна «Приватний капітал СРСР». Ця книга видана за матеріалами судових справ щодо непманів [4].

Досить швидко виявилось, що неформальна економічна діяльність існує не тільки в країнах, що розвиваються. У другій половині 1970-х і на початку 1980-х рр. вчені і політики розвинутих держав заходу стали усвідомлювати, що реальна економічна активність є масштабнішою, ніж офіційно зареєстрована. У 1977 р. практично одночасно в США було опубліковано дві концептуальні статті про форми і масштаби тіньової економічної діяльності в сучасній економіці: Г. Гросмана «Друга економіка в СРСР» і А. Каценелінбойгена «Кольорові ринки в Радянському Союзі». Вони підкреслювали, що фактично діючі механізми економіки СРСР відрізняються від формально проголошеної і поширеної моделі. А. Каценелінбойген писав, що радянський досвід показує, що на противагу марксистським очікуванням планова соціалістична система потребує елементів ринку [5].

Варто відмітити, що автор ставить питання про приховану багатокладність радянської економіки. У той же час західні теоретики у 80-ті рр. ХХ ст. доходять висновку, що в СРСР, фактично, була поширена економічна система змішаного типу, де формальне, неконтрольоване виробництво відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [9–11].

У другій половині 70-х рр. неформальні економічні структури почали виявляти і у високорозвинутих країнах заходу. Першовідкривачем «підпільної економіки» в капіталістичних країнах вважають американського економіста П. Гутмана. Він опублікував у 1977 р. статтю, в якій показував, що неформальна діяльність і зайнятість розширилась настільки, що не враховувати її неможливо. У 1979 р. американським економістом Е. Фейгом була опублікована стаття, де автор стверджує, що «нерегулярна економіка»

(irregular economy) в США займає понад третину офіційного ВВП, тобто приблизно стільки ж, скільки неформальна економіка в країнах «третього світу». Все це дозволяє зробити висновок, що неформальна економічна діяльність – явище універсальне, яке можна дослідити в країнах різного рівня розвитку і суспільної організації, включаючи високорозвинені країни, країни з плановою економікою [12].

Таким чином, концепція «неформальної зайнятості», зародившись у 1970-х рр. у міських районах бідноти країн «третього світу», перейшла в статус універсальної тематики. Все більше дослідників у розвинутих країнах доходять висновку, що в поняття «неформальний сектор» варто включати «дії господарських агентів, які не вписуються в установлені інституційні правила або знаходяться поза інституційним захистом». Інші, навпаки, стверджують, що до неї слід віднести «всі види діяльності, які пов'язані з отриманням доходу і регулюються не державою, а соціальним середовищем». Результати цих і деяких інших досліджень дозволили провести функціональну класифікацію неформальних видів зайнятості в залежності від цілей [12].

Саме такі види неформальної зайнятості можуть мати метою виживання: індивіда або домогосподарства з натурального господарства і продажу товарів, послуг на ринку; фірми, що належать до формального сектору, через неофіційне наймання робітників або задіяність неформальних підприємців як субконтрактів; дрібних підприємств, що займаються неформальними видами діяльності для накопичення капіталу, мобілізуючи мережеві неформальні зв'язки, і скорочують офіційні витрати.

Ці типи зайнятості в економічній літературі, відповідно, були названі неформальною економікою виживання, залежної експлуатації і зростання (informal economies of survival, dependent exploitation, and growth). Як приклади неформальної зайнятості першого типу наводять будівництво житла власними силами (self-construction of Shelter) і поширення вуличної торгівлі в країнах «третього світу» [13]. Прикладом другого типу є сфера пошиття одягу в США і, зокрема, відносини між тіньовими мігрантами і субпідрядниками, більшість з яких погоджуються на випадкові, нерегулярні підробітки, без офіційного найму. Третій тип неформальної зайнятості представлений мережами неформальних мікровиробників – ремісників у центральній Італії. Виходячи із цієї логіки, неформальна зайнятість розвинутих країн формує особливу діяльність у рамках неформальної економіки, що сконцентрована не на поширеності нерегулярної ринкової діяльності, а на моделі індивідуального споживання в розвинутих господарствах.

У цілому в історії досліджень неформальної зайнятості можна виділити три етапи. На першому етапі досліджень проблематизується неформальний сектор країн, що розвиваються. Переважають емпіричні дослідження, коли

спроби охарактеризувати неформальний сектор зводяться до опису методів «від протилежного» і як еталон виступає бюрократична організація західного типу. Варто відмітити, що в основі розуміння та пояснення неформальної економіки і зайнятості переважають певні історичні процеси. Після закінчення Другої світової війни країни Заходу накопичили значний капітал, що зумовило потребу територіального розширення. Об'єктом такого розширення стали Індія, Китай, країни Латинської Америки, оскільки володіли дешевою робочою силою. Проте у процесі реалізації цих планів з'ясувалось, що місцеві умови відкидають західні господарські зразки. В ряді країн на перешкоді поширенню ринкової економіки стають місцеві господарські устрої і традиції. Закордонним же інвесторам важливо, щоб вони могли контролювати процеси в економічній сфері, тому місцева влада уніфікує економічні процеси під схеми формальної економіки. Відповідно, сама потреба неформальної практики примушує місцеві господарські устрої виділяти неформальну зайнятість у рамках неформальної економіки і досліджувати її на предмет відмінності з імплантованими господарськими формами розвинутих країн.

На другому етапі естафету зацікавленості неформальною економікою підхопили розвинені країни. Дослідження економічної практики країн, що розвиваються, дало можливість дослідникам виділити структурний та інституційний базис неформальної зайнятості.

Результати аналізу досліджень цього етапу виявили і в економіці розвинутих країн осередки неформальної зайнятості.

Третій етап досліджень характеризується розумінням неформальної зайнятості як можливої моделі господарювання. Неформальна економіка, зайнятість припиняє бути емпіричним прикладом «іншого», унікального, самобутнього розвитку господарства.

Багато дослідників вважають формальну і неформальні економіки рівноправними моделями господарювання, але з різними механізмами функціонування і важелями регулювання економічної поведінки.

Висновки. Таким чином, неформальна економіка, історично спостерігаючись у країнах «третього світу», поширилась як загальна модель господарювання, що регульована неформальними інститутами. Необхідно також провести комплексний аналіз причин збереження неформальної зайнятості та її відтворення як підсистеми ринкового господарства. На наш погляд, перша група причин пов'язана із суперечливою природою людини. Справа в тому, що людині властиве прагнення отримати більше, витративши при цьому менше зусиль. Подібний раціоналізм за відсутності або слабкості обмежувачів спонукає людину до неформальної зайнятості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Латов Ю. В. Экономика вне закона: Очерки по теории и истории теневой экономики / Ю. В. Латов. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 284 с.
2. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Эрнандо де Сото ; пер. с англ. Б. Пинскер. – М. : Catallaxy, 1995. – 320 с.
3. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Джеймс Скотт ; пер. с англ. Э. Н. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. – 2-е изд. – М. : Унив. кн., 2011. – 568 с.
4. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. : Гос. изд-во, 1927. – 312 с.
5. Katsenelinboigen A. Coloured Markets in the soviet Union / A. Katsenelinboigen // Soviet studies. – 1977. – Vol. 29. – № 1. – P. 62–85.
6. Латов Ю. Эволюция исследования неформального сектора экономики за рубежом / Ю. Латов // Теневая экономика: экономический и социальные аспекты. – М. : ИНИОН, 1999. – С. 30–66.
7. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления / В. В. Радаев. – М. : ГУ-ВШЭ, 2003. – 330 с.
8. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ / С. Ю. Барсукова. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2004. – 448 с.
9. Кордонский С. Рынки власти: Административные рынки СССР и России / Симон Кордонский. – 2-е изд., стер. – М. : ОГИ, 2006. – 240 с.
10. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / Edgar L. Feige // World Development. – 1990. – Vol. 18, № 7. – P. 989–1002.
11. Castells M. World Underneath: The Origins Dynamics, and Effects of the Informal Economy / Manuel Castells, Alejandro Portes // The Informal Economy: Studies and Advanced and Less Developed Countries / A. Portes, M. Castells, and L. A. Benton (eds.). – Baltimore, MD : The Johns Hopkins University Press, 1989. – P. 11–37.
12. Capecchi V. The Informal Economy and the Development of Flexible Specialization / Vittorio Capecchi // The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries / A. Portes, M. Castells, and L. A. Benton (eds.). – Baltimore, MD : The Johns Hopkins University Press, 1989. – P. 189–215.
13. Gershuny J. Economic Development and Change in the Mode of Provision of Services / Jonathan Gershuny // Beyond Employment, Household, Gender, and Subsistence / N. Redclift, E. Mingione (eds.). – L. : Basil Blackwell, 1985. – P. 128–164.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ЗАНЯТОСТИ

Варга Н. И.

В статье рассмотрены исторические подходы к изучению неформальной экономики и неформальной занятости. В понятие «неформальный сектор» следует

включать деятельность хозяйственных агентов, которые не вписываются в установленные институциональные правила или находятся вне институциональной защиты. Рассматриваются ряд гипотез о функционировании неформальной экономики. Вовлеченность в неформальную экономику связана с отсталостью страны, с характеристикой экономической периферии или с убежищем для тех, кто не может легально трудоустроиться.

Ключевые слова: неформальная занятость, экономика, «серая» экономика, социологический дискурс.

SOCIOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH INFORMAL ECONOMY AND EMPLOYMENT

Varha N. I.

The article deals with main scientific approaches to the study of the problems of transitive economy, shows the current state of economic activity, its dynamics and characteristics of informal sector of economic activity from the viewpoint of the methodology of institutional analysis. However, this understanding is too inclusive and vague, and certain activities that could be included by that definition are not considered part of the informal economy. The informal economy also does not include there productive or care economy, which is made up of un paid domestic work and care activities. Un paid domestic work and care activities do not contribute to that, and as a result, are not a part of the informal economy.

That is to say informal practices are rooted in the gap of the laws and unwritten norms of behavior. It is shown that deeper the gap, as well as the weaker the mechanism of enforcement for obeying the law, since more abundant informal practices are. Similarly, informal practices do not just rooted in the laws and social norms, but being massive, inevitably lead to the «destruction of the supports», namely inducing the conscious correction of laws and unintentional modification of social norms of society. They are inseparable. It is more noticeable in Ukraine than else where. Designations of Ukrainian reality in the Western studies – a hybrid economy, organized disorganization, competitive authoritarianism – reflect the complexity of the given object.

It is proved that the relation of formal and informal regulation has at least three grades. Informal practices may: displace the formal rules, replacing them; occupy space free of formal regulation; break «not the letter but the spirit of the law», using a legal instrument as a tool to achieve informal arrangements.

We have come to the conclusion that the Formal and Informal exist separately, while using the term «sector». But as soon as we enter into a discussion about the bureaucratic and non-bureaucratic management, then we notice the continuity of formal and informal orders. Since in the given article the general vector of studies of the informal economy is shifting from the structural to the institutional direction.

Key words: informal employment, the economy, «the gray» economy, the sociological discourse.

Olena Volianska, PhD in Sociology, Associate Professor

THE PROBLEM OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN TEENAGERS: FACTORS AND MECHANISMS OF SOCIALIZATION

In today's conditions of the considerably more liberal values, it is a certain level of individual aggression becomes a factor not just of social adaptations but also survival of the part of population. This is a way to reassessment of the role of aggression as insocial and so mental development. And in this context, an important role plays the research of the forms of its manifestation, to which, in particular, one can relate criticism, humor, attempts to build a career due to the revealing of shortcomings of its competitors, unwillingness to start a family, participation in the actions of protest and active position in social networks. The article is devoted to the analysis of the various manifestations of aggression and aggressiveness in teenagers as factors and mechanisms of adaptation to the socio-cultural environment.

Keywords: *aggression, adaptation, aggressiveness, teenage aggression, destructive aggression, constructive aggression, socialization, agents of socialization.*

Teenage aggression is the subject of study of many scientific disciplines. Psychologists and physiologists consider it as a characteristic feature of transitional age that occurs as a result of hormonal background, development of cognitive processes, intelligence and abilities. For sociologists, it is interesting what forms teenage aggression cantakein the process of socialization.

In science, the problem of aggression and aggressive behavior becomes actual when society is going through critical periods of its development. In recent decades, the actuality of this subject only is increasing. Transformation of the former socio-political system, high level of protests, the war in the East of Ukraine, the radical change of values and a necessary reorientation of behavior has led to bouts of aggression, increasing of violence and crime, the cruelty of people in every day behavior. In its turn, the historical analysis of the literature testifies the following: concept of «aggression» and «aggressiveness», and, especially, connected with them definitions («aggressive» and surrounding) are estimated, namely, as a character being the result of the history and situation [13]. Firstly, when it concerns aggression and aggressiveness it is always meant (though not always realized) a certain «norm of aggressiveness». Secondly, the degree of aggressiveness so as the presence or absence of aggression as such, are estimated by a particular society, that is, has a relative character.

It is known that in a socialist society aggression is clearly regarded as a negative feature of personality. Accordingly, both psychology and pedagogy have been based on this. In western countries, there were, traditionally, several other ideas: evaluation of aggression has been depended on its expressiveness and directivity. In today's conditions of much more liberal values, a certain level of individual aggression becomes a factor not simply of a social adaptation but a survival of the part of the population. This is the way to reassessment of the role of aggression both in social and mental development. In addition, in this context an important role plays the study of the forms of its manifestation, to which, in particular, can be related criticism, humor, attempts to build a career due to the revealing of the shortcomings of its competitors, unwillingness to start a family, participation in the actions of protest, active position in the social networks.

The purpose of this article is to analyze the manifestations of aggression and aggressiveness in teenagers as factors and mechanisms of their adaptation to a socio-cultural environment.

In scientific literature, it is accepted to separate the concept of aggression (action) and aggressiveness – a personality peculiarity, which manifests itself in a readiness for aggressive behavior. Thus, aggression is aware or not to be aware so tendency to aggressive behavior- aggression is a form of behavior that is partly social learning (media, peers, family) and partly as a consequence of aggressiveness (personality peculiarities).

The most part of psychologists agree in opinion that aggression is a congenital peculiarity of every living being, the ability of activity directed to the satisfaction of their own needs. The positive side of aggressiveness as ability to activity -it is an initiative to overcome the difficulties, the struggle for survival and self improvement. The negative meaning aggressiveness acquires when, as the result of the shortcomings of the social adaptation of persons, it conflicts with surrounding, inadequate assimilates and violates the moral norms to the detriment of others.

According to F. V. Bassin, the difference of the aggression and aggressiveness concepts is the way to important consequences: firstly, it is not so that behind every aggressive actions of the individual it is worth to see the aggressiveness of the individual, and, secondly, an aggressiveness of a person does not always manifest it self in obviously aggressive actions. By itself, the aggressiveness does not make a person of socially dangerous, because, on the one hand, existing linkage between aggressiveness and aggression is not conclusive, and, on the other hand, the act of aggression may not take socially dangerous and disapproved social forms. Aggressiveness is often understood as «malicious activity». However, by itself, destructive behavior «maliciously» is not as such, it is motive of the activity that makes it so, that is, those values for the achievement and possession of which the

activity unfolds. External practical actions may be similar, but their «motivational components may be directly opposite» [4, p. 111].

Aggressiveness of different individuals may be of varying degrees of manifestation – from almost complete absence tout most development. Complete absence of aggressiveness leads to compliance, failure to take an active living position. With this, excessive development of aggressiveness like accentuation gives rise to define the whole character of the person, turns him into a conflict, incapable of social cooperation, and in the extreme manifestation, is a pathology (social and clinical): aggression loses its rational and selective directivity and becomes the habitual way of behavior, manifesting itself in undue hostility, malice, cruelty and negativism.

Despite considerable controversy concerning the definition of aggression, A.A. Rean emphasizes that, taking into account the obviousness that people often lose their self-control, aggression is behavior directed to cause harm or injury to another living creature that has every reason to avoid so kind of conduct with himself. This comprehensive definition includes the following specific provisions:

- Aggression its he intentional, deliberate infliction of harm to the victim;
- Under aggression it can be considered only such a behavior that envisages the harm doing or damage to living beings;
- Victims should be motivated for avoiding such a conduct with themselves [17, p. 8].

By this, it should be taken into account that aggressive behavior can be both direct, when people do not hide their aggression from surrounding, and indirectly when the aggression is hidden by hostility, malice or irony. Direct aggression is manifested itself in different ways, ranging from making threats toward the interlocutor and, at the end, by a direct aggressive action. By an indirect aggression, the person puts pressure on the»victim».

The literature presents a large number of aggression classification types. Therefore, there are two main types of aggressive behavior:

- constructive aggression (the open manifestations of the aggressive intentions implemented in a socially acceptable form, in the presence of appropriate behavioral skills and stereotypes of the emotional response, openness, social experience and the ability of self-regulation and correction of behavior);
- destructive aggression (a direct manifestation of the aggressiveness associated with the violation of ethical norms that contains the elements of delinquent or criminal behavior with insufficient regard to the requirements of reality and reduced emotional self-control) [9, p. 185].

V. D. Mendelevich notes that conventionally we can speak on constructive and non-constructive form of aggression (in accordance with the terminology by E. Fromm – as benign and malignant). The difference of the above-mentioned

forms depends from intents, preceded the manifestation of aggressiveness. With constructive aggression, evil, criminal intent to cause anybody harm among surrounding is absent, while with non-constructive it is the basis for choosing of this particular method of interaction with people [12, p. 146].

The constructive form of aggression could be called also pseudo-aggression. E. Fromm describes in the framework of the pseudo- aggressive behavior unintentionally, playing, defensive, instrumental aggression and aggression as affirmation. Unintentional aggression can be a sign of a psychopathological type of deviant behavior.

The most recognized scheme, being common for a number of conceptions has been proposed by A. Bass and A. Darhk are as follows: physical aggression (attack); indirect aggression (malicious gossip, jokes, explosions of rage, which manifests itself in screaming, stomping feet, etc.); the tendency to irritation (willingness to the emergence of negative feelings at the slightest excitation); negativism (oppositional manner of behavior from passive resistance to active struggle); resentment (jealousy and hatred to surrounding for real and imaginary data); suspiciousness in the range from mistrust and caution to the belief that all other people harm-doing or plan it; verbal aggression (express of negative feelings as through the form – quarrel, scream, screech, and through the content of verbal responses – the threat, cursing and swearing) [12, p. 151].

Aggressive manifestations can be: a) a means of achieving a particular purpose; b) the way of psychological relaxation, substitution of blocked need; c) an end in itself; g) the way to meet the need for self-realization and self-esteem [12, p. 148].

In the theories of emergence of the aggression in teenagers the reare two main tendencies distinguished by A. A. Rean. It is a predominantly biological mechanism where the role of neurophysiological mediators and functional status of the deep structures of the brain have been emphasized, or it is, first of all, a dynamic theory of aggressive behavior, suggesting that the main mechanism of aggression is a pathological personality development, especially during life crises [17, p. 6].

In order to find out if aggression plays the role of the factor of adaptation (or disadaptation) in the behavior in teenagers, it was necessary to divide two kinds of it into such as – productive («constructive») and unproductive («destructive») aggression in the typical forms of their manifestation. The first can manifests itself when there is no malicious intent to cause anybody harm. In this case, aggressive behavior is reduced to a defensive or unintentional actions, or aggression as self-affirmation. In the case of the non-constructive aggression, the intent to cause anybody harm, is the basis for the selection of aggressive behavior as a way of interaction. Aggression can be directed not only outside, but also on own personality, which, as a rule, manifests itself by suicidal behavior or self-harm – doing. Children or teenage aggressions have their own peculiarities.

Quite often the aggressive actions of the teenagers coming into view of the law enforcement and investigative bodies and requires, by virtue, of its incomprehensibility and causal groundlessness of the psychiatric analysis, are the result of a personal crisis.

Specific social needs of teenagers are connected with the process of personal formation. This is a need for social self-identification, individualization, self-actualization (creativity), the presence of a close friend and choosing of the life strategy. Problems of implementation of these requirements at the micro-social level connected with the characteristics of the social environment of the teenager (family, school, peers) at a higher (macro-social) level – with peculiarities of the socio-cultural situation in which the personality is formed. It is economic and political instability, absence of established system of values, deep the differentiation of young people on the socio-economic status dynamic social processes. It should be noted that the form and nature of the purposeful rational aggression being the result of cognitive and evaluative factors: by the power of aggression prompting, by the power of factors inhibiting this behavior and by the knowledge of the situation constructive solution [3].

The type of transition from childhood to adulthood depends on how large the gap in standards and demands presented to a child and an adult by this above-mentioned society. Being these requirements more or less monotonous, the development proceeds slowly, and a child reaches adult status gradually. In other societies the norms of behavior by the children and adults are different and even opposite. Children's age is considered playing and free. From adult it is expected a high degree of individual responsibility. The child is forced to be obedient, from an adult – initiative and self-reliance. In other words, the higher the tempo of historical development, the greater is the difference between generations, the more complex the transmission mechanisms of the transfer of culture from older to younger, and more selective is the relationship of the younger to their social and cultural heritage [10, p.12]. Today's type of society is, according to definition by Margaret Mead is prefigurative. It provides that transmission of culture is not only information flow from parents to children, but also a counter-trend: a youth interpretation of the modern social system and cultural heritage influence on the older generation. By this, M. Mead explains the youth «counterculture». In this particular case it is important to understand the specific socio-age and between generational differences that «make up» the conflict, provoking expression of teenage aggression.

A modern teenager lives in a world, complex on its own content and tendencies of socialization. This is connected, firstly, with the pace and rhythm of technological transformation, laying claim to growing up people new demands. Secondly, with the saturated nature of information creating a lot of «noise» having deep impact

on a teenager still without having clearly developed living position. Thirdly, children's sense of hopelessness and irritation are the result of environmental and economic crises, which struck our society. By this, sense of protest in young people, quite common, is unconscious, and, with this, their individualization is growing up, which in the process of the general social interest loss is the way to selfishness. Teenagers more than other age groups suffer from the instability of social, economic and moral, losing orientation in the values and ideals – the old ones have been destroyed and the new ones have not been created yet [22, p. 144].

The identity of the child and a teenager is not formed by itself but by his environment. Especially important is the role of small groups in which a teenager interacts with other people. First of all, it concerns family. That is why, speaking on the peculiarities in teenage aggression, it is necessary to take into account the fact that a teenager grows up in a family and his family is almost always the main factor of socialization, it is also the main source of living examples of aggressive behavior for the most of the children.

The formation of aggressive behavior in the teenagers is a complex process, involving many factors. Aggressive behavior is determined by the influence of family, peers, and media. Children learn aggressive behavior so as by the way of direct reinforcement or by the way of observation of aggressive action trying to stop a negative relationship between their own children, parents can inadvertently encourage the same behavior which they're getting rid of. For example, using extremely harsh penalties and not controlling children's lessons, they may find out that their children are aggressive and disobedient.

Numerous researches have shown that families, from which aggressive children are, characterized by special relationships between family members. Similar tendencies have been described by psychologists as a «cycle of violence» [1, p. 204].

Children inclined to reproduce those types of relationships that are «practiced» by their parents in relationships with each other. Teenagers, choosing methods of ascertain relationships with brothers and sisters, the tactics of conflict resolution from their parents are copying them. When children grow up and marry, they use rehearsed methods of resolving conflicts and closing the cycle, pass them on to their children through the creation of a distinctive style of discipline. Similar trends are observed also within the individual (spiral principle). It is authentically established that child abuse in the family does not only increase aggressive behavior with its relations with peers, but also promotes susceptibility to violence in adulthood, making physical aggression as the lifestyle of the individual [1, p.206].

The formation of aggressive behavior is influenced by the degree of family integration, intimacy between parents and child, the character of the relationship between brothers and sisters, as well as, the style of family leadership. Children in

the family of severe disorder, whose parents are alienated and cold, are relatively more liable to aggressive behavior.

On the base of the results received by scientists, 92 of the 100 surveyed delinquency teenagers were growing up in an extremely dysfunctional environment: 40% were growing up in single-parent families, 11% both parents deprived of parental rights, 19% of immediate family at the time of the survey were in prison. In 88% of the parent, families of the inmates it was indicated the abuse of alcohol, at least, by one of the parents. Full neglect, lack of control behavior on the part of parents, indifference to the further fate of the teenager have been indicated in the 76% of cases [3, p.130].

The combination of adverse biological, psychological, family and other socio-psychological factors creates the whole lifestyle. A characteristic for them is a violation of emotional relationships with surrounding people. Teenagers fall under the strong influence of teenage groups, which quite often forms the antisocial scale of life values. The way of life itself, environment, style and social circle contribute to the development and consolidation of deviant behavior. Thus, there is a negative microclimate in many families, which causes the appearance of aloofness, rudeness, dislike in certain part of the teenagers, the desire to do things out of spite and against the will of surroundings, which creates objective prerequisites for the emergence of demonstrative disobedience, aggressiveness and destructive behavior [5, p. 121].

Teenagers receive information on aggression also from their peers. They learn how to behave aggressively by observing the behavior of other children (e.g. classmates). However, those who are very aggressive, most likely to be not accepted by majority. On the other hand, these aggressive children may find friends among other aggressive peers.

V. V. Znakiv in connection with this notes that the mental properties among personality and those who are negative to aggression, are formed under influence of the social environment. For a teenager, as it is known, the most important elements of the social environment are peer groups in school and on the street. Accordingly, the main causes of the aggressive behavior in a teenager it is necessary to search in his interpersonal relationships with surrounding, as well as in the types of social norms in reference to his groups [8, p.23].

One of the most controversial sources of aggression is mass media. One of the most dangerous for the spiritual and moral atmosphere of the society of the mass media traditions is their desire (for the sake of high ratings) to exploit the vile, destructive tendencies of the human subconscious. There is a direct link between crime on the TV screen and street. As the result of the proposed in formation influences on the society, more common faced with such phenomena among young people, as the weakening of the capacity for self-control over their behavior,

activation of irrational sphere of consciousness, strengthening of sadomasochistic tendencies. The data of sociological surveys confirm the existence of correlations between these phenomena and the growing intensity of information threads of there levant content in the mass media.

According to the opinion of the experts, the content of what young people receive in the mass media, is one of the most traumatic factors of television influence on his/her mental and physical state. Mainly, it refers to the violence, which excessive TV shows. Studies show that constant viewing of violence dulls sensitivity to aggression, reduce the significance of internal factors that constrain it, increases the actual manifestation of the aggressive behavior, creates an unfaithful image of social reality, that can become the basis of the such actions.

Consequently, teenagers have one of the main ways of formation of aggression – observation of aggression of others. All these above-mentioned factors have to be taken into account by parents, teachers, psychologists and society in the who leinteracting with teenagers, because aggression is easier to prevent than to correct aggressive behavior later on.

According to several researches in a teenage aggression, the present situation has identified two main options for the search of adaptation by teenagers connected with aggressive behavior. The first version is «revolt», «rebellion» (in the terminology of G. Merton) connected with the experience by a teenager quite considerable number of subjectively significant social, psychological and other problems not giving him the possibility to fully comply with the self-assessment or the requirements – expectations of the environment. In this case, the behavior is determined by the denial of the proposed by the environment purposes and ways of their achievement, as well as, inability to master adaptive types of social action. The second version – renewal of the environment. It is connected with the fact that a teenager is able to working out his own purposes of activity and ways of achievement them, acts as an innovator, rarely immediately accepted by the surrounding. Then he is forced to use the aggressive forms of behavior for approval of his rightness. «Renewal of environment» is it is a moderately-aggressive behavior, motivated by a desire to bring the environment into line with his ideas on what it should be. In this context, the determining factor, laid in a child at an earlier stage of development, is the system of values [13]. V. B. Olshansky compares the values with some kind of lighthouses that help to «to define in the flow of information that is the most important / in a positive or negative sense of / for human life; these are those landmarks, following them, the people retains his certainty, the internal consistency of their behavior».

Experimentally identified two main variants of the aggressive behavior responsible for various variants of the development of personality emotional-

motivational core. Open «destructive» aggression, which is accompanied by internally personal hostility, not only marks social disadaptation, but also prevents its overcoming. On the contrary, mainly indirect, «constructive» aggression, deprived of internal hostility, it is not simply the indicator of disadaptation, but also an instrument of its overcoming, that is a factor of social adaptation.

To the indicators of destructive aggression relates the whole complex of factors:

- Personal factors (low level of upbringing, inadequate low self-esteem, high impulsivity, alcohol abuse, drugs, computer games, willingness to take risks and limited sense of self);

- Behavioral factors (behavior that creates obstacles for surroundings, vandalism, aimless pastime, truancy, poor school performance, early sexual contacts, drives to the police, early criminal record);

- Social factor (the cult of violence in society, mass-media influence, behavior that is not approved by the parents, low socio-economic status of the family, dependence on social assistance, change of educators (stepfather, stepmother), family and sexual violence, friends with behavior that is deviant) [13].

In the context of the study «Teen in the city: factors and mechanisms of socialization» conducted in 2013 by the Department of Sociology of the Kharkiv V. N. Karazin National University with the support of the Kharkiv Regional State Administration¹, it was received by us the opportunity to conduct a comparative analysis of 2013 data and similar studies of 1999. It was received the possibility to

answer to a whole number of practical issues, namely, if there are changes overtime, the frequency of manifestations of teenage aggression, forms of its containment and transformation, gender peculiarities and agents of socialization etc.

During research, it had been differentiated indicators of aggressiveness (hostility, outbursts of anger, irritability and mistrust) and aggression (participation in fights, conflicts with peers, criminal records, etc.) and have been used in conventional psychology classification of aggressive reactions on the base of the questionnaire by Dark Bass having been mentioned above.

Data received during the analysis of the results will give the possibility to highlight several notable trends.

First, the level of aggressiveness and manifestations of aggression in teenagers has decreased compared with 1999. According to the data of research

¹ 1274teenagers have been interviewed during the research of 1999, 1899 teenagers, aged from 12 to 17 years, residing in the city of Kharkov, have been interviewed during the research of 2013.. The selective totality of both research represents the general totality on the base of such criteria as age, gender, area of the city where Respondent lives at the time of the survey, and type of academic institution.

In the year of 2013, outbursts of anger, irritability are considered as their own by 58% of respondents, 17% among them as often. In 1999, the number of teenagers considering such symptoms as their own were 89%. If in 1999 the number of those who «from time to time takes part in fights» was 39%, and those who do this «often and very often» – 11%, the nin 2013–31% and 8%, respectively (Fig. 1)

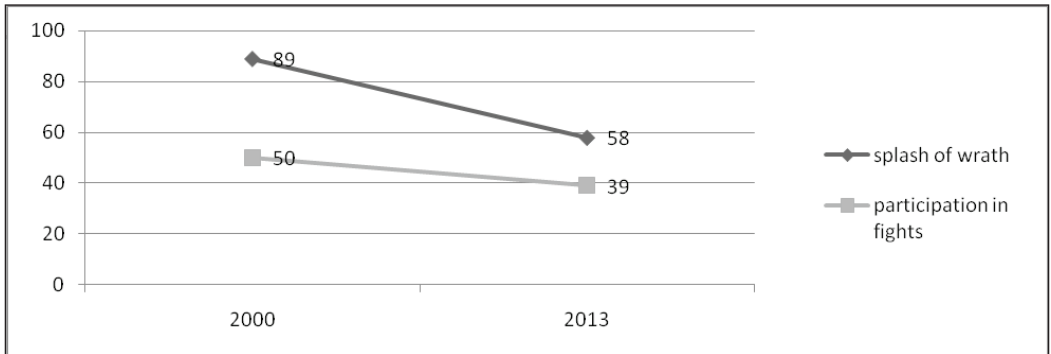

Fig.1. Indicators of aggressiveness and aggression (in % of those who responded).

Secondly, the number of the teenagers who are decline to spontaneous manifestation of constructive aggression is a constant in the data sets from different years and makes up about 3% (Fig. 2).

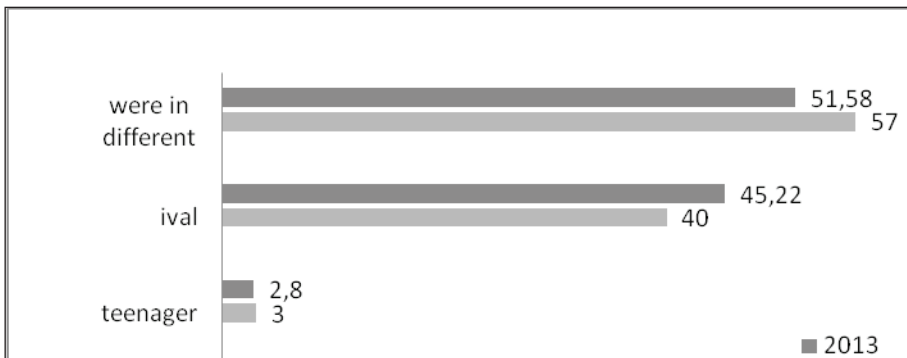

Fig.2. Who is the initiator of the fight? (in% of those who has responded).

Various forms of aggression are the result of both age and sexual peculiarities. In boys-teenagers all these indicators of aggression is much more pronounced than in girls, their aggression , mainly, exists potentially – in the forms of fear

or dependence. The aggressiveness of boys is revealed as trend or the reality of behavior. In youths-teenagers are dominated direct physical and verbal aggression; in contrast, in girls dominated by indirect verbal form of aggression. These researches by L. M. Semenyuk are indications of that in the middle of the teenage age both adolescence boys and girls alike have such periods with higher and lower level of aggressive behavior manifestation. Thus, it has been stated that for boys there are two peaks of aggression: 12 years and 14–15 years. The girls also found two peaks: the highest level of aggressive behavior observed at the age of 11 and 13 years [20, p.23].

Thirdly, as it was revealed by our study, the most frequently the state of aggressiveness experienced by girls than youths. Herewith, the aggression (action) often inherent by youths than by girls. In other words, girls significantly more often experienced anger and irritation, but does not show them outward in the form of aggressive action; youths, on the contrary, in a greater extent aggressive behavior inherent, which often lacks the internal emotional motives. So, in the group of those who often and very often experience anger and irritation, 71% of respondents are female and 29% male. Among those who often and very often involved in fights, 77% are boys and 23% are girls.

Aggression of the most of the girls more often is only the result of the personal motives, among which «a personal insult» (42%) and «revenge (fight back)» (31%) (Fig.3).

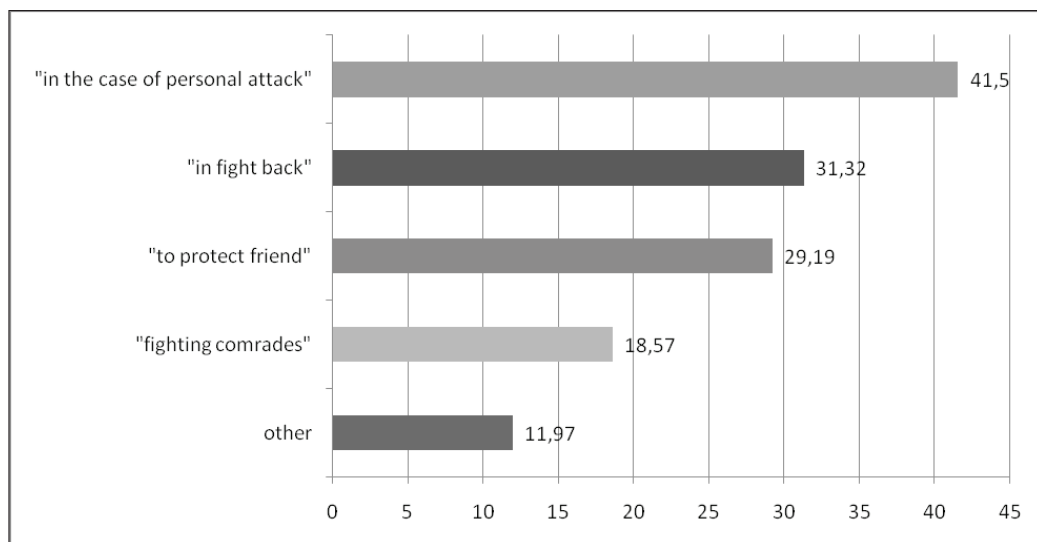

Fig.3. Reasons for participating in the fight of girls (in % to the number of those who has answered).

Young men participating in the fight guided by equally personal and group interests. The distribution of causes of aggression in decreasing order of their significance to the audience as follows: «a personal insult» (54%), «protecting friend» (41%), «to fight back» (39%), «fighting comrades», and they need support» (31%) (Fig.4).

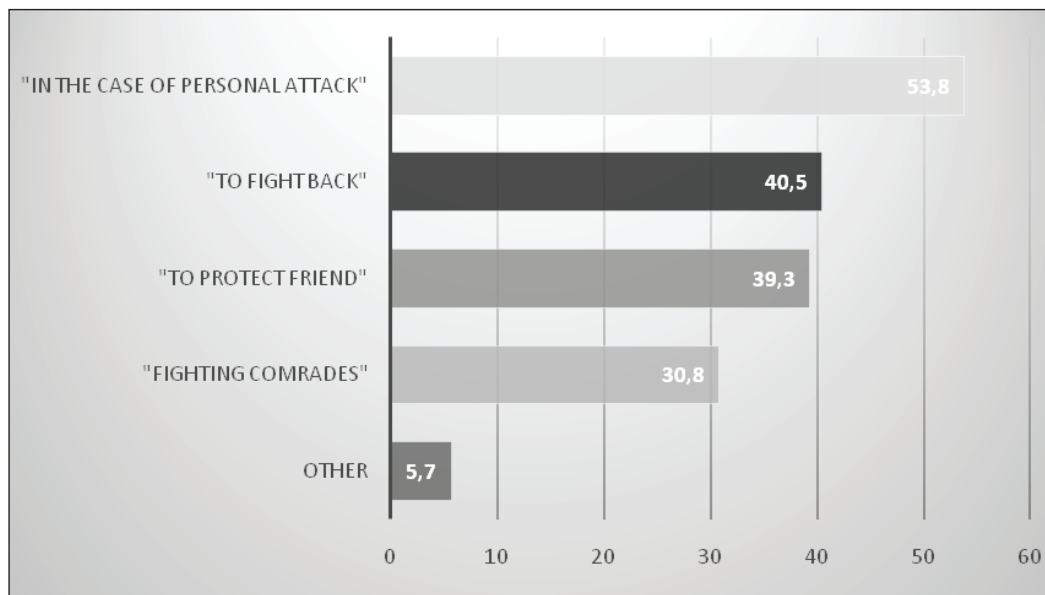

Fig.4. Reasons for participating in the fight of boys (in % to the number of those who has answered).

Fourth, the older the teenagers, the higher their level of aggressiveness. The number of those who marked in them selves the attacks of anger, in the 11th forms is 68%, while the prevalence among pupils of the 9th and 7th forms, 58% and 52%, respectively. The reverse pattern is observed in the manifestations of physical aggression, which in the most common forms, in particular, such as participation in fights, on the contrary, decreases with age (Fig.5).

As for the causes of aggressive behavior, than the eleventh form pupils less common participate in fights in connection with a personal offense: 44% of those learning in the 11th form pupils compared with 51% of the seventh form pupils (Fig.6); eleventh-form are less likely initiated the fight (53% and 58%, respectively).

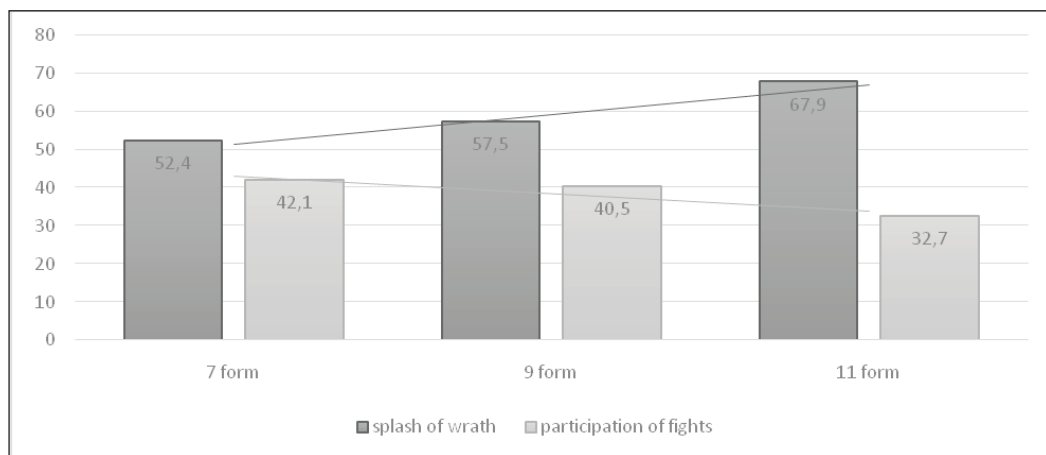

Fig. 5. Indicators of the aggressiveness and aggression in teenagers depending on school form of study (in % of those who responded).

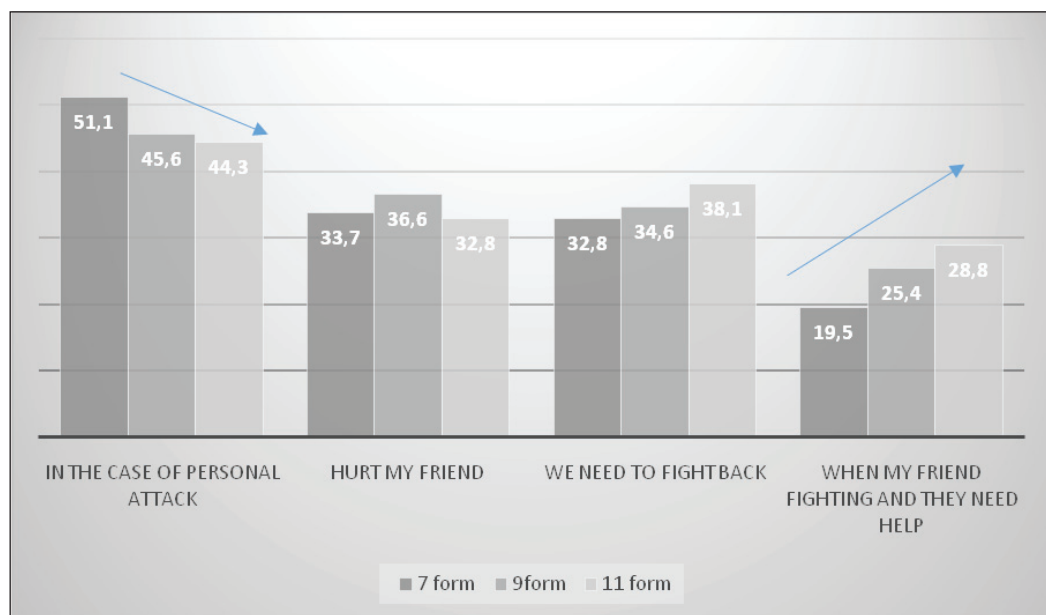

Fig. 6. Reasons for participation in a fight depending on the form of study (in% of those who responded).

The question arises, in what form growing with age internal aggressiveness in teenagers transformed if of the number of fights is decreasing, during which it can be quickly extinguished. The answer to this question we find in the estimates of

behaviors' forms in the conflict. If with age, physical aggression (e.g., participation in fights) is less often, verbal aggression becomes more common. Aggression, which transformed, actualized such as negativity and conflict. An example is that the number of conflicts with teachers in the 11th form is in 3% higher than in the 9th form and in 17% higher than in the 7th form (Fig.7). Other forms of behavior associated with aggression, for example, fraud, risk aversion and lack of empathy.

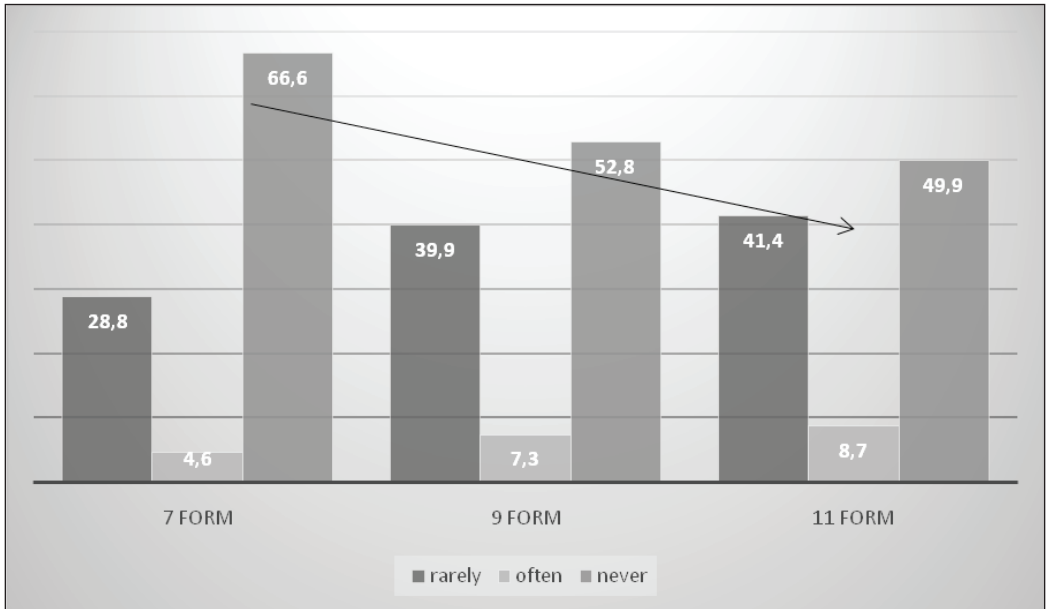

Fig. 7. The distribution of positive responses to the survey question such as «How often do you have conflicts with teachers?» (in % of those who responded).

Conclusion. The results received in the course of the study, in a whole, confirm the hypothesis that aggressive behavior is associated with social adaptation, and acts as one of its socio-psychological factors. Data on the relationship of the age and aggression / aggressiveness (both internal and external forms) indicate a higher adaptive potential in older teenagers compared with younger. Acquired prior to the 11th form social experience gives the possibility to teenagers with normal adaptation to suppress and transform the growing aggression in a more constructive patterns of behavior, or (as one of the variants) to change the form of aggression. For example, to use the verbal aggression instead of physical. Thus, aggression becomes a factor- attribute of the social disadaptation and, at the same time, as a factor-the mechanism of compensation.

Data from the conducted research shows a continuing downward tendency of the aggression and aggressiveness level in teenagers over the last ten years, despite the fact that the percentage of teenagers that are decline to unwarranted destructive

aggression remained unchanged. This fact, in our opinion, has in greater degree social conditionality.

Social causes of the teenage aggression today so as ten years ago, reduced to the influence of the family, peers, education and mass media. The changes that have happened during this time, apply to all the above-mentioned agents of socialization, but mostly they are connected with the liberalization of values and changes in the forms and types of communication, expanding information space in connection with the strengthening of the role of the Internet. Social networks play in the process of the social adaptation increasingly important role, offering a solution to many teenage psychological problems such as self-actualization, the need for warm and friendly relations, the choice of life strategy and approval.

BIBLIOGRAPHY

1. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Фимита, 2000. – 512 с.
2. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль / Л. Берковиц. – М.: Академия, 2001. – 512 с.
3. Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Волянская Е. В., Пилипенко В. Е., Сапелкина Е. В. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – 174 с.
4. Выготский Л. С. Проблемы возрастной периодизации детского развития / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. – 1972. – № 2. – С. 114–123.
5. Ганова Л. А. Феномен агрессивности и особенности личности / Л. А. Ганова // Вопросы общей и дифференциальной психологии: Сб. научных трудов. Вып. 2. – Кемерово, 1998. – С.108–115.
6. Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия. Профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними / А. Гуггенбюль. – СПб.: Питер, 2000. – 298 с.
7. Ениколопов С. Н. Некоторые проблемы психологии агрессивного поведения детей / С. Н. Ениколопов // Социальная и клиническая психиатрия. – 2002. – № 2. – С.40–45.
8. Змановская Е. В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Е. В. Змановская. – М.: Академия, 2003. – 360 с.
9. Знаков В. В. Понимание асоциальными подростками ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С.20–27.
10. Калинина Е. А. Агрессия и агрессивность у подростков 14–15 лет / Е. А. Калинина // Общественные науки и современность. – 1993. – № 3. – С.183–190.
11. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
12. Копейко Я. Ю. Гендерные аспекты агрессивности / Я. Ю. Копейко // Психология XXI века: тезисы Международной межвузовской научно-практической студенческой конференции. – СПб., 2000. – С.30–31.

13. Королёв В. В. Психические отклонения у подростков – правонарушителей / В. В. Королёв. – М.: Медицина, 1992. – 213 с.
14. Личко А. Е. Делинквентное поведение, алкоголизм и токсикомании у подростков / А. Е. Личко, Ю. В. Попов. – М.: Наука, 1988. – 348 с.
15. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство / В. Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс, 2001. – 592 с.
16. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю. Б. Можгинский. – СПб.: Питер, 1999. – 220 с.
17. Ольшанская Е. В. Подростковая агрессия как фактор адаптации. Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Е. В. Ольшанская; Московский гос. лингв. ун-т. – Москва, 2000. – 135 с.
18. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – 368 с.
19. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – М.: Форум, 1997. – 206 с.
20. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: кол. моногр. / Л. Г. Сокурянська, В. Л. Арбеніна, О. Б. Зінчина, А. М. Ніколаєвська. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
21. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 1996. – № 5 – С.3–18.
22. Реан А. А. Гендерные различия структуры агрессивности у подростков / А. А. Реан, Н. Б. Трофимова // Актуальные проблемы деятельности практических психологов. – 1999. – № 3. – С.6–7.
23. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М.: Академия, 1996. – 125 с.
24. Фурманов, И. А. Детская агрессивность / И. А. Фурманов. – М.: Юнити, 1996. – 192 с.

ПРОБЛЕМА АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: ФАКТОРЫ ТА МЕХАНИЗМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Волянская Е. В.

В сегодняшних условиях значительно более либеральных ценностей определенный уровень индивидуальной агрессии становится фактором не просто социальной адаптации, но и выживания части населения. Это ведет к переоценке роли агрессии как в социальном, так и в психическом развитии личности. В этом контексте важную роль играет исследование форм ее проявления, к которым, в частности, может относиться критика, юмор, попытки построить карьеру за счет выявления недостатков своих конкурентов, нежелание заводить семью, участие в протестных акциях, активная позиция в социальных сетях. Статья посвящена анализу различных проявлений агрессии и агрессивности подростков как факторов и механизмов их адаптации к социокультурной среде.

Ключевые слова: *агрессия, адаптация, агрессивность, подростковая агрессия, деструктивная агрессия, конструктивная агрессия, социализация, агенты социализации.*

ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: ФАКТОРИ ТА МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Волянська О. В.

В сьогоденних умовах значно більш ліберальних цінностей певний рівень індивідуальної агресії стає фактором не просто соціальної адаптації, але і виживання частини населення. Це веде до переоцінки ролі агресії, як в соціальному, так і в психічному розвитку. І в цьому контексті важливу роль відіграє дослідження форм її прояву, до яких, зокрема, може ставитися критика, гумор, спроби побудувати кар'єру за рахунок виявлення недоліків своїх конкурентів, небажання заводити сім'ю, участь в протестних акціях, активна позиція в соціальних мережах. Стаття присвячена аналізу різних проявів агресії та агресивності підлітків як факторів та механізмів адаптації до соціокультурного середовища.

У науковій літературі прийнято розмежовувати поняття агресія (дія) і агресивність – властивість особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки. Таким чином, агресивність – це усвідомлювана чи не усвідомлювана якась схильність до агресивної поведінки; агресія – це форма поведінки, яка частково є соціальним навчанням (ЗМІ, однолітки, сім'я) і частково є наслідком агресивності (властивості особистості). У літературі представлено досить велику кількість типів класифікації агресії. Так, виділяють два основних види агресивної поведінки: конструктивну агресію (відкриті прояви агресивних спонукань, реалізовані в соціально прийнятній формі, при наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції і корекції поведінки); деструктивну агресію (прямий прояв агресивності, пов'язаний з порушенням морально-етичних норм, що містить елементи делінквентної або кримінальної поведінки з недостатнім урахуванням вимог реальності і зниженим емоційним самоконтролем).

Становлення агресивної поведінки у підлітків – складний процес, в якому беруть участь багато факторів. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, а також засобами масової інформації. Діти навчаються агресивній поведінці, як за допомогою прямих підкріплень, так і шляхом спостереження агресивних дій, намагаючись припинити негативні відносини між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно заохочувати ту саму поведінку, від якої хочуть позбутися. Наприклад, застосовуючи вкрай суворі покарання і не контролюючи заняття дітей, вони можуть виявити, що їх діти агресивні і неслухняні.

Експериментально виявлено два основні варіанти агресивної поведінки, за якими стоять різні варіанти розвитку емоційно-мотиваційного ядра особистості. Відкрита «деструктивна» агресія, що супроводжується внутрішньо особистісною ворожістю, не тільки фіксує соціальну дезадаптацію, але і заважає її подоланню. Навпаки, переважно непряма, «конструктивна» агресія, позбавлена внутрішньої ворожості, виявляється не тільки індикатором дезадаптації, але й інструментом її подолання, тобто фактором соціальної адаптації. В контексті дослідження

«Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації», проведеному в 2013 році кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за підтримки Харківської Облдержадміністрації, ми мали можливість провести порівняльний аналіз даних 2013 року і подібного дослідження 1999 року. Це дозволило відповісти на цілий ряд практичних питань.

Результати, отримані в ході дослідження, в цілому підтверджують гіпотезу про те, що агресивна поведінка пов'язана з соціальною адаптацією, і виступає в якості одного з її соціально-психологічних факторів. Дані про взаємозв'язок віку і агресивності / агресії (як внутрішньої, так і зовнішньої її форм) вказують на більш високий адаптивний потенціал більш старших підлітків у порівнянні з молодшими. Набутий до II класу соціальний досвід дозволяє підліткам з нормальною адаптацією пригнічувати і трансформувати зростаючу агресивність в більш конструктивні моделі поведінки, або (як один з варіантів) змінювати форму агресії. Наприклад, використовувати вербальну агресію замість фізичної. Таким чином, агресія виступає як фактор-ознака соціальної дезадаптації і одночасно як фактор-механізм її компенсації. Дані проведеного дослідження фіксують постійну тенденцію до зниження рівня агресії й агресивності підлітків за останні десять років, при тому, що відсоток підлітків, схильних до невмотивованої деструктивної агресії залишився незмінним. Даний факт, на наш погляд, має більшою мірою соціальну обумовленість. Соціальні причини підліткової агресії сьогодні, як і десять років тому, зводяться до впливу сім'ї, однолітків, системи освіти і засобів масової інформації. Зміни, які відбулися за цей час, стосуються всіх вище згаданих агентів соціалізації, але в більшій мірі вони пов'язані з лібералізацією цінностей, а також зміною форм і видів спілкування, розширенням інформаційного простору в зв'язку з посиленням ролі Інтернету. Соціальні мережі відіграють в процесі соціальної адаптації все більшу роль, пропонуючи рішення багатьох психологічних підліткових проблем, таких як самоактуалізація, потреба в теплих дружніх відносинах, вибір життєвої стратегії, схвалення.

Ключові слова: агресія, адаптація, агресивність, підліткова агресія, деструктивна агресія, конструктивна агресія, соціалізація, агенти соціалізації.

О. З. Гудзенко, кандидат соціологічних наук, доцент;
Д. М. Новикова

РЕТРИТИЗМ ЯК ТЕНДЕНЦІЯ ДО ВІДТВОРЕННЯ АНТИКОНСЮМЕРИСТСЬКИХ ПРАКТИК

Стаття присвячена розгляду тенденції ретритизму як основного прояву поширення антиконсюмеристських практик. Актуальні реалії трактуються нами як суспільство споживання, в основі ідеології якого лежить процес маніпуляції свідомістю мас. Утома індивідів від споживчих цінностей призводить до розвитку ретритизму. У рамках даної статті нами було розглянуто основні різновиди практик антиконсюмеризму: «добровільна простота» як відмова від матеріалістичних цінностей; дауншифтинг як відхід від сфери масового споживання; фругалізм як спосіб життя, заснований на стриманості в споживанні; фриганізм як стиль життя, який заперечує культ споживацтва, прагнення внести в процес споживання принцип справедливості і свідомості.

Ключові слова: консюмеризм, ретритизм, антиконсюмеризм, фриганізм, фругалізм, дауншифтинг.

Актуальність проблеми. В актуальних соціокультурних умовах процес споживання трансформується у превалюючу сферу життя індивідів. У процесі розширення дозвіллевих практик, постійного збільшення доступних товарів та послуг, плюралізації життєвого стилю сучасний споживач стає жертвою всіх можливих факторів впливу. Ідеологія консюмеризму, що пропагується ЗМІ, нав'язує сучасному споживачу абсолютно непотрібні товари у величезній кількості. Саме дана ідеологія становить основу системи соціального контролю в суспільстві споживання і вражень. Її імпліцитні механізми, м'які, латентні, приховані, більш того, непомітні для самого індивіда, упроваджують необхідну суб'єктам соціального контролю модель споживацької поведінки.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Розгляд даної проблематики почався ще в ХІХ ст. У західній літературі до поняття споживчої культури близькі такі поняття: споживчий стиль життя (М. Фезерстоун); культурне споживання, суспільство споживання (Ж. Бодрійяр); культурні технології, глобальний консюмеризм (П. Стірнс); індустрія культури (Т. Адорно); панівна культура (С. Жижек); культура споживання (Ф. Фукуяма). Власне концепт ретритизму був застосований Р. Мертоном у рамках його концепції аномії як однієї з п'яти ідеально-типових реакцій індивіда на аномію. Серед сучасних

російських соціологів, що займаються проблемами споживання, можна викремити Я. Рошину, О. Гофмана, М. Красильникову, В. Ільїна, В. Ніколаєва, А. Овсянникова, М. Римашевського, В. Афанасьєва, С. Краснова, Л. Бізова, В. Теріна, В. Автономова, І. Альошину, А. Анікіна, В. Ануріна, В. Верховіну, Ю. Веселова, О. Єгоршина, Н. Наумову, М. Рижкову, Л. Ростовцева. Також проблеми споживання знайшли відображення в роботах сучасних українських соціологів Е. Донченко, Ю. Пачковського, Л. Сорокіної, В. Пилипенко, С. Скібінського, В. Резника, І. Набруско, Я. Зоськи, В. Тарасенко, М. Шульги, Б. Новікової, Г. Тульчинського, С. Вакуленко, Н. Зінченко.

Проте аналіз спеціальної літератури, присвяченої проблематиці суспільства споживання, свідчить, що антиконсьюмеристський рух практично не потрапляє у фокус дослідницького інтересу. Разом із тим антиконсьюмеризм, по-перше, є невід'ємною складовою феноменології суспільства споживання, по-друге, має тенденцію до якісного ускладнення своєї ідеології і розширення протестних практик, підвищення рівня впливу на все суспільство в цілому, по-третє, може розглядатися як надійний індикатор тих чи інших суспільних деформацій.

Мета статті полягає в розгляді тенденцій антиконсьюмеризму як репрезентативного маркера кризового стану суспільства.

Виклад основного матеріалу. Актуальні соціокультурні реалії свідчать, що якщо в рамках традиційного й індустріального суспільств індивід виступав як суб'єкт у соціальних відносинах, то сьогодні мова йде вже про «вільного», лише на перший погляд, активного соціального агента. Слід провести грань між даними поняттями: суб'єкт у нашому розумінні характеризується наявністю свідомості та здатності до дії. Але соціальний агент – це перш за все практик, діяч, який також, як і суб'єкт, підпорядковується системі контролю, однак при цьому впевнений, що діє самостійно. У понятті «соціальний агент» відбиваються соціальний і культурний контроль системи над індивідами і та роль, яку вони прагнуть (свідомо чи несвідомо) відіграти відповідно до очікувань на соціальний статус агента [1].

Таким чином, консьюмеристська ідеологія проникає у свідомість соціального агента, колонізуючи його з метою подальшої культивуваці «цінностей» несвободи, відсутності вибору, поглинання бажаннями, поневолення спокусами і відтворення агентом виключно «правильних» тактик, правильних покупок і правильного способу життя [2, с. 352]. Закономірним результатом подібних тенденцій є розвиток альтернативних консьюмеристській ідеології процесів, представлених різними тактиками споживчого ретритизму.

Необхідно відзначити, що сьогодні набуває популярності стиль життя, заснований на «новому аскетизмі і мінімалізмі», суть якого полягає у від-

мові від надмірностей у споживанні. На перше місце ставиться розвиток традиційних способів виробництва – відновлення поношених речей шляхом переробки, перекроювання, пошиття з тканин, знайдених на блошиних ринках, що, по суті, є поверненням до «довговічного» одягу минулих епох [3].

Споживчий ретритизм, або «відхід» від стилю життя, який вважається «нормальним» в суспільстві споживання, набирає своєї популярності в останні роки [4]. По суті, виникнення самообмеження в споживанні – нова тенденція 1990-х рр. На думку А. Яковлевої, поняття «споживчий ретритизм» слід розглядати двояко:

- як процес зміни повсякденного життєвого стилю, мотивованої небажанням відповідати нормам і реалізовувати життєві стратегії, які вважаються «адекватними» в суспільстві споживання;
- як стиль повсякденного життя, альтернативний або девіантний для споживчого товариства.

Для повнішої деконструкції феномену споживчого ретритизму можна використовувати два основних поняття – «добровільна простота» і «дауншифтинг». «Добровільна простота» або «просте життя» – це відмова від матеріалістичних принципів життя. У свою чергу, термін «дауншифтинг» у загальних рисах позначає добровільну довгострокову зміну стилю повсякденного життя, пов'язану з істотним зниженням доходів і споживання. Виявляється у зміні життєвих пріоритетів, зміні трудової зайнятості, відмові від деяких звичок (у першу чергу у сфері споживання), соціально-географічної мобільності тощо. Нас цікавить виключно дефініція даного терміна як посилення особистого контролю за своїм повсякденним життям за рахунок скорочення практик споживання. Таким чином, сам процес впливу і маніпуляції життєвим проектом відсутній. У деяких найбільш розвинених формах дауншифтинг є демонстративною відмовою від споживчих товарів і послуг, що вважаються марною розкішшю [5].

Останнім часом дауншифтинг почав поширюватися і на пострадянському, зокрема на українському, просторі. Згідно з дослідженням дауншифтерів у березні 2012 р., результати якого опубліковані Н. Заріцькою, у житті українських дауншифтерів споживання представлено на рівні соціокультурних характеристик їх стилю життя: основне споживання направлено на продукти харчування, які неможливо виробляти самим [6, с. 64].

Поширеною антиконсюмеристською практикою також є фругалізм – традиційний спосіб життя, заснований на системі цінностей, де стриманість у споживанні приводить до досягнення більш економного і раціонального використання благ (наприклад, збільшення терміну їх служби) [7, с. 96].

У суспільстві споживання система соціального контролю провокує постійне споживання, маніпулюючи вибором індивідів та змушуючи спожи-

вати більше, як наслідок, ринок підкорює собі споживача. Зростає рівень життя більшості людей, але це відбувається їм же на шкоду (не кажучи про інших людей, оскільки різниця між становищем багатих і бідних лише збільшується) – споживання займає головне місце в їх житті, перетворюється в основну цінність. Саме проти цього виступає фриганізм (опозиція консюмеризму) – антиконсюмеристський рух, що зародився ще в середині 1990-х у США. Його учасники прагнуть уникати сучасної гонки за товарами, добуваючи собі продукти і речі безкоштовно. Фриганізм передбачає наявність альтернативних варіантів, серед них: «dumpster diving» – розбір звалищ, «plate scraping» – «підчищення» тарілок, вирощування продуктів на городі, злодійство у великих магазинах, розкрадання на роботі, обмін речами, безкоштовні ринки.

Фриганізм як тактика в суспільстві споживання являє собою реакцію на марнотратство. Культ їжі та власне перманентно культивоване бажання споживати лімітує можливість вибірковості в сприйнятті нав'язаної інформації. На противагу фригани обмежують свою участь у традиційному економічному житті та прагнуть до мінімізації споживаних ресурсів [8].

Таким чином, фриганізм – це стиль життя, який заперечує культ споживацтва і грошові відносини. Фригани, хоча вони і не безробітні, просто не бачать сенсу у витрачанні грошей на те, що можна отримати абсолютно задарма. Деякі соціологи висловлюються критично з приводу відомої акції: «Фриганізм – це “не та течія, яка здатна розростися”. Це новий, модний серед молоді, західний зразок боротьби із суспільством споживання, що залишається маргінальним у наші дні» [9].

Крім індивідуальних практик втечі від суспільства споживання, антиконсюмеризм також знаходить своє вираження в колективних діях: демонстраціях, мітингах проти споживання. Наприклад, з ініціативи канадського журналу в США і Канаді проходить День Без Покупок – це день протесту проти консюмеризму. Борці з ідеологією споживання проводять демонстрації та організують пікети, закликаючи співгромадян відмовитися від походу в магазин хоча б на один день [10].

Висновки. Таким чином, розглянувши ретритизм як тенденцію до відтворення антиконсюмеристських практик, слід зробити висновок, що основною причиною виникнення даного феномену є всепоглинаючий тиск і відсутність свободи вибору в об'єкта соціального контролю в системі відносин «інституційні еліти – ЗМІ – суспільство».

Можна з упевненістю заявити, що відповіддю на трансформацію існуючої системи управління масами стає альтернативний стиль життя, виражений антиконсюмеристськими течіями і практиками, – ретритизм.

Крім розглянутих нами течій виникають різні напрями – опозиція консюмеризму як ідеології надспоживання. Поява і поширення антиконсюмеристських практик є якісним свідченням того, що система латентного соціального контролю не просто існує, а й породжує опонентів своєму порядку.

Якісна різноманітність і кількісне зростання антиспоживацького протесту можна інтерпретувати як соціальну реакцію самозахисту від деструктивного впливу споживчих дисфункцій. Хоча свідоме споживання суттєво знижує ризики маніпуляції, вибір, а також зменшує ймовірність виникнення бажання «бажати ще». Проте в процесі відтворення антиконсюмеристських практик індивіди все ж не втрачають ролі споживачів, хоча й суттєво трансформують форму самого процесу. Система соціального контролю суспільства споживання з успіхом інтерналізує подібні практики спротиву та відтворює їх задля власної користі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений [Электронный ресурс] / П. А. Цыганков. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch29_i.html.
2. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
3. Васильева Ж. В. Влияние процессов глобализации на fashion-индустрию [Электронный ресурс] / Ж. В. Васильева // Культурол. журнал. – 2013/2. – № 12. – С. 1–12. – Режим доступа: http://www.cr-journal.ru/rus/journals/216.html&j_id=15.
4. Яковлева А. А. Потребительский ретретизм: альтернативный стиль жизни в обществе потребления / А. А. Яковлева // Журн. социологии и социал. антропологии. – 2011. – № 5. – С. 193–201.
5. Понукалина О. В. Труд и свободное время в дискурсе потребительских практик / О. В. Понукалина // Журн. социологии и социал. антропологии. – 2011. – № 5. – С. 210–218.
6. Заріцька Н. Ю. Дауншифтінг: український варіант / Н. Ю. Заріцька // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка / відп. ред. В. І. Судаков [та ін.]. – К. : Логос, 2012. – Вип. 15. – С. 59–66.
7. Овруцкий А. В. Морфология антиконсюмеристских движений: источники, направления, практики / А. В. Овруцкий // Журн. социологии и социал. антропологии. – 2011. – Т. XIV, № 5 (58). – С. 89–98.
8. Гусева С. В. Консюмеристский дискурс как интеракционная модель социальной коммуникации (к определению понятия) / С. В. Гусева // Журн. социологии и социал. антропологии. – 2011. – Т. XIV, № 5. – С. 313–320.

9. Ногами к эпицентру. Просто если что – надо ложиться ногами к эпицентру [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://3-2-1-nolb.livejournal.com/7360.html>.
10. Как ведут себя покупатели в разных странах мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.adme.ru/research/kak-vedut-sebya-pokupateli-v-raznyh-stranah-mira-87946/>.

РЕТРИТИЗМ КАК ТЕНДЕНЦИЯ ВОСПРОИЗВОДСТВА АНТИКОНСЬЮМЕРИСТСКИХ ПРАКТИК

Гудзенко О. З., Новикова Д. Н.

Статья посвящена тенденции ретритизма как основного проявления распространения антиконсьюмеристских практик. Актуальные реалии трактуются нами в качестве общества потребления, в основе идеологии которого лежит процесс манипуляции сознанием масс. Усталость индивидов от потребительских ценностей приводит к развитию ретритизма. В рамках данной статьи нами были рассмотрены основные разновидности практик антиконсьюмеризма: «добровольная простота» как отказ от материалистических ценностей; дауншифтинг как уход от сферы массового потребления; фругализм как образ жизни, основанный на сдержанности в потреблении; фриганизм как стиль жизни, отрицающий культ потребления, стремление внести в процесс потребления принцип справедливости и сознательности.

Ключевые слова: консьюмеризм, ретритизм, антиконсьюмеризм, фриганизм, фругализм, дауншифтинг.

RETRYTYZM HOW TO PLAY TREND ANTIKONSYUMERYSTSKYH PRACTICES

Gudzenko O. Z., Novikova D. N.

This article is devoted to the trend of retritizm as the main manifestation of the anti-consumer practices. Actual realities are treated by us as a consumer society, based on the ideology which is the process of manipulation of consciousness of the masses. Individuals are tired of consumer values, that leads to the development of the retritizm. In this article we have examined the main types of anticonsumer practices: «voluntary simplicity» as a rejection of materialistic values; downshifting as a departure from the scope of mass consumption; frugalizm as a way of life based on moderation in consumption; freeganizm as a lifestyle, which denies the cult of consumerism, the desire to make to the principle of equity and consumer awareness.

It is shown that a variety of qualitative and quantitative growth anticonsumer protest can be interpreted as a social reaction to protect themselves from the destructive influence consumer dysfunction. Although conscious consumption significantly reduces the risk of manipulation, choice, and reduces the likelihood of a desire to «much more». However,

during playback anticonsumer practices of individuals still do not lose the role of consumers, while significantly transform the shape of the process. The social control of public consumption internalization of successfully resist such practices and plays them for their own benefit.

Revealed that the consumer society of social control system provokes constant consumption by manipulating the selection and blending of individuals consume more, as a result, the market wins a user. Increasing living standards of most people, but it is also to the detriment of them (not to mention other people, the difference between rich and poor situation only increases) – consumption takes center stage in their life, becomes a basic value. It is against this stands friganizm (opposition consumerism) as anticonsumer movement. Friganizm as a lifestyle that rejects the cult of consumerism and monetary relations.

Key words: consumerism, retritizm, antikonsyumerizm, friganizm, frugalizm, daunshifting.

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто актуальні проблеми формування та розвитку дієвого місцевого самоврядування в Україні, чинники розвитку локально-територіального соціуму, його самодіяльності і самоорганізації. Обґрунтовується, що місцеве самоврядування має неминущу цінність, оскільки воно є організаційною формою об'єднання місцевої громади, найважливішим фактором самоорганізації народу, первинним рівнем народовладдя, що відображає локальні політичні процеси, які обумовлюють раціональні способи розвитку місцевого самоврядування та його політику. Досліджується діалектичний зв'язок місцевого самоврядування з проблемою рушійних сил розвитку суспільства, підкреслено значення місцевого соціального інтересу як найважливішої передумови розвитку соціальних процесів у суспільстві.

Ключові слова: *рушійні сили розвитку, місцеве самоврядування, самоорганізація, соціальний місцевий інтерес, ресурсний потенціал території, громадська участь.*

Актуальність проблеми. Стратегія розвитку українського народу за роки незалежності актуалізувала увагу до проблем демократичних перетворень у суспільстві, які безпосередньо детермінуються громадянською самоідентифікацією, зростанням активності мас і створенням відповідних інститутів та структур громадянського суспільства. Фактично йдеться про обумовленість суспільного розвитку, про істотні та сталі причини й фактори, що забезпечують саморозвиток суспільства. Місцеве самоврядування є вагомим чинником розвитку українського суспільства. У той же час місцеве самоврядування необхідно вважати активною сферою дій, а не сферою організацій. Виходячи з цього, політико-прикладна складова проблеми повинна включати сьогодні розгляд місцевого самоврядування як чинника ефективної організації життя й діяльності на певних територіях і тим самим слугувати показником цивілізованості держави. У цьому контексті особливої актуальності набуває завдання розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Стан наукового розроблення проблеми. Аналіз джерел і публікацій засвідчує детальне розроблення теоретичних і методологічних проблем сучасного стану місцевого самоврядування та напрямів його розвитку представниками різних галузей наукового знання. У науковій літературі існує велика кількість авторських підходів і тлумачень сутності місцевого само-

врядування, його структури, функцій, рівнів і видів. Зокрема, становлення та розвиток місцевого самоврядування вивчають В. Бабаєв, М. Баймуратов, Ю. Битяк, В. Вакуленко, І. Дегтярєва, О. Ігнатенко, В. Кампо, В. Ковальчук, І. Козюра, В. Куйбіда, В. Наконечний, М. Орлатий, В. Пархоменко, В. Погорілко, Р. Плющ, С. Саханенко, С. Серьогіна, В. Толкованов, В. Шарій, В. Удовиченко, І. Яковюк та ін. На сьогодні місцеве самоврядування виокремилось у відносно самостійну галузь знань у структурі науки управління з її характерними ознаками й напрямками наукових досліджень.

Мета статті – розглянути актуальні питання розвитку місцевого самоврядування як чинника розвитку українського суспільства. Об'єктом дослідження є місцеве самоврядування як носій суб'єктно-об'єктної взаємодії у процесах розвитку українського соціуму.

Виклад основного матеріалу. За всі роки незалежності шлях України до демократичного суспільства виявився, на відміну від Заходу, зовсім іншим. Проблема своїм корінням сягає в національне світосприйняття, ментальність, цінності, якими керується організована соціальна спільнота. У системі самодіяльних організацій місцеве самоврядування, безумовно, є важливим компонентом і чинником розвитку суспільства, основою демократичного ладу. Між тим у сучасних суспільно-політичних умовах спостерігається майже повна відсутність зацікавленості політичної еліти в становленні й розвитку місцевого самоврядування, що значно гальмує процеси політичної модернізації та демократизації українського суспільства. Хоча сьогодні навряд чи хтось заперечуватиме, що серед прав і свобод людини чільне місце посідає право на самоврядування.

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [1; 2].

Демократичне місцеве самоврядування – вагомий структурний елемент громадянського суспільства, головне завдання якого полягає у виробництві й відновленні матеріального життя, підтриманні життєдіяльності громадян. Воно є базовою демократичною цінністю, без якої у стратегічній перспективі неможливий цивілізований розвиток країни і суспільства.

Історичний досвід багатьох поколінь переконливо доводить думку про те, що розвиток суспільства завжди відбувається у процесі діяльності людей. Але діють вони не ізольовано один від одного, а стають учасниками суспільного поступу в рамках різноманітних соціально-організаційних форм – класів, політичних партій, громадських організацій, держав. Суспільство – це сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі їх життєдіяльності [3, с. 34]. Суспільство – соціально

самодостатня система, яка заснована на взаємовідносинах людей у процесі реалізації особистих потреб. Суспільний розвиток є об'єктивним процесом, що зумовлений певними умовами й рушійними силами. Суспільство як органічно цілісна система має матеріальну основу і здатність до розвитку внаслідок взаємодії внутрішніх чинників – суперечностей, які детермінують дію соціальних сил таким чином, що кінцевий результат їхнього розвитку обумовлює суспільний прогрес.

Сьогодні першочергове науково-методологічне та пізнавальне завдання в контексті нашої проблеми полягає в чіткому висвітленні всіх сторін і механізмів діалектики громадської діяльності людей, джерел розвитку суспільства, специфічних соціальних чинників суспільного розвитку, їх багатоманітності й характеру взаємодії. Соціальні рушійні сили розвитку суспільства умовно поділяють на матеріальні (економічні), соціальні, політичні й духовні. Такий поділ відповідний до чотирьох основних сфер суспільного життя. Саме в цьому контексті набуває значної ваги думка про те, що ми не зможемо успішно розвиватися до тих пір, поки не визначимося, які наші рушійні сили, ідеї та умови їх використання. І сьогодні особливо увагу варто приділити вивченню й виявленню найбільш істотних причин і факторів, дія яких забезпечує саморозвиток суспільства в напрямі до цивілізованого демократичного суспільства. У контексті найбільш широко-живаного й універсального підходу в сучасному суспільствознавстві рушійні сили сприймаються як внутрішнє діалектичне джерело будь-якого руху, будь-якого розвитку в природі, суспільстві й мисленні, як єдність і боротьба протилежностей [4; 5].

Проблема рушійних сил розвитку суспільства багатопланова й складна. У ній зосереджено уявлення про сукупність наявних у суспільстві соціальних сил, взаємодія яких обумовлює якісну визначеність у прояві та дію саме рушійних сил розвитку суспільства, акцентується увага на природних і соціальних потребах у діяльності людей, які об'єктивно визначають необхідність займатися виробничою, трудовою та іншими видами діяльності.

Проблема суперечностей – центральна в діалектиці розвитку суспільства. Це джерело, імпульс, спосіб саморуху і саморозвитку суспільства через діяльність людей, народних мас. У той же час рушійні сили суспільного розвитку – це не тільки загальнофілософське, а й конкретно-історичне поняття. Ідея історичної конкретності рушійних сил суспільного розвитку, природно, підводить до розуміння складності процесів їх постійної зміни, розвитку й актуалізує завдання щодо відображення суспільної реальності та її розвитку на основі діяльності історично сформованих різноманітних об'єднань людей, у кожного з яких своя природа і причини виникнення, функціонування й розвитку, свої інтереси. Одні об'єднання людей виявляються історично не-

постійними (наприклад, трудові колективи), інші – історично змінними (держави, класи). Одні з них (наприклад, спільноти) склалися об'єктивно, незалежно від свідомості людей, інші – усвідомлено (скажімо, політичні партії). Інакше кажучи, у конкретно-історичному процесі діяльність народних мас проявляється не лише безпосередньо, але переважним чином опосередковано, через об'єднання людей. Власне, реальні конкретно-історичні соціальні рушійні сили суспільного розвитку – це діяльність суспільних класів, соціальних верств і груп людей, народностей і націй, яка здійснюється через державні, партійні, територіальні, місцеві та інші організації, через трудові та інші колективи й первинні соціальні осередки, що мають різний соціальний статус у складній моделі суспільства.

Сьогодні найважливішою передумовою адекватного розуміння соціальних процесів у нашій країні стає аналіз такої специфічної сфери, як місцевий соціальний інтерес, що відображає місце регіону в системі суспільних відносин, його відносну самостійність та індивідуальність. Роль місцевого інтересу в пізнанні діалектики суспільного розвитку та функціонуванні соціальних регіональних систем як частин цілого соціального організму – надзвичайно велика. Повне і достовірне врахування специфіки регіональних інтересів, тенденцій та динаміки їх розвитку сприяє становленню інфраструктури місцевого самоврядування і розвитку громадянського суспільства. Суспільство, напрям розвитку якого визначається його членами, виходячи з власних інтересів, яке впорядковує само себе зсередини, називається суспільством, що самоорганізується. Самоорганізація – це здатність великої групи людей, нації, держави перетворюватися на єдиний організм, що має свою волю, свій розум, свій ритм. Самоорганізація є головним принципом історичних ритмів, що набувають певного ступеня свободи й організації [6, с. 95–96].

У філософській літературі категорію «інтерес» тлумачать як реальну причину соціальних дій або звершень, яка стоїть за безпосередніми спонуками (мотивами, намірами, ідеями тощо) учасників цих дій (індивідів, соціальних груп, класів). Інтерес, як відомо, – це єдність об'єктивного і суб'єктивного: за змістом він об'єктивний, а за формою існування – суб'єктивний. Об'єктивною стороною, його підґрунтям і змістом постає потреба. Усвідомлення потреби, розуміння і ставлення до неї та умов її задоволення, свідоме визначення напрямку діяльності, прагнення до певної мети – суб'єктивний бік. Інтерес – це усвідомлена потреба. Безпосередньо включені у практичне життя інтереси з усієї розмаїтної дійсності виокремлюють об'єкти пізнання та дій.

В аспекті досліджуваної проблеми місцевий соціальний інтерес виникає як відображення прагнень і цілей населення регіонів, регіональних громад

до поліпшення умов життєдіяльності. За формою місцевий (регіональний) інтерес є проявом локальних зв'язків та відносин; за змістом – відображенням суспільних умов, які існують у місцях постійного (локального) проживання людей, в останньому випадку він – різновид групового інтересу, громадянського за своєю суспільно-економічною природою. Він виступає складовою частиною системи інтересів, які панують у суспільстві відповідно до його соціальної структури.

Відособлене існування місцевих (регіональних) інтересів обумовлюється низкою причин, серед яких визначальну роль відіграють природно-кліматичні умови, історичні й національні традиції, рівні економічного та соціально-культурного розвитку регіонів, кваліфікованість і статеві-вікова, демографічна структура соціально-територіальних громад. Відтак неповний або запізнілий аналіз соціальних інтересів, відхід від законів суспільного розвитку, зволікання у вирішенні протиріч тягнуть за собою небезпеку появи соціального напруження, що, безумовно, уповільнює процеси розвитку демократичного громадянського суспільства в Україні. Місцеве самоврядування в цьому контексті є, безумовно, визначною рушійною силою, фактором суспільного розвитку й основою демократичного ладу. І зовсім небезпідставно вважається, що найважливішим аспектом самоорганізації нашого суспільства є становлення й розвиток громадянського суспільства, стрижнем (основою) якого безперечно виступає демократичне місцеве самоврядування. Громадянське суспільство формується як згори – під впливом держави, так і знизу – через самодіяльність населення з опором на національну традицію, специфіку й культуру. В Україні громадська самодіяльність і здобуття людьми громадянських прав та свобод історично здійснювались на базі місцевого самоврядування [7, с. 101–124; 8, с. 48–79].

Головною метою стратегічного розвитку самодіяльності й самоорганізації місцевої громади є облаштування своєї території, забезпечення сприятливих умов життя для себе, наступних поколінь, підвищення рівня й якості життя населення, його розвитку і процвітання, забезпечення громадської безпеки, реалізація конституційних прав громадян на участь в управлінні справами держави шляхом саморегуляції.

У такому форматі місцеве самоврядування є, безумовно, визначною рушійною силою, чинником суспільного розвитку, основою демократичного ладу, формою управління місцевою громадою локальною господарською, політичною, соціальною та іншою діяльністю з необхідною господарською, політичною, соціальною та іншою автономією для забезпечення пріоритету місцевих інтересів. При такому підході місцеве самоврядування необхідно кваліфікувати як політичне керівництво.

У сучасному цивілізованому світі неможливо уявити будь-яке суспільство без демократичного місцевого самоврядування, яке вирішує місцеві проблеми життєдіяльності громадян, оптимізує управлінські процеси, установлює принципи народовладдя. У країнах, що проголосили автономію місцевого самоврядування, місцева влада найбільш незалежна від центру. У розвинених країнах фактично самотійність місцевих органів самоврядування (місцевих владних структур) завжди більша, ніж у тих, що розвиваються. Якщо в європейських країнах місцеве самоврядування стало нормою, то в Україні воно визнано як право територіальних громад, яке фактично не реалізується, а існує лише як модний політичний концепт, у контексті якого інколи виникають дискусії з його проблематики. Цей факт украї негативно відбивається на якості державного управління й значно гальмує процеси трансформації та політичної модернізації українського суспільства. Тому головним стратегічним завданням для України й суспільства зараз є створення ефективної системи органів місцевого самоврядування, які відповідали б, з одного боку, сучасним проблемам і завданням побудови української демократичної та правової держави, а з другого – принципам Європейської хартії місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування – одна з демократичних засад системи керування суспільством, важливий структурний елемент облаштування влади; це одна з форм реалізації народом влади, що йому належить; це децентралізована форма управління суспільством, місцевою громадою; це основоположний інститут громадянського суспільства, сфера якого пронизує всі важливі галузі життєдіяльності суспільства – економічну, політико-правову, соціальну, духовно-культурну, екологічну, а також його інститути, ідеологію, етнонаціональні та конфесійні відносини. У такому контексті слід підкреслити: чим більш розвиненою буде ця сфера, тим ефективнішою стане захищеність індивіда, його можливості для самореалізації як члена суспільства. З іншого боку, існування вільного і незалежного індивіда є необхідною передумовою розвитку демократії і суспільства. «Сучасний лібералізм, – зазначає оксфордський професор Ларрі Зидентоп, – був побудований на внутрішньому моральному переконанні, що зрештою самоконтроль, самоповага і самоврядування мають іти пліч-о-пліч. У цьому й полягає... принцип “рівної свободи”» [9, с. XLII]. Існування в суспільстві місцевого самоврядування підвищує здатність ліберальних демократій сприяти ефективності, активності громадян та плюралізму в межах своєї локальної території і країни.

Самоорганізована локальна громада через систему органів місцевого самоврядування (представницькі й виконавчі органи) виконує необхідні завдання й велику множину функцій.

До основних завдань місцевого самоврядування необхідно віднести: зміцнення засад конституційного ладу України; забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина; створення умов для забезпечення життєво важливих потреб і законних інтересів населення; розвиток місцевої демократії.

Відповідно до завдань законами України визначаються і функції місцевого самоврядування, під якими розуміють напрями діяльності органів місцевого самоврядування. У найбільш загальному вигляді вони формулюються в Конституції.

Аналіз законодавства про місцеве самоврядування, де закріплено повноваження органів місцевого самоврядування (а повноваження – це правове вираження функції), дозволяє виділити такі основні функції і розподілити їх умовно на три групи.

До першої групи функцій віднесені питання місцевого значення і забезпечення участі населення в їх вирішенні. Вони належать до виключної юрисдикції муніципальної діяльності. Цю групу функцій, у свою чергу, варто рознести на три блоки.

Перший блок – соціально-економічні функції: вироблення й реалізація програм комплексного соціально-економічного розвитку локальної території (муніципального утворення); територіальне визначення муніципального утворення; управління муніципальною власністю, фінансовими коштами місцевої спільноти; регулювання, планування і забудова муніципального утворення; забезпечення потреб населення у соціально-культурних, комунально-побутових та інших життєво важливих послугах; участь населення у вирішенні питань місцевого значення й організації спільної життєдіяльності тощо.

Другий блок – функції з гарантування безпеки і правопорядку: охорона громадського порядку; захист інтересів і прав місцевого самоврядування, гарантованих Конституцією; запобігання надзвичайним ситуаціям та їх ліквідація; реалізація адміністративної відповідальності і т. д.

Третій блок – організаційні функції: муніципальні вибори; ухвалення та зміни статуту муніципального утворення; муніципальна інформаційна служба; утримання й організація роботи муніципальних архівів тощо.

До другої групи функцій слід віднести функції спільного відання з органами державної влади. Актуальність цієї групи пов'язана з тим, що багато складних сфер суспільного життя не можна однозначно віднести виключно до компетенції або органів місцевого самоврядування, або органів державної влади.

Цей факт обумовлює наявність так званих предметів спільного відання, повноваження щодо яких регулюються і розмежовуються відповідними договорами.

До третьої групи функцій належать окремі державні повноваження, передані органами місцевого самоврядування і закріплені чи то в галузевому законодавстві, чи то в спеціальних законах про передачу окремих державних повноважень у конкретній сфері суспільних відносин [8, с. 306–322; 10, с. 237–239].

Функції нерозривно пов'язані одна з одною, при здійсненні однієї водночас реалізуються й інші. Виконання місцевим самоврядуванням своїх функцій – це реалізація послідовного процесу розвитку самокерованого соціуму та організація його широкої діяльності.

Найвагомішою функцією місцевого самоврядування є управління економікою, забезпечення комплексного економічного розвитку локальної території. Для того щоб місцеве самоврядування могло ефективно виконувати свої повноваження в цій сфері, необхідно створити і розвивати відповідну фінансово-економічну базу.

Головна мета і пріоритетний напрям стратегічного розвитку самоорганізації та самодіяльності місцевої громади – облаштувати свою територію, забезпечити сприятливі умови життя для себе і наступних поколінь, підвищити рівень і якість життя, тобто матеріальний достаток, рівень громадської безпеки і т. ін.

Життєздатність будь-якої держави підтримується постійним розвитком соціальної структури суспільства, його політичної організації, політичної свідомості, політичних відносин, що складає фундамент політики. Невід'ємною онтологічною якістю політики вважається її просторовість (топологічність), що характеризує політику як просторову сферу, у межах якої політична діяльність локалізована певними ділянками території країни. Цей фактор дозволяє визначати політичну діяльність як сукупні дії, здійснювані в конкретних місцях, локальних точках політичного простору, спрямовані на досягання й використання державної влади соціально-політичних потенцій місцевих (локальних) спільнот і їхніх органів самоврядування для вирішення місцевих завдань і проблем та формування власної точки зору щодо діяльності як центральної, так і місцевої влади.

З огляду на це постає проблема співвідношення всередині окремої країни мікрополітики, мезополітики і макрополітики. На кожному із цих рівнів перебіг політичних процесів формує специфічні інституції, відносини, механізми й технології розвитку політики, а також використовує фактори її формування й розвитку на регіональному та муніципальному рівнях самоорганізації. Причому кожен рівень має певну самостійність.

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що країна формується під впливом взаємозалежних явищ – територіальної самоорганізації населення і державної організації території. Результатом такої взаємодії є країна як терито-

рія, що перебуває під юрисдикцією держави. Водночас самоорганізація населення є результатом взаємодії людей один з одним і з територією свого постійного проживання. Самоорганізацію можна схарактеризувати як формування соціально-територіальної (локальної) спільноти в результаті здійснення природокористування як каналу взаємодії соціальних і природних систем. Інакше кажучи, територіальна самоорганізація населення – це формування територіальних уподобань під впливом ресурсної залежності й емоційного тяжіння до певної території, яка в цьому процесі набуває статусу батьківщини.

Ресурсна залежність є найпершим ступенем територіальної самоорганізації соціуму. Така самоорганізація на території виникає в разі, якщо наявними є ресурси в кількості, різноманітні та якості, достатніх для задоволення основних життєвих потреб. Головне, щоб ці ресурси забезпечували необхідний, мінімально прийнятний життєвий рівень. Лише за такої умови може відбутися закріплення населення на території і розпочнуться процеси його територіальної самоорганізації, формування емоційного тяжіння до території, освоєння її ресурсної бази, становлення й розвитку населенням власних територіальних (локальних) інтересів (більш детально див.: [11, с. 193–206; 12, с. 173–185]).

Процедура самоорганізації відбувається під впливом держави, створеної соціально-територіальною системою в напрямі розвитку економіко-соціальних і політико-духовних потенціалів як усієї держави, так і окремих її територій. До ресурсних потенціалів територій необхідно віднести: сукупний економічний потенціал території; природно-ресурсний потенціал; демографічний і трудовий потенціали; науково-технічний та інноваційний; виробничий потенціал; інвестиційний потенціал економіки; зовнішньоекономічний потенціал; екологічний потенціал.

Одна з найбільш актуальних проблем функціонування місцевого самоврядування полягає у вирішенні завдань розвитку громадської участі – основи концепції демократії. Ідея широкої громадської участі означає насамперед долучення керованих мас до керування суспільними справами, а подекуди й державними. Зрештою, мова має вестися не стільки про сам факт громадської участі, адже його підтримують усі, а про реальні політичні й правові механізми участі громадян у керуванні суспільними справами. Суть проблеми полягає в тому, що управління й самоуправління – це передусім професійна діяльність, яка вимагає спеціальних знань, досвіду, умінь і навичок. З огляду на це треба говорити не стільки про управління суспільством узагалі, скільки про залучення громадян до обговорення й вироблення політичних, соціально-економічних і культурних програм чи проектів, про вплив громадянського суспільства на ухвалення рішень, про ефективний контроль

за їх виконанням, про створення дійового механізму самоврядування на регіональному і місцевому (муніципальному) рівнях.

Наразі в українському суспільстві окреслились такі форми участі, в яких реалізуються насамперед життєві інтереси людей. Громадські організації, асоціації та рухи створюються задля вирішення суспільних проблем. Такі рухи виникають завдяки неформальній колективній ініціативі та неформальним зв'язкам. Проте, здобувши необхідний досвід діяльності й визначивши свою організаційну структуру, вони набувають формального характеру, що створює передумови для подальшого розвитку суспільства. Мережі громадських організацій, асоціацій та інтересів формують у громадян навички співробітництва, солідарності, колективізму, сприяють артикуляції та агрегації соціальних інтересів, роблять вагомий внесок у розвиток співробітництва в суспільстві. Асоціативна активність сприяє закріпленню у взаємовідносинах норм взаємної підтримки і створює підґрунтя для загальної довіри.

Отже, зробимо **висновки**. Сучасна людина і суспільство мають повне право на ту якість життя, яка їм видається найбільш комфортно і відповідною до їхніх життєвих потреб. Ідеться про якість життєдіяльності українського соціуму і людини. Спрямування політики з високими стандартами життєдіяльності людей актуалізує створення ефективної та досконалої системи місцевого самоврядування як реального механізму підвищення рівня і якості життя українського народу, його розвитку і процвітання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – Х. : ПП «ИНГВІНІ», 2007. – 64 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР (ред. станом на 05.01.2013). – Режим доступу: <http://www.Zakon.rada.gov.ua.>go/280/97> – вр.
3. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
4. Чинакова Л. И. Социальный детерминизм: проблема движущих сил развития общества / Л. И. Чинакова. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.
5. Мир философии : книга для чтения. Ч. 2 : Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 624 с.
6. Кваша Г. С. Принципы истории / Г. С. Кваша. – М. : Астрель : Аст, 2001. – 352 с.
7. Куйбіда В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : монографія / В. С. Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – 432 с.
8. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави : монографія / за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкина. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 392 с.

9. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
10. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
11. Зимогляд В. Я. Фактори формування муніципальної й регіональної політики у локальному політичному процесі / В. Я. Зимогляд // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 2 (25). – С. 193–206.
12. Зимогляд В. Я. Умови й рушійні сили формування муніципальної й регіональної політики у локальному політичному процесі / В. Я. Зимогляд // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – №1 (28). – С. 173–185.

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Зимогляд В. Я.

В статье рассмотрены актуальные проблемы формирования и развития действенного местного самоуправления в Украине, факторы развития локально-территориального социума, его самостоятельности и самоорганизации. Обосновывается, что местное самоуправление имеет непреходящую ценность, поскольку оно является организационной формой объединения местного сообщества, важнейшим фактором самоорганизации народа, первичным уровнем народовластия, отражающего локальные политические процессы, которые обуславливают рациональные способы развития местного самоуправления и его политику. Исследуется диалектическая связь местного самоуправления с проблемой движущих сил развития общества, подчеркнуто значение местного социального интереса как важнейшей предпосылки развития социальных процессов в обществе.

Ключевые слова: *движущие силы развития, местное самоуправление, самоорганизация, социальный местный интерес, ресурсный потенциал территории, общественное участие.*

LOCAL SELF-GOVERNMENT AS FACTOR OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY

Zimoglyad V. Ya.

The article deals with actual problems of formation and development of effective local self-government in Ukraine, factors of development of locally-territorial society, his initiative and self-organization. It stressed that among the rights and freedoms of the

local government has intrinsic value because it is the organizational form of the association of the local community, the most important factor of self-organization of the people, the primary level of democracy, reflecting local political processes that determine the rational ways of development of local self-government and its policies. We study the dialectical relationship of local government with the problem of the driving forces behind the development of society, stressed the importance of local social interest, as the most important preconditions for the development of social processes in society, a place in the region in the system of social relations, its relative independence, individuality and autonomy. It substantiates the idea that the local social interest arises as a reflection of the aspirations and objectives of the local society and improve their quality of life, to provide favorable conditions of life for themselves and future generations, raise the level of public safety. Analyzed aspects depending on the development of social and local community on the number, diversity and quality of the necessary resources to meet the vital needs of the local community. Noting the importance of the resource potential to secure the local community on the territory and formation on this basis of their own interests and the territorial organization of local government, the creation of real political and legal mechanisms for citizen participation in the management of municipal affairs.

Key words: *driving forces of development, local self-government, self-organization, social, local interest, the resource potential of the territory, public participation.*

І. М. Ковальська-Павелко, кандидат історичних наук, доцент

РЕФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ТА МОТИВАЦІЯ ФАХОВОГО ВИБОРУ

Стаття присвячена з'ясуванню того, що спонукає випускників загальноосвітніх закладів обирати історичний фах, що відбувається в контексті реформування історичної освіти в Україні. Показано, що вибір майбутнього фаху є одним із важливих кроків у людському житті. При правильному виборі індивідуальні особливості підлітка збігаються з вимогами професії. Міцність спрямованості на здобуття історичного фаху обумовлено в першу чергу потребами визнання суспільної значущості професії та особистісного самовдосконалення. Цим потребам має відповідати і стратегія трансформації історичної освіти в умовах реформування системи вищої освіти в Україні. Емпірично доведено, що серед головних мотивів вибору історичного фаху абітурієнтами 2016 р. визначаються такі: захоплення з дитинства, престижність професії в суспільстві, можливість виявити творчість, а також поради друзів, знайомих, вчителів та традиції родини. Тобто випускники шкіл, обираючи історичний фах, чітко усвідомлюють суспільну значущість цієї професії, сприяння особистісному розвитку.

Ключові слова: історична освіта, реформа історичної освіти в Україні, мотивація фахового вибору, вибіркові історичні курси.

Актуальність проблеми. Історична освіта в Україні зараз переживає період парадигмальної трансформації у бік толерантності до культурних відмінностей, що прямує в європейському мейнстрімі. Ці трансформації відбивають ті зміни, які мали місце наприкінці 1990-х рр., коли багато європейських країн перебували в стані перехідного періоду в результаті глобальних демократичних змін, коли розпочалося фактичне переосмислення багатьох понять, у тому числі і щодо історичної долі Європи. За цих умов молодим людям, які цікавляться історією, дуже нелегко здійснити свій фаховий вибір. На сьогодні проблема професійного самовизначення молоді є однією з найважливіших у плані становлення людини як повноцінного члена соціуму. Молода людина має здійснити вибір майбутньої професії, відповідного навчального закладу та бути готовою до можливих змін на шляху свого професійного становлення у зв'язку із загальними соціально-економічними змінами в країні. Тому дуже важливо на шляху реформування історичної освіти з'ясувати, що спонукає випускників загальноосвітніх закладів обирати історичний фах.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Серед українських соціологів мотивація фахового вибору стає предметом роздумів В. Астахової, О. Гилюна, О. Джури, В. Колесникової, Л. Мітіної, О. Сергеєнкової, Л. Сокурянської, О. Стахової, О. Столярчук, О. Чалої, Ю. Чернецького, С. Щудло та ін. Проблеми розвитку вищої історичної освіти у радянський і пострадянський періоди досліджують Т. Васильчук, П. Вербицька, М. Коваль, М. Копосов, М. Пантюк, В. Петриків, О. Погребна, В. Смолій, О. Удод, Г. Фінін, Л. Чупрій, О. Ясь та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні того, що спонукає випускників загальноосвітніх закладів обирати історичний фах у контексті реформування історичної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. В Україні започаткування історичної освіти пов'язане із розвитком системи вищих навчальних закладів, у яких утворювалися навчальні підрозділи (факультети, кафедри), що впроваджували історичні знання. Так, у Львівському університеті, який заснований у 1661 р. на базі Львівської єзуїтської колегії, історична освіта була започаткована в 1784 р., проте історичний факультет було створено лише в 1939 р. У Чернівецькому університеті, заснованому в 1875 р., історична освіта культивувався на філософському факультеті в її «зрумунізованій» формі. У 1940 р. після реорганізації в університеті серед шести факультетів було започатковано й історичний. З 2005 р. історичний факультет трансформовано у факультет історії, політології та міжнародних відносин.

На українських землях, які знаходилися у складі Російської імперії, історична освіта сформувалася на початку XIX ст. З 1804 р. на словесних факультетах університетів було введено викладання історичних дисциплін, у 1835 р. – у чотирьох російських університетах на філософських факультетах відкрилися історико-філологічні відділення, які в 1849 р. були перетворені на факультети із спеціальними кафедрами історії. Зокрема, з моменту офіційного відкриття в Харківському університеті (з 1805 р.) та в Університеті Св. Володимира (нині – Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, з 1834 р.) розпочали свою роботу історико-філологічні відділення філософського факультету. В Університеті Св. Володимира з 1850 р. історико-філологічне відділення стало окремим факультетом. Уведення в 1863 р. Університетського статуту благотворно позначилося на розвитку історичної освіти, оскільки поряд із читанням лекцій почали практикуватися семінари. Історична освіта того часу здійснювалася в дусі офіційної теорії «самодержавства, православ'я і народності». За радянських часів у Київському університеті факультет історичного спрямування у різні часи змінював свою назву: історико-філологічний, історико-філософський, історико-економічний і, нарешті, з 1965 р. історичний.

Після Жовтневої революції почалося створення принципово нової системи історичної освіти, яка була заснована на марксистсько-ленінській теорії. У 1919 р. історико-філологічні факультети університетів були реорганізовані у факультети суспільних наук з історичними відділеннями в своєму складі. У 1921 р. для підготовки кадрів вчених-марксистів був організований Інститут червоної професури, який у 1925 р. був розділений на декілька інститутів, у тому числі й інститут історії. У 1925 р. замість факультетів суспільних наук були створені гуманітарні факультети, у тому числі етнологічні з історико-археологічними відділеннями (проте в 1931 р. ці факультети були скасовані). Тобто, по суті, історичну освіту в СРСР було ліквідовано.

Поновлення уваги з боку влади до історичної освіти було пов'язано з прийняттям Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання цивільної історії в школі», в якій були розроблені основні принципи викладання і вивчення історії. В університетах і педагогічних інститутах почали відкриватися історичні факультети. Так, в Одеському університеті, утвореному на базі Рішельєвського ліцею, історико-філологічний факультет було утворено в числі перших трьох факультетів у 1865 р. Його було ліквідовано в 1919 р. і з 1934 р. поновлено як історичний факультет. У Катеринославському (Дніпропетровському) університеті історико-філологічний факультет був утворений під час заснування вишу в 1918 р. У відновленому в 1933 р. Дніпропетровському університеті був створений історико-економічний факультет, на базі якого утворився історичний факультет (який існував з перервами з 1939 р.).

У сучасний період після поновлення незалежності в 1991 р. історична освіта в Україні зазнала здебільшого косметичних змін, проте відчутний поштовх до її модернізації зробило реформування європейської історичної освіти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Серед головних чинників, які зумовили трансформацію історико-суспільствознавчої освіти в Європі, можна назвати такі:

- процеси глобалізації і курс на інтеграцію національних систем освіти в європейський освітній простір;
- радикальне перетворення всіх сторін суспільного життя, що стимулювало пошук нової освітньої політики;
- новий етап розвитку історичної науки, яка формує базові засади для системи історичної освіти;
- новий етап розвитку теорії та методології педагогічної науки, яка також є базовою підставою для побудови сучасної системи історичної освіти.

Основними загальноєвропейськими документами стосовно історичної освіти є:

– Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про європейський вимір освіти» [1], яка сприяла реалізації проектів «Історія в новій Європі», що пропагують толерантність, наголошуючи на тому, що несхожі (зокрема – сусідні, «історично ворожі») культури, незважаючи на певні конфлікти між ними, постійно перебували у стані взаємопроникнення та прагнули до діалогу;

– Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про історію й вивчення історії в Європі» [2], в якій зазначалося, що: історична освіта має бути вільною від політичного й ідеологічного впливів; політики, що мають свої власні погляди на історію, не повинні використовувати їх як інструмент для маніпуляцій; історія є одним з основних джерел отримання знань про національну приналежність, але в той же час вона повинна бути і джерелом знань про культурне різноманіття;

– Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [3], в якій підкреслювалася важливість викладання історії як джерела трансляції розуміння суті фактора різноманітності культур; усвідомлення цінності цього розмаїття; набуття таких навичок, як повага до інакшості і вміння спілкуватися на основі діалогових форм; розуміння таких цінностей, як взаємоповага і толерантність.

Під впливом цих процесів і внутрішніх потреб в Україні на конституційному рівні закріплено вимогу конструювання національного історичного нарративу як важливої складової творення модерної української нації. Так, у ст. 11 Конституції України зазначається, що «держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [4]. Конструювання власної історії розглядається як фундаментальна потреба суспільства у контексті власної самоідентифікації. Для Української держави конструювання власної історії розглядається як важливе національне завдання [5].

У зв'язку з цим важливо з'ясувати мотивацію професійного вибору майбутніми істориками. У цьому плані цікаві дані засвідчують результати роздаткового опитування учнів випускних класів загальноосвітніх закладів Дніпропетровської області, проведене напередодні початку вступної кампанії до ВНЗ у період з 18 квітня по 23 травня 2016 р. кафедрою соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за сприяння Департаменту освіти і науки Дніпропетровської обласної державної адміністрації¹.

¹ Була сформована багатоступінчаста гніздова вибірка: на першому ступені відбиралися типи поселень – м. Дніпропетровськ, міста обласного підпорядкування, райони; на другому ступені відбиралися у випадковий спосіб загальноосвітні заклади (усього в області налічується 961 ЗНЗ); на третьому ступені здійснювалося суцільне анкетування учнів випускних класів. Усього було опитано 1816 рес-

Згідно з даними цього дослідження, лише 4,4 % цьогорічних абітурієнтів Дніпропетровської області висловили наміри вступити на спеціальність «Історія та археологія». Серед бажаючих отримати історичну освіту переважають жінки, випускники загальноосвітніх шкіл, мешканці райцентрів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповіді «Гуманітарні науки (історія та археологія)» на запитання «На яку спеціальність Ви плануєте вступати?» (за ознаками «Стать», «Тип ЗНЗ», «Тип поселення») (N=79)

Варіанти відповіді	Частота	Відсотки	Усього (у %, за вибіркою)
Стать: чоловіча	31	39	47,5
жіноча	48	61	52,5
Тип ЗНЗ: загальноосвітня школа	61	77	68,3
спеціалізована школа, гімназія, ліцей	18	23	31,7
Тип поселення: м. Дніпропетровськ	22	28	28,6
інше місто області	39	49	48,8
селище міського типу	14	18	13,2
село	4	5	9,4

У ході опитування дослідникам важливо було з'ясувати, що найбільше вплинуло на вибір респондентів майбутнього фаху (див. табл. 2). Серед головних мотивів вибору історичного фаху респонденти назвали: захоплення з дитинства (54 %), престижність професії в суспільстві (43 %), можливість проявити творчість (25 %), а також поради друзів, знайомих (18 %). Значимими також є поради вчителів, традиції родини. Тобто випускники шкіл, обираючи історичний фах, чітко усвідомлюють суспільну значущість цієї професії, сприяння особистісному розвитку.

пондентів. Загальна кількість учнів випускних класів – 15 724 особи. Похибка репрезентативності становить $\pm 2,16$ %.

Розподіл відповідей на запитання «Що найбільше вплинуло на вибір Вашого майбутнього фаху?» (за ознакою «Гуманітарні науки (історія та археологія)») (N=79)

Варіанти відповіді	Частота	Відсотки	Усього (у %, за вибіркою)
Вибір відбувся випадково	8	10	11,4
Традиції родини	8	10	7,9
Поради вчителів	9	11	6,2
Захоплення з дитинства	43	54	34,1
Поради друзів, знайомих	14	18	12,7
Повідомлення в засобах масової інформації	7	9	7,3
Інформація на веб-сайті ВНЗ	9	11	8,3
Профорієнтаційні заходи	5	6	10,1
Престижність професії в суспільстві	34	43	32,4
Представники даного фаху мають достойну зарплатню	7	9	23
Можливість виявити творчість	20	25	13,4
Хороші шанси працевлаштування після закінчення ВНЗ	18	23	26,3
Невисокий прохідний бал, невеликий конкурс	7	9	4

У реформуванні історичної освіти в Україні у світлі імплементації вимог нової освітньої парадигми корисним є досвід США, де історія зазвичай викладається в рамках програм загальної університетської освіти або в коледжах вільних мистецтв, які можуть бути самостійними маленькими університетами або входити до складу великих дослідницьких університетів. Студенти вступають до коледжу як такого і лише пізніше (зазвичай на другому курсі) вибирають фахову програму (з історії або з будь-якого іншого напрямку). Мотивація американських студентів при виборі історичних курсів та під час вступу на історичні програми представлена за такими групами [6]:

1) історія дозволяє досягнути мистецтво управляти. Це привертає до неї студентів провідних університетів, багато з яких готуються стати лідерами в соціальній чи політичній сферах і «капітанами індустрії»;

2) історія дає хорошу базу для продовження освіти у постдипломних програмах (*graduate schools*), особливо з права і медицини. Очевидно, що юристам корисно знати суспільство і його історію. Але багато хто вважає, що це знання корисне і майбутнім лікарям, зокрема тому, що медицина, як і історія, займається індивідуальними випадками;

3) історія дає знання про світ, у тому числі і про інші суспільства. Багато американських студентів усвідомлюють обмеженість свого культурного кругозору і розуміють, що для успішної кар'єри в глобальному світі поглиблені знання про один або декілька регіонів – це додатковий бонус. Історія в такому випадку виступає як елемент програми регіональних досліджень;

4) історія служить цілям формування ідентичності, причому подвійно: деякі студенти, що походять із сімей іммігрантів, цікавляться американською історією, щоб краще інтегруватися в американське суспільство; навпаки, інші студенти прагнуть зберегти зв'язок з тими культурами, з яких походять їх сім'ї, і тому беруть курси з історії відповідних країн. Однак міркування ідентичності важливі не тільки для етнічних і релігійних груп, а й для будь-яких меншин і вихідців з пригноблених категорій населення.

При складанні програм з історії американські колеги враховують ці мотиви. Так, за свідченням М. Копосова, в останні роки в програмах американських університетів з'явилося багато курсів, що орієнтуються на задоволення специфічних запитів із «формування ідентичності», а також інтересу до тих регіонів світу, розвиток відносин з якими видається перспективним. Саме за рахунок подібних курсів відбувається вражаюче розширення спектра пропонованих курсів. Мова йде не тільки про перегляд традиційних європоцентристських установок, а й про появу курсів із гендерної історії, історії колоніалізму і рабства, історії геноцидів, які орієнтуються на травматичні ідентичності. Поява таких курсів затребувала і розвитку відповідних сфер дослідження [6].

У сучасній Україні новації в системі вищої освіти створюють чудові можливості для реформування історичної освіти, враховуючи загальноосвітню спрямованість історичних курсів. По-перше, викладання проблемних загальних курсів є набагато цікавішим для самих студентів-істориків. По-друге, за рахунок набагато більш широкого запровадження принципу виборності курсів студентами створюється для викладачів історичних дисциплін конкурентна ситуація, що має спонукати їх викладати цікавіше. По-третє, за рахунок використання інтерактивних методів викладання і збільшення частки самостійної роботи студентів останнім доведеться ви-

вчати вже не стандартні підручники, а більш серйозну (і цікаву) літературу, а також певною мірою і джерела. По-четверте, розширення права студентів вибирати курси створює додаткову мотивацію і, отже, також впливає на якість освіти.

Зрозуміло, що для реалізації цих можливостей зусиль самої лише історичної професії недостатньо. Необхідна спільна робота з колегами з інших дисциплін, не тільки в розробці вимог до широти освіти, а й у створенні міждисциплінарних програм регіональних та культурних досліджень, поза рамками яких такий підхід до читання загальноосвітніх курсів з історії не може працювати. При цьому курси повинні будуватися з таким розрахунком, щоб їх, як правило, могли слухати студенти будь-яких факультетів відповідного вишу.

З огляду на це немає потреби намагатися створити стандартний перелік подібних проблемних курсів. Кожна програма з історії неминуче буде розробляти власні стратегії залучення студентів (не випускаючи при цьому з поля зору свого місця в їх загальноосвітній підготовці), з урахуванням кадрового складу, профілю вузу, особливостей студентського контингенту тощо. Історичні факультети великих університетів опиняться перед необхідністю розробити загальноосвітні курси таким чином, щоб вони могли служити і підготовці професійних істориків. Це також вимагатиме перебудови системи підготовки професійних істориків. Це якраз і буде сприяти академічній автономії, що передбачено новою редакцією Закону України «Про вищу освіту» [7].

Висновки. Таким чином, вибір майбутнього фаху є одним із важливих кроків у людському житті. При правильному виборі індивідуальні особливості підлітка збігаються з вимогами професії. Міцність спрямованості на здобуття історичного фаху обумовлено в першу чергу потребами визнання суспільної значущості професії та особистісного самовдосконалення. Цим потребам має відповідати і стратегія трансформації історичної освіти в умовах реформування системи вищої освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про європейський вимір освіти : Рекомендація № 1111 (1989) Парлам. Асамблеї Ради Європи // Бюл. Бюро інформації Ради Європи в Україні. – 2002. – № 9. – С. 40–41.
2. Об истории и изучении истории в Европе [Електронний ресурс] : Рекомендація № 1283 (1996) Парлам. Ассамблеї Совета Европы. – Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/902018865>.
3. Про викладання історії у XXI столітті в Європі [Електронний ресурс] : Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_729.

4. Конституція [Електронний ресурс] : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
5. Чупрій Л. В. Исторична освіта, як складова державної політики пам'яті [Електронний ресурс] / Л. В. Чупрій. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvita-politika-ramyaty.html>.
6. Копосов Н. Как реформировать историческое образование в России? [Електронний ресурс] / Николай Копосов // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 5 (85). – Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/2806>.
7. Про вищу освіту [Електронний ресурс] : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

РЕФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И МОТИВАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА

Ковальская-Павелко И. Н.

Статья посвящена выяснению того, что побуждает выпускников общеобразовательных учреждений выбирать историческую специальность, что происходит в контексте реформирования исторического образования в Украине. Показано, что выбор будущей профессии является одним из важных шагов в человеческой жизни. При правильном выборе индивидуальные особенности подростка совпадают с требованиями профессии. Устойчивость направленности на получение исторической специальности обусловлена в первую очередь потребностями признания общественной значимости профессии и личностного самосовершенствования. Этим потребностям должна соответствовать и стратегия трансформации исторического образования в условиях реформирования системы высшего образования в Украине.

Эмпирически доказано, что среди главных мотивов выбора исторической специальности абитуриентами 2016 г. выделяются такие: увлечение с детства, престижность профессии в обществе, возможность проявить творчество, а также советы друзей, знакомых, учителей и традиции семьи. То есть выпускники школ, выбирая историческую специальность, четко осознают общественную значимость этой профессии, ее способствование личностному развитию.

Ключевые слова: историческое образование, реформа исторического образования в Украине, мотивация профессионального выбора, выборочные исторические курсы.

REFORMING OF HISTORICAL EDUCATION AND MOTIVATION OF PROFESSION CHOICE

Koval'skaya-Pavelko I. M.

The article is devoted to clarify what motivates the graduates of educational institutions to choose the historical profession, what is happening in the context of the reform of history teaching in Ukraine. It is shown that the choice of future profession is one of the im-

portant steps in human life. With proper selection of the individual characteristics of the adolescent coincide with the requirements of the profession. Sustainability focus to the historical profession is primarily due to the recognition of the needs of the profession of public importance and personal self-improvement. This should correspond to the needs and strategy of transformation of history education in the conditions of reforming the higher education system in Ukraine.

Followed the evolution of historical education in higher educational institutions of Ukraine. In Ukraine the launch of historical education related to the development of the system of higher education institutions that have formed educational units (faculties, departments), which introduced historical knowledge. Analyzed the formation of historical education of universities in Lviv, Chernivtsi, Kharkiv, Kyiv, Odessa and Dnipropetrovsk. During Soviet times there was a fundamental reorganization of historical education, universities and educational institutions were opened historical faculties. Tangible impetus to the modernization of historical education in modern Ukraine has made reform of European historical education in the late XX – early XXI century on the basis of mutual respect and tolerance for diverse cultures, freedom from political and ideological influences. In Ukraine, the construction of their own history is seen as a fundamental need of society in the context of their own identity, an important national task.

Empirically it is proven that stand out are among the main reasons for the choice of the historical profession applicants 2016: passion since childhood, the prestige of the profession in society, the ability to be creative, as well as the advice of friends, acquaintances, teachers, and family traditions. That is, high school graduates, choosing the historical profession, clearly aware of the social significance of this profession, it promote personal development.

Key words: historical education, historical education reform in Ukraine, the motivation of a professional choice, selective historical courses.

М. Е. Кругляк, кандидат історичних наук, доцент

ГОМОСЕСУАЛІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРИЧИНИ ПОЯВИ, ФОРМИ ВИЯВУ

У статті розглянуто причини появи й форми вияву гомосексуалізму в Російській імперії на початку ХХ ст. Автор приділяє значну увагу соціальній детермінації гомосексуалізму, показуючи суттєвий вплив на його поширення традицій наслідування західноєвропейських зразків поведінки, популярності психоаналізу, атмосфери «срібного віку», а також загального розчарування населення після придушення владою революції 1905–1907 рр. Гомосексуалізм показано, з одного боку, як модний тренд, що особливо мало місце в середовищі російської богемі й авангарду, а з другого – як один із найпростіших способів заробітку для незаможних верств населення і молоді.

Ключові слова: гомосексуалізм, «сексуальна революція», урнінг, «срібний вік», психоаналіз, богема.

Постановка проблеми. Гомосексуальність (від грец. ὁμός – той же, однаковий і лат. *sexus* – стать) – надання переваги представникам власної статі як об'єкта любовних стосунків, еротичного потягу чи сексуальних взаємин [1]. Напевне, у суспільстві початку ХХІ ст. немає більшої дискусії, яка б настільки поляризувала суспільство, як легалізація гомосексуальних відносин, дозвіл на одруження й всиновлення дітей одностатевими парами. Українців у черговий раз відсилають до досвіду «розвиненого» Заходу, де одностатеві стосунки в більшості країн легалізовані, нам прагнуть довести, що гомосексуалізм – явище природне й поширене як серед людей в усіх країнах світу, так і серед тварин. Не вдаючись до пошуку аргументів «за» і «проти», варто проаналізувати досвід минулого, коли проблема одностатевих сексуальних стосунків уперше набула гучного резонансу в суспільстві. Мова йде про Російську імперію (й підросійську Україну, зокрема) початку ХХ ст., суспільство якої здавна було сфокусоване на активному запозиченні норм і цінностей західної культури.

Мета статті – на прикладі з історії Російської імперії початку ХХ ст. показати причини появи і популярності гомосексуалізму, визначити форми його вияву в суспільній практиці, проаналізувати наслідки подібної поведінки.

Розробленість проблеми в науковій літературі. Вивчення «проблем статі» тривалий час було табуйовано як через ідеологічні міркування в Ра-

дянському Союзі, так і через відсутність достатніх джерел для аналізу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли світ переживає нову хвилю «сексуальної революції», у тому числі й пов'язаної з активним рухом ЛГБТ-спільноти за рівноправ'я, інтерес до «гомосексуального минулого» своєї країни значно зріс, а це спричинило й публікації першоджерел, зокрема «Щоденника» російського письменника-модерніста Михайла Кузміна (2000) [2]. На жаль, українські історики і соціологи до сих пір оминають у своїх дослідженнях сексуальну сторону життя молоді на початку ХХ ст. Згадки про сексуальні практики студентства університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. є в монографії харківського історика І. С. Посохова [3]. По суті, революційним стало видання збірника статей російського історика і соціолога О. Маркова «Що значить бути студентом» [4], де серед іншого є архівний документ-донесення поліцмейстера Петербурга про стеження за гомосексуалістами міста. І все ж, найбільш ґрунтовно простежена «проблема статі» у працях зарубіжних дослідників – Є. Бернштейна [5; 6], Дж. Малмстада [7], Л. Енгельштейн [8], які аналізують сексуальні практики російської інтелігенції крізь призму літератури початку ХХ ст. Зарубіжні науковці простежують вплив західної культурної традиції на російську, приділяють значну увагу судовому процесові над О. Уайльдом і показують М. Кузміна як «російського Уайльда». У той же час в їхніх дослідженнях гомосексуалізм постає як явище, притаманне богемі, натомість соціально-економічний бік його появи авторами оминається.

Виклад основних положень. В англomовному світі Оскар Уайльд віддавна став культурним символом, що уособлює ексцентричний виклик гендерним нормам вікторіанської епохи й характерний для того часу тип гомосексуальності. Відомо, що 1895 р. Уайльда було засуджено до двох років каторги саме за «образу суспільної моральності» (так раніше називали гомосексуалізм). Жахіття тюремного утримання завдали непоправної шкоди здоров'ю письменника, й невдовзі після виходу на волю, 1900 р., Уайльд помер у бідності після трирічного добровільного вигнання у Франції. До своєї катастрофи Уайльд був улюбленцем англійської публіки, еталоном артистичної моди; після ж суду його п'єси було знято з репертуару, а саме його ім'я стало непристойно згадувати у пресі [5, с. 26–28]. Ось таким стало падіння з вершини Парнасу за користування платними сексуальними послугами пролетарських юнаків.

Гомосексуалізм як явище не був новиною ні для європейського, ні для російського суспільства. Однак наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. він став актуальним як ніколи. У Росії – насамперед через бажання наслідувати Заходу, хоч і на певній часовій відстані. Так, на початку ХХ ст. великої попу-

лярності набула книга австрійського філософа Отто Вейнінгера «Стать і характер. Принципове дослідження» (1903). Свого роду бестселером вона стала для інтелігентної молоді в період між двома революціями (за словами О. С. Изгоева, «предмет таємної науки» та «вінець пізнання» [9, с. 104]). Основні ідеї О. Вейнінгера: 1) всі люди бісексуальні як у біологічному плані, так і в психічному (найсильнішим статевий потяг є в парах, в яких чоловіче й жіноче перебувають у співвідношенні перевернутого відображення, наприклад, якщо в чоловіка 90% чоловічого й 10% жіночого, а в жінки 90% жіночого й 10% чоловічого. Гомосексуалізм виникає тоді, коли в особи порівну чоловічого й жіночого, відповідно така людина шукатиме собі подібного партнера); 2) чоловіче й жіноче начала перебувають у стані непримиренного конфлікту; жіноче начало повністю визначається статевим потягом, статевим актом і цілями статевого розмноження. Природні ролі жінки – повії та матері. У жінки немає особистості, адже вона цілком занурена у процес відтворення, а тому всі сфери інтелектуальної діяльності, творчості й геніальності закриті для жінок. Жінка без чоловіка – Ніщо; 3) антисемітизм (єврейські чоловіки жіночні, відповідно їхнє життя протікає в сімейно-статевому світі, геніальність та громадянськість їм недоступні). Сучасна цивілізація – на межі смерті, адже в ній має місце тріумф жіночого та єврейського начал і відмирання мужності й духовного життя [6, с. 64–69].

Своєрідним відгуком на бестселер О. Вейнінгера в Росії стала книга В. Розанова «Люди місячного світла. Метафізика християнства» (1911). За російським філософом, гермафродитизм такий же природний для людини, як і гетеросексуальність. Розанівський «Содом» означає більше не гріховність, а ворожість до гетеросексуальності та дітонародження. «Содоміт» переносить свій часто неусвідомлений одностатевий імпульс в аскезу, творчість і духовне життя. «Урнінг» та «третя стать» – так назвав В. Розанов гомосексуалістів [6, с. 78].

О. Павло Флоренський, випускник Московської духовної академії та один з її викладачів (у другому виданні книги В. Розанова 1913 р. автор додатка «Поправки й доповнення Аноніма»), будучи сам гомосексуалістом, розвиває теорію Вейнінгера про одностатевий потяг. Поряд із патологічним станом еффемінізації, одностатевий потяг може викликатися й станом підвищеної мужності (для гіпермаскуліних чоловіків жіноче є «надто слабким»). Отже, чоловіки-гомосексуалісти є двох типів: 1) жіночні об'єкти, типу О. Уайльда, які приречені на вічне нещастя; та 2) гіпермаскулінні (хоч і двостатеві) типу Платона, Сократа, Гете, самого Флоренського, – обдаровані надзвичайною повнотою внутрішнього життя й геніальністю. Гіпермаскулінні чоловіки транслюють свою сексуальність у платонічну одностатеву дружбу-кохання [6, с. 81, 88].

Найактивніше відгукнулася на дискусію про витoki гомосексуалізму російська богема. З травня до листопада 1906 р. на квартирі В'ячеслава Іванова стали збиратися представники петербурзького бомонду, серед них гомосексуалісти М. Кузмін, К. Сомов, В. Нувель, а також талановиті діячі культури філософ М. Бердяєв, поет С. Городецький, прозаїк А. Ауслендер, письменниця Л. Зінов'єва-Аннібал. Цей гурток називався «Друзі Газіфа». На зустрічах учасники пили вино, наряджалися, грали на флейтах, фліртували, цілувалися, читали власні вірші та щоденникові записи. В. Іванов у своєму щоденнику зазначав, що в новому столітті зі зростанням гомосексуальності людство не буде розхитане сучасною естетикою («естетика дикунів») й етикою статей («біологічна етика»), які «засліплюють кожного з “нормальних” людей на цілу половину людства й відсікають цілу половину його індивідуальності на користь продовження роду». Гомосексуальність він порівнює з гуманізмом. Невдовзі В. Іванов прагнутиме пізнати явище гомосексуалізму на практиці, зав'язавши роман із поетом Сергієм Городецьким, вірячи, що подібні стосунки відкриють для коханців шлях до надлюдського [5, с. 46]. Ще далі пішов один з учасників зібрання Михайло Кузмін. Він теж вів щоденник, в якому описував власні гомосексуальні «пригоди», а у вересні 1906 р. навіть зробив запис про сексуальну близькість із двома чоловіками одночасно [2, с. 222–223].

Однак якщо про «Друзів Газіфа» знали лише учасники зібрання, то про літературну неординарність і революційність М. Кузміна невдовзі дізналася вся громадськість Російської імперії. У 1906 р. М. Кузмін став відомим в естетичних літературно-артистичних колах Петербурга завдяки романові «Крила», що являв собою апологію одностатевого кохання. Твір отримав в основному негативні відгуки критиків («порнографічний елемент в російській літературі», автор – «сексуальний провокатор» і «психопат», що поставив «патологічний» бруд на «п'єдестал» – Г. С. Новополін) [7, с. 128–129]. Невдовзі «справу Кузміна» продовжила його колега по цеху Л. Зінов'єва-Аннібал. 1907 р. з'явилася її повість «33 уроди», написана у формі щоденника жінки й присвячена апології лесбійського кохання. Книга вийшла з друку 16 січня, а вже 27 січня 1907 р. її було арештовано за звинуваченням в аморальності, пізніше арешт було знято [10, с. 445]. У своєму щоденнику М. Кузмін згадує деякого студента Бігуна, письменника-дилетанта, автора написаного вслід за ним «гомосексуального роману» [2, с. 400, 403].

У 1908 р. в Росії вийшов альманах «Люди середньої статі», по суті – перший російський збірник на гомосексуальні теми. Він містив есе про суди над О. Уайльдом, перекладене з французької мови. Історія Уайльда розрослася в Росії у міфологічний наратив, через який гомосексуальність – загальна тема європейського модерну – отримала свою російську інтерпретацію.

О. Уайльд для діячів «срібного віку» став еталоном жертвовності. Герої творів російських письменників початку ХХ ст. мали багато схожого з образом письменника: Штруп з «Крил» Михайла Кузміна та Едгар Штарк з «Гніву Діоніса» Євдокії Нагродської – це естети-денді й напіванглійці. Близько 1910 р. Г. Устінов написав кіносценарій «Король життя», присвячений еротичній стороні життя Оскара Уайльда [5, с. 43].

Американська дослідниця Лора Енгельштейн знаходить ще одну причину популярності «питання статі» в Росії на початку ХХ ст. У своїй монографії «Ключі щастя» вона зазначає: «Коли жалюгідні політичні результати революції 1905 року породили загальне розчарування в країні, інтелігенція, спеціалісти й вся публіка, що читає, сконцентрували свою увагу на питаннях сексу, прагнучи компенсувати цим втрату надій на здійснення реформ в суспільстві й кидаючи цим виклик пуританському антиіндивідуалізму лівих радикалів» [8, с. 10]. 1907 року набув величезної популярності в Росії роман М. Арцибашева «Санін», дещо пізніше – твір А. Вербицької «Ключі щастя» (1910–1913). Віддушиною для читачів став пропагований авторами гедоністичний спосіб утечі від буденності – звільнення своїх статевих інстинктів і насолоди життям. Серед творів, в яких піднімалося «питання статі», виділимо оповідання Л. Андреєва («У тумані», «Безодня», 1902) про венеричні хвороби, самогубство, проституцію, групове зґвалтування; повість О. І. Купріна «Яма» (1909–1915), замальовку з повсякденного життя будинку розпусти; оповідання М. Арцибашева «Жах» (1905), що пропонувало читачам фантазію про багаторазове зґвалтування, а також дещо призабуту повість Л. М. Толстого «Крейцера соната» (1890), в якій показано кризу шлюбу як суспільного інституту [8, с. 363]. Один із російських педагогів початку ХХ ст. так писав про сучасну йому літературу: «Ідеал статевого кохання зведений нею на міру вільних стосунків між “жеребцем” і “кобилою” (див. “Саніна”) або ще того гірше (див. твори Кузміна, Рукавишнікова та ін.). Мораль цнотливості пояснена як лицемірний забобон... Влада тіла і його інстинктів оголошені першим і останнім законом у стосунках статей» [11, с. 77].

Отже, після поразки революції 1905–1907 рр. дискурс про сексуальність у Росії «завойовував» все нові дискурсивні території, що було пов'язано із поширенням психоаналізу, творчістю В. Розанова, «атмосферою» «срібного віку». Російський дослідник О. Марков стверджує, що в цей час можна вести мову про «сексуалізацію» освіченого російського суспільства. Тема сексуальної свободи та її меж була в моді й серед студентства до кінця 1920-х рр., в той же час, продовжує О. Марков, студентство показало себе більш консервативною групою, аніж артистична богема: зокрема, немає вказівок про толерантне ставлення до товаришів із гей-спільноти. «Легалізація культури сексуальних меншин обмежилася вузьким богемним колом

і була короткочасною: ця культура не змогла реалізувати себе шляхом конструювання групової свідомості з чіткими “кордонами”, але залишилася на рівні допустимого в богемному співтоваристві експерименту, що не завжди детермінував в очах й самих його учасників, і богемної “громадськості” статус “тих, хто експериментує» [4, с. 84–86].

Гомосексуальна культура в Петербурзі поширювалася далеко за межі квартири В. Іванова. Відомими «точками» – місцями зустрічі представників богемі зі своїми одноденними коханцями були Таврійський сад («Таврида»), [2, с. 155, 158], Зоосад, район Аничкова мосту [4, с. 87], а також лазні, таверни й кафе, спеціалізовані виключно для подібних відвідувань [7, с. 124].

Медицина 1880–1890-х рр. розглядала гомосексуалізм як соціальну ваду. Наприклад, В. М. Тарновський приділив значну увагу «набутій педерастії» [4, с. 190]. Подібних поглядів дотримувалися й представники поліції, які сліdkували за гомосексуалістами Петербурга у 1890-ті рр. Гомосексуалісти, читаємо у донесенні поліцмейстера, – в основному заможні люди, для яких стосунки із жінками стали «ненависними», натомість їхні «жертви» – молоді й незаможні люди, які ненавидять подібний вид діяльності, але вдаються до нього заради отримання засобів для веселого й легкого існування. «Жертви» – це солдати, юнкери, полкові півчі, кадети, гімназисти, які приходять у вихідні до Зоологічного саду, через систему жестів знаходять там гомосексуалістів-аристократів, так званих «тіток», а потім після відвідин ватерклозету відправляються з ними до лазень. Одностатевий секс приносив 3–5 руб. за сеанс, що було доволі солідною сумою. Заможні гомосексуалісти влаштовували бали, куди приходили зі своїми коханцями, іноді – в жіночому одязі. Наприкінці рауту часто були сексуальні оргії [4, с. 192–195].

З таємного донесення поліцейського видно, що у 1890-ті рр. в Петербурзі було не менше як 65 гомосексуалістів. Більшість із них – заможні люди аристократичного походження: член Англійського клубу, син сенатора, князі, працівник Дирекції імператорських театрів, банкіри, державні службовці, поміщики, актори, солдати. Серед «тіток» є чимало одружених чоловіків [4, с. 196–205]. Про значну кількість гомосексуалістів при дворі імператора Миколи II свідчить і відомий російський історик Едвард Радзинський, який у своєму фундаментальному дослідженні доводить, що вбивство Распутіна здійснили князь Фелікс Юсупов зі своїм коханцем [12].

Відомим гомосексуалістом був князь В. П. Мещерський, видавець газети «Гражданин» – аристократ і проанглієць, критик вищої жіночої освіти, консерватор і монархіст, впливова особа в колах імператора Олександра III. Мемуаристи сходяться на тому, що важко було знайти освіченого петербуржця того часу, який би не знав про пристрасть князя до молодих чоловіків. 1887 р. Мещерський навіть став героєм скандалу через зв'язок із молодим

трубачем лейб-стрілецького полку. Однак гомосексуалізм у Росії межі ХІХ–ХХ ст. розглядався як «аристократична вада», а скандали, пов'язані з князем Мещерським, не набували значного розголошення через волю імператора (на протипагу судовим процесам і висвітленню у пресі на Заході). Так, 1903 року газета «Знамя» опублікувала фейлетон, в якому був натяк на гомосексуалізм князя Мещерського. Невдовзі імператор наказав, аби Департамент поліції заборонив дане видання [5, с. 31–34].

У той же час Джон Малмстад зауважує, що гомосексуалізм у Російській імперії не афішували й прагнули будь-що приховати. У Кримінальному кодексі за статеві відносини між чоловіками були визначені доволі суворі покарання (термін «мужолозтво», який використовували в судах, передбачав безпосередній інтимний контакт між чоловіками). Гомосексуалісти, які працювали в державних установах, боялися, що їхні схильності можуть бути викриті, адже суспільство ставилося до одностатевого кохання з презирством, як до гріха, що засуджувався церквою і державою. Отже, можна було таємно займатися гомосексуалізмом (до цього суспільство ставилося терпляче й байдуже), але заборонялося робити його предметом мистецтва, як це зробив М. Кузмін [7, с. 123–124]. Газета «Русское слово» 26 жовтня 1911 р. повідомляла про висилку з Петербурга 47 осіб, які обвинувачувалися в гомосексуалізмі [13]. Яким же все-таки було покарання за гомосексуалізм (педерастію, мужолозтво) у Російській імперії? Відповідно до Нового кримінального уложення, Височайше затвердженого 22 березня 1903 р., винний у мужолозстві карався ув'язненням у тюрмі не менше ніж на 3 місяці. Якщо ж мужолозтво було вчинене 1) з неповнолітнім від 14 до 16 років, без його згоди або навіть і зі згодою, але «по употреблению во зло его невинности»; 2) у несвідомому стані, стані розумового недорозвинення; 3) з позбавленням можливості чинити винному опір, тоді злочинець карався ув'язненням у виправному будинку на термін не менше ніж 3 роки. Якщо ж мужолозтво скоєне з 1) дитиною, що не досягла 14 років; 2) з особою, що перебуває під владою чи опікою винного; 3) з особою, яку змусили до того шляхом насильства над особистістю чи загрозою вбивством, дуже важким або важким тілесним ушкодженням жертві чи члену його родини; 4) з особою, яку винний привів до неприємного стану, тоді злочинець карався каторгою на строк не більше 8 років [14, ст. 516, с. 164–165].

Отже, гомосексуалізм був найчастіше «забавкою» богеми. У той же час зауважимо, що подібне явище зустрічалося в закритих установах, де чоловіки були позбавлені можливості мати стосунки з жінками, наприклад в армії [15], освітніх установах інтернатного типу. Зокрема, до 1858 р. при російських університетах функціонували так звані «інститути казеннокоштных студентів» – закриті установи, в яких проживали студенти по декілька в кім-

наті; кожен крок юнаків контролювався інспектором, а для простішого нагляду було встановлено суворий режим дня. Професор Франц Йосип Броннер, перебуваючи на посаді інспектора студентів Казанського університету з 1814 по 1817 р., час від часу відзначав випадки гомосексуалізму у своєму щоденнику: «До великої моєї прикрасі помітив я Чхейзе в обіймах його товариша Дероберти. Я зробив їм сувору догану й видалив Чхейзе зі спальні Дероберти»; «Оглядаючи спальні й увійшовши до камери будинку Тенишева, застав я Івана Базилева й Ардашева, які лежали разом у ліжку... на очах інших студентів. Усім зробив я сувору догану» [3, с. 139]. Є свідчення про поширеність гомосексуалізму серед студентства ще однієї закритої установи – Київської духовної академії. Студент Київської духовної академії 1890-х рр. Володимир Базарянинов у своєму щоденнику зізнавався, що був закоханий у свого сокурсника й «співкамерника», «вродливого й симпатичного, білявого, блакитноокогого 21-річного хлопця». У той же час у самого Базарянинова був закоханий інший студент академії [16, арк. 12 зв., 18–18 зв.].

Однак педерастія мала місце й серед студентів звичайних закладів освіти. Російський історик О. Марков стверджує про наявність в Петербурзі початку ХХ ст. гомосексуальних співтовариств студентів з особливим смаком до «зовнішньої» саморепрезентації [4, с. 81], а проведений 1903 р. у Москві статевий перепис студентства фіксує 2,7% гомосексуалістів. З приписок до відповідей студентів зрозуміло, що мова йшла найчастіше про пасивну педерастію: два студенти були жертвами гімназійних учителів, один – монаха. Одна приписка свідчить про активну педерастію «через боязнь зараження й з економічних мотивів, із товаришем у лазні» [17, с. 63, 66].

Сміємо припустити, що для деяких молодиків одностатевий потяг став даниною моді, для певного кола – можливістю швидко заробити гроші. Аби мати уявлення про купівельну спроможність юнаків, наведемо ціни на головні продукти харчування та промислові товари на початку ХХ ст. Так, кілограм свинини коштував 32 коп., яловичини – 34 коп., солоні риби – 45 коп., сала – 60 коп., ковбаси з шинки – 62 коп., вершкового масла – 1 руб. 27 коп., сиру – 22 коп., цибулі – 5 коп., томатів – 14 коп., яблук, помаранчів – 1 коп., житнього хліба – 2 коп., булок – 17 коп., сотню курячих яєць продавали за 4 коп. [18, с. 169–171]. З промислових товарів: чоботи коштували 4–10 руб., парусинові брюки та сорочка – 1 руб., пошив костюму – 16 руб. 75 коп., 10 кг вугілля – 15 коп., 1 л гасу – 25 коп., 10 свічок – 2 коп. [19]. Отже, зароблені за ніч 3–5 руб. могли суттєво наповнити бюджет студента, а для вихідців із незаможних верств суспільства взагалі служили чи не єдиним джерелом швидкого заробітку. На підтвердження цих слів додамо, що 85% повій Петербурга були вихідцями саме з бідних родин. На думку А. Стежки та В. Шпаковського, повіями ставали в основному селянки, які вирушали

в міста через погіршення матеріального становища в селі. За свідченням П. Обозненко, наприкінці XIX ст. у повії через матеріальну скруту йшло близько 40% дівчат, що офіційно заробляли розпустою; 18% – свідомо, «за бажанням»; 8% – через «лінощі»; 7% – наслідували приклад подруг. Анкетні опитування, проведені 1910 р. серед повій, що потрапили в Санкт-Петербурзький Будинок милосердя, дали такі результати: через «лінощі» стали повіями 40% опитаних, 19% вважали цей рід діяльності більш легким порівняно з іншою працею, 20% сказали, що їм подобається таке життя, 10% зізналися, що змушені були обрати цей шлях через матеріальну скруту [20].

Безперечно, не слід відкидати й такого факту, що навчання в середній школі в Російській імперії було роздільним (окремо існували чоловічі й жіночі гімназії), а вища жіноча освіта офіційно була заборонена. І навіть у більшості неурядових вищих навчальних закладів типу вищих жіночих курсів, медичних інститутів тощо, які стали з'являтися наприкінці XIX – на початку XX ст., тривалий час домінувало роздільне навчання.

Висновки. Отже, на початку XX ст. гомосексуалізм у Російській імперії став свого роду модним трендом, ще одним прикладом наслідування західним нормам і цінностям. Сприятливими умовами до його поширення на російському ґрунті стали популярність психоаналізу, філософських поглядів В. Розанова, атмосфера «срібного віку», а також загальне розчарування молодого покоління після придушення революції 1905–1907 рр. Сексуалізація життя російського суспільства відбувалася на рівні зі зростанням його аполітичності, інтересом до художньої літератури, зануренням у діяльність спортивних гуртків, популярністю наркотичних речовин, індивідуалізацією буття й «епідемією самогубств». Не заперечуючи природного характеру гомосексуалізму для певного прошарку російського суспільства, у статті наводимо докази того, що в Російській імперії на початку XX ст. мав місце й гомосексуалізм набутий, соціально детермінований, який був для однієї частини суспільства (богеми й авангарду) – шляхом пошуку нових вражень і віри у свою надлюдськість, а для іншої (простий люд) – найпростішим способом заробітку на повсякденне існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гомосексуальність. Словник гендерних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/gomoseksualnist.html>.
2. Кузмин М. А. Дневник 1905–1907 / М. А. Кузмин ; [предисл., подгот. текста и коммент. Н. А. Богомолова и С. В. Шумихина]. – СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2000. – 608 с.

3. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури / І. Посохов ; наук. ред. В. М. Духопельников. – Х. : Раритети України, 2013. – 276 с.
4. Марков А. Р. Что значит быть студентом: работы 1995–2002 годов / А. Р. Марков ; [предисл. А. Дмитриева]. – М. : Новое лит. обозрение, 2005. – 264 с.
5. Бернштейн Е. Русский миф об Оскаре Уайльде / Евгений Бернштейн // Эротизм без берегов : сб. ст. и материалов / [сост. М. М. Павлова]. – М. : Новое лит. обозрение, 2004. – С. 26–49.
6. Бернштейн Е. Трагедия пола: две заметки о русском вейнингеризме / Евгений Бернштейн // Эротизм без берегов : сб. ст. и материалов / [сост. М. М. Павлова]. – М. : Новое лит. обозрение, 2004. – С. 64–89.
7. Малмстад Дж. Бани, проститутки и секс-клуб: восприятие «Крыльев» М. Кузмина / Джон Малмстад // Эротизм без берегов : сб. ст. и материалов / [сост. М. М. Павлова]. – М. : Новое лит. обозрение, 2004. – С. 122–144.
8. Энгельштейн Л. Ключи счастья. Секс и поиски путей обновления России на рубеже ХІХ и ХХ веков / Лора Энгельштейн. – М. : ТЕРРА, 1996. – 572 с.
9. Изгоев А. С. Об интеллигентной молодежи (Заметки об ее быте и настроениях) / А. С. Изгоев // Вехи : сб. ст. – М., 1909. – С. 97–124.
10. Из дневников Т. Н. Гиппиус 1906–1908 годов // Эротизм без берегов : сб. ст. и материалов / [сост. М. М. Павлова]. – М. : Новое лит. обозрение, 2004. – С. 407–455.
11. Г. Р. О «недугах» современной молодежи / Г. Р. // Вестн. воспитания. – 1908. – № 8. – С. 64–84.
12. Радзинский Э. Распутин / Эдвард Радзинский. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2007. – 560 с.
13. Высылка за порочное поведение // Рус. слово. – 1911. – 8 нояб. (26 окт.).
14. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. – СПб. : Изд. В. П. Анисимова, 1903. – 250 с.
15. Гомосексуализм в австрийской армии // Раннее утро. – 1913. – 27 (14) июня.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 711, оп. 3, спр. 4931, 38 арк.
17. Половая перепись московского студенчества и ее общественное значение. – М. : Изд. студенческой изд. комиссии, 1909. – 104 с.
18. Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 165–174.
19. Зарплаты и цены в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/2021656/post93586818/>.
20. Стежка А. Проститутки 19 века в Российской империи: лень, интерес и нужда [Электронный ресурс] / А. Стежка, В. Шпаковский. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20131230235624/http://koltovskiy.wordpress.com/2013/09/19/>.

ГОМОСЕКСУАЛИЗМ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В НАЧАЛЕ XX в.: ПРИЧИНЫ ПОЯВЛЕНИЯ, ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ

Кругляк М. Э.

В статье рассматриваются причины появления и формы проявления гомосексуализма в Российской империи в начале XX в. Автор уделяет значительное внимание социальной детерминации гомосексуализма, показывая существенное влияние на его распространение традиций наследования западноевропейских образцов поведения, популярности психоанализа, атмосферы «серебряного века», а также общего разочарования населения после подавления властью революции 1905–1907 гг. Гомосексуализм показан, с одной стороны, как модный тренд, что имело особенное место в среде российской богемы и авангарда, а с другой стороны – как самый простой способ заработка для бедных слоев населения и молодежи.

Ключевые слова: гомосексуализм, «сексуальная революция», урнинг, «серебряный век», психоанализ, богема.

HOMOSEXUALITY IN THE RUSSIA EMPIRE IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: REASONS FOR APPEARANCE AND FORMS OF MANIFESTATION

Krugliak M. E.

The article discusses the reasons for appearance and the forms of manifestation of homosexuality in the Russian Empire in the early 20th century. The author uses a wide range of sources, including the press materials and diaries of the Russian modernist writers, the students of the Kyiv Theological Academy. A considerable information layer is provided by the works of the American and Canadian literary historians, who give an evaluation in their articles on both the phenomenon of «sexual revolution» in Russia in the early 20th century and homosexuality as its component.

Homosexuality in Russia had become some kind of a fashion trend, another example of following the western norms and values. Its spread was also driven by the «cult of victimhood», which was brought to the Russian Bohemia by the English writer Oscar Wilde who was imprisoned for same-sex sexual relations. The image of Wilde as the martyr is evident in erotic works of many Russian writers-modernists, particularly in the works of Mikhail Kuzmin. The favorable conditions for the spread of homosexuality in Russia were the popularity of psychoanalysis, the philosophical views of V. Rozanov, the atmosphere of the «Silver Age», and the general frustration of the young generation after the suppression of the revolution of 1905–1907. The sexualization of life of the Russian society took place at the growth of its apolitical mood, the interest in literature, the dipping into the activities of sports clubs, the popularity of drugs, and the individualization of life and «suicide epidemic».

Without denying the natural character of homosexuality to a certain stratum of society, the article collects a number of arguments stating that in the Russian Empire in the early 20th century homosexuality was of the acquired nature as well. It was socially determined and for a certain part of society (the Bohemia and avant-garde) it was a path to new experiences and belief in their superhuman abilities. For another part of society (ordinary people) it was the easiest way of earning money for existence.

The author emphasizes the moral rejection of homosexuality at the level of both moral conviction and criminality. For various forms of expressing homosexuality there would be an imprisonment from 3 months to 8 years. However, this did not prevent intellectuals from seeking new pleasures in the circle of same-sex partners.

Key words: *homosexuality, «sexual revolution», urning, «silver age», psychoanalysis, bohema.*

Irina Pidkurkova, PhD in Sociology, Associate Professor

STUDY OF THE COURT'S WORK QUALITY USING THE METHOD OF CITIZEN REPORT CARDS AS AN EFFECTIVE MEAN OF THE ASSESSING AND MONITORING OF THE JUDICIAL ACTIVITY

The peculiarities of the citizen report cards (further on CRC) method as one of the components of the court's work evaluation system have been considered. The specifics of the sampling, instrumentation and means of the results representation have been given the special attention. Practical significance of the data, obtained with the help of the citizen report cards in the administration of the court work has been noted. The results of the sociological research of the Kharkiv region courts needs in the process of the surveys conducting with the help of the citizen report cards method have been given.

Keywords: *quality of the court's work, system of the court's work evaluation, method of the citizen report cards, a citizen report card, criteria and indicators of the court's work quality.*

Actuality of the problem. In the process of the Ukrainian court system reforming the special significance acquires the problem of the social efficiency quality.

The usual source of information and state and the efficiency of the courts functioning are the internal indicators of their activity and statistics data. But in this case there is a risk of one-sided coverage of the situation without taking into account the positions of all of the judicial proceedings participants as to the court proceedings quality.

The proper functioning of the judiciary branch of power in Ukraine is impossible without trust of citizens in judicial proceedings and decisions, without the support of the public towards effective feedback between government and society. That is why, it is acquired the great importance the study of the public opinion concerning the court. However, the information obtained with the help of the traditional sociological opinion polls can be quite controversial because during their carrying out different approaches to sampling construction, survey instruments, scales of measurement, and the like have been used. In addition, the respondents are people usually without their personal experience, concerning investigated problems.

Thus, the particular actuality acquires the search of forms and methods of the assessment of the public perception of the courts' work, ways of the judiciary bodies and society interaction.

Analysis of the recent sources and publications. The issues of the court's work quality by the Ukrainian scientists almost have not been studied and in the center of their attention is traditionally the problem of its efficiency [1–3]. How-

ever, needs of the present stage of the judicial system of the Ukraine reforming require more careful attention, in particular, to the problems of quality in the judiciary sphere. This aspect is a subject of interest as international (P. Albers) and Ukrainian scientists (A. V. Serdyuk, M. Yu. Ohay etc.) [4–7].

The purpose of this article is the elucidation of the peculiarities of the method of the citizen report cards using in the process of the quality of the court's work research as well as the analysis of the readiness of the Ukrainian courts to the implementation of their activity systematic evaluation from the side of the citizens.

Presentation of the main material. Evaluation of the court functioning quality is innovations in the judicial system of Ukraine, which in its turn is the basis of the quality management system and efficiency of the proceedings. The initiative of the creation of the Ukrainian evaluation model of the court's work had appeared in the judicial self-government of our country still in 2008 and it has been implemented in the framework of projects of the United States Agency for International Development (USAID), «Ukraine: rule of law» and «Fair Justice». The main purpose of this system is the improvement of the court's work, namely, improving of its efficiency and quality of judicial proceedings.

The system of evaluation of the courts' work quality has been in the process of development with taking into account the international experience and the recommendations of the European Commission on issues for the efficiency of justice, which has repeatedly stressed the importance and necessity of the monitoring processes of the efficiency state and quality of judicial proceedings and absence of such systems in most of the states [8].

This evaluation system bid for collection of the objective information on the court in three main directions: analysis of data of judicial statistics; internal quality assessment of the functioning of the court (obtained by the method of the surveying of judges and apparatus of the court personal, as well as, with the help of expert analysis of the court decisions and timeliness of judicial proceedings); external quality assessment of the functioning of the court by the way of the survey of citizens – the participants of the trials according to the methodology of the citizen report cards (CRC).

Method of the citizen report cards is an instrument that allows to determine quality of the activity of the court using the subjective assessments of the court by the persons being its direct participants. Besides, is really a form of public monitoring of the quality of the judicial system functioning.

The essence of the methodology is using of a system of criteria (quality standards) and indicators, empirical measurements revealing the measure of the approaching to the practice of the particular court to the certain quality standards, which, in common, give a notion of what the perfect court has to be, that is, the court, where the basic legal values of a democratic society has been implemented in full extent [4, p. 301].

The methodology of the citizen report cards is based on the use of traditional scientific sociological researches of the survey method, but has its own specific features.

Firstly, the sampling of the respondents. Ordinary surveys of public opinion on the court's activity, as a rule, include aggregate of the population being not obligatory competent on the issues investigated. In contrast to the traditional sociological public opinion survey, the methodology of the CRC includes only those having experience of communication with the particular court.

Secondly, the simplicity and convenience of completing the questionnaire. As the questionnaire used report card, the name of which comes from the name of the report card of the student, which contains his scores (points) in school subjects and also the personal overall result performance [9].

Key elements for the formation of the questionnaire are the evaluation criteria («dimensions of quality») and indicators. Measurements of the quality show a certain standards in the activity of the court, the content of which is to determine the expectations of citizens regarding the judicial activities in a democratic society.

Thus, in the framework of USAID Project «Ukraine: rule of law» it has been worked out the following criteria and indicators in the process of the assessing of the level of satisfaction of the court's work by its visitors: the physical accessibility of the court, the convenience and comfort of the staying in the court, the completeness and clarity of information, timeliness of the court proceedings, the perception of the work of the court apparatus staff members and the perception of the judge's work [5, p. 52].

Thirdly, promptness in conducting of the survey. In order to form an idea of the strengths and weaknesses in the activity of the court (from the point of view of its visitors) it is quantitative sampling that can be relatively quite small (200 respondents). This will give the possibility to receive the reliable data in a relatively short period of time, of course, taking into account quality characteristics of the respondents (socio-demographic and procedural).

Fourth, there is a special the form of the results presentation. The results obtained during the research of the court's work quality – evaluations of the measurements and indicators – give the possibility to analyze on the base of the a the generalized assessments construction. An important aspect of the methodological analysis of the court's work is comparison of its separate components with the corresponding assessments of the perfect court. That is, if each of the dimensions of the quality had acquired its maximum value (five points), this court would be ideal according to the assessments of the quality of its work.

However, in practice to achieve such a result is almost impossible. That is why, during the research of the quality of the court's work it is proposed to orientate on the real maximum assessments on the base of the measurements of the quality being defined by the totality of the courts under consideration and the court with the highest (maximum assessments) would be considered as the perfect court. In the Table 1 it is given the results on the base of the general indicators of the court's work (which can be evaluated by the citizens) [10, p. 9].

Table 1. Estimation of the quality of the Kharkiv Regional Administrative Court work on the basic dimensions

<i>Quality measurements</i>	<i>Kharkiv district administrative court (2012)</i>	<i>Kharkiv district administrative court (2015 p.)</i>	<i>The highest estimates in Kharkiv region</i>
Access to the court	3,4	4,02	4,67
Convenience and comfort	4,3	4,60	4,78
Completeness and clarity of information	4,1	4,61	4,88
Perception of the work of the personnel apparatus	4,1	4,53	4,92
Compliance with the terms of the trials	4,1	4,38	4,83
Perception of the judges' work	4,3	4,20	4,98

Fifth, the practical directivity, which is the possibility of using the obtained results in administration of the particular court and judicial system as a whole, the creation of prerequisites in order the courts have the possibility of the more fully and adequately take into account the opinion of the citizens, and even under conditions of the insufficient funding, absence of clear administration of the court branch of power and the discrepancies in the legislation, to make the court more open to people, more intuitive, and increase the confidence in the court as a reliable and effective state institution.

The effectiveness and usefulness of the method of the citizen report cards has received confirmation during the first phase of polls in the Ukrainian courts, which were carried out during 2008–2009s by the public organizations with the assistance of the USAID Project «Ukraine: rule of law», and has acquired the improvement during the second, third and fourth stages (2009–2015s).

Methodology of the surveys conducting of court's proceedings participants on the quality of the courts functioning is fully meets the goals of the new Strategy of the judicial system development in Ukraine for 2015–2020 being approved by the Council of Judges of Ukraine of December 11, 2014 [11].

On April 2, 2015, the Council of Judges of Ukraine by the decision №28 had approved a framework system for evaluating of the court's work «Court performance evaluation framework: standards, criteria, indicators and methods» as well as Amendment 1, in the paragraph 6 of it is recommended to conduct once in a three years a survey of the citizens and the court users among them and on the base of the methodology of the citizen report cards [12].

Regular conducting of the citizens' surveys on the quality of the courts' work is envisaged by the Strategy beginning from the year 2019, and from this time the judicial self-government bodies and the courts regularly use the results of the researches of the users' satisfaction level for evaluation and improvement of the performance management system of courts' and judges' work.

With the aim of the study of the court's needs on the conducting of the of citizens' surveys on the basis of the citizen report cards within the framework of the project USAID "Fair Justice" by the Institute of the Applied Humanitarian Researches during the period from 15 February to 31 March 2016, the survey has been conducted in the 38 pilot courts of Kharkiv region [13].

The respondents were the chairmen of the courts and their deputies, heads of the court apparatuses and their deputies, press-secretaries. The survey has been conducted directly in the court's premises by the way of the individual personal or group interview.

The most part of the interviewed representatives of the Kharkiv region (84.6%) courts indicates that the methodology of the citizen report cards are an effective instrument for the court's work evaluation. And recommendations received as the results of the visitors' survey, according to the opinion of the 94.8% of the respondents, are useful for improving the efficiency of the court's work.

Evaluating their possibilities of the surveys conducting on their own and according to the methodology of the CRC, the representatives of the courts have not revealed unanimity. So, more than 60% of the respondents have declared that their courts are quite capable of doing this on their own. Among them – courts that not once have taken part in the research on the methodology of the citizen report cards (Kharkiv appellate administrative court, Kharkiv district administrative court) and the courts having the experience of the other surveys conducting. At the same time, almost third of them call certain difficulties in the conducting on their own of such researches. The main among them the respondents call, firstly, the complexity of performance by the «non-specialists» of all stages of research, and, secondly, the risk of the non-objective answers by the citizens (it is quite possible not to be honest with the court's apparatus).

Answering to the question of whether the court has employees being able to conduct a survey on the base of the methodology of the citizen report cards and can allocate a certain part of their time for conducting the survey of the court's visitors, 76.9% of the respondents replied positively "fully consent" or "consent in a greater extend". From the discussion at the focus group discussion: "Really, there are both employees and the time can be selected". The problem is that sometimes the surveys will "crowd out" the main duties performance".

In order to conduct research on their own, court's employees who are (or will be) responsible for it, require additional training, according to opinion of almost 90% of the representatives of the courts.

As to the stages of the survey conducting, the most part of them have not considered to be complicated by the respondents. Representatives of the courts consider that they can without any problem to cope with the forming of the respondents' sampling, training of the interviewers and their work control, processing and analysis of the received data, worked out guidelines and monitoring of their implementation.

In the questionnaire on the ability of the courts to conduct on their own survey with the help of the citizen report cards, respondents were proposed to express their wishes (suggestions) to the Council of Judges of Ukraine and State Judicial Administration of Ukraine, in order in future researches will be implemented effectively with the evaluation of the court's work quality.

The following wishes (suggestions) has been expressed:

– *«it is intellectual capacity that is necessary, training of interviewers, and material resources (computers, software);*

– *«it is necessary to introduce the position of the Press-Secretary of the court or organize training courses for those persons having duties of the Press-Secretary»;*

– *«it is researches that should be regular and obligatory, they should be conducted by the certain sociological services and social organizations»;*

– *«it is necessary to carry out the periodic comparative analysis with concrete examples giving of the courts with their activities as a positive direction for improvement of the of the court's work»;*

– *«it would be more convenient being it possible to fill in the questionnaire on-line»;*

– *«it is necessary to generalize the results and the society should be informed and acquainted with them».*

Thus, it can be noted that the methodology of the citizen report cards (CRC) is recognized by the courts of the Kharkiv region as an effective instrument for evaluating the court's work; in general courts of the Kharkiv region is able to conduct surveys according to the methodology of the CRC, but at the stage of this activity mastering they can demand the advisory support and volunteer help; use of the survey on the base of this CRC methodology is impossible without the additional training of courts' apparatuses employees.

Conclusions. So, it should be noted that implementation of the methodology of the citizen report cards as part of a systematic evaluation of the quality of the court's work will give the possibility, among others, to determine the actual public expectations by the participants of court proceedings and, thereby, to set a constructive dialogue of the institutions of the judiciary branch of power with the public. Citizen report card is an effective innovative instrument for evaluation and monitoring of the court's work quality, answering to all modern international standards and domestic legislation.

Evaluation of the courts' work quality is a positive method, the purpose of which is to eliminate the problematic aspects in the court's work, to make its activity more efficient, directed to the satisfaction of the society's needs in a timely and fair justice. The application of the citizen report card will promote draw citizens to participate in the process of improvement of the judiciary at the level of individual institute.

Thus, it is provided a feedback between the courts and the public, as received with the help of this method results give courts timely and operative information on the quality of their work on the base of the citizens' opinion and these results, being received during research, can be used to administer the work as one particular court and the entire judicial system as a whole, that is a positive step on the way of improving the court's efficiency and increasing the citizens' confidence in judicial proceedings and decisions.

BIBLIOGRAPHY

1. Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – 394 с.
2. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової системи / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с.
3. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія / Л. М. Москвич ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : ФІНН, 2011. – 384 с.
4. Сердюк О. В. Оцінювання якості в адмініструванні судової діяльності: проблеми операціоналізації / О. В. Сердюк // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – № 1 (11). – С. 299–306.
5. Огай М. Ю. Розробка підходів до побудови узагальнюючих показників при оцінюванні якості роботи суду / М. Ю. Огай // Статистика України. – 2011. – № 1. – С. 51–56.
6. Система оцінки якості роботи суду: стандарти, критерії, показники та методи : проект / Рада суддів України ; Держ. суд. адмін. України ; Проект «Справедливе правосуддя». – К. : [б. в.], 2014. – 55 с.
7. Albers P. New Developments in Court Quality and Court Performace Policies / Pim Albers. – Huntington ; Strasburg : SEPEJ, 2011. – 35 p.
8. SEPEJ evaluation Report on European judicial systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2012/Rapport_en.pdf.
9. Тампі Г. Як поліпшити якість муніципальних послуг і розширити участь громадськості в управлінні містом за допомогою методу звітних карток : [навч. посіб.] / Г. Тампі, М. Огай, О. Кучеренко. – К. : ДП «Вид. дім “Козаки”», 2007. – 96 с.
10. Оцінка рівня задоволеності громадян якістю окремих аспектів функціонування судів Харківської області : аналіт. звіт / Проект «Справедливе правосуддя», Харк. міська громад. орг. «Ін-т приклад. гуманітар. дослідж.» ; І. Підкуркова, В. Кохан. – Х. : ППД, 2015. – 92 с.

11. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки [Електронний ресурс] : рішення Ради суддів України № 71 від 11 груд. 2014 р. – Режим доступу: <http://document.ua/shodo-zatverdzhennja-strategiyi-rozvitku-sudovoyi-vladi-ukra-doc215826.html>.
12. Рішення Ради суддів України від 2 квіт. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/rsu/rishennya/risksjdfh>.
13. Оцінка потреб суду у проведенні опитувань громадян на основі методології карток громадянського звітування : аналіт. звіт за результатами опитування у судах Харк. та Сум. обл. / Проект «Справедливе правосуддя» ; Харк. міська громад. орг. «Ін-т приклад. гуманітар. досліджень» ; І. Підкуркова. – Х. : ППД, 2016. – 20 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАЧЕСТВА РАБОТЫ СУДА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА КАРТОЧЕК ГРАЖДАНСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ ОЦЕНКИ И МОНИТОРИНГА СУДЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Подкуркова И. В.

В статье рассматриваются особенности метода карточек гражданской ответственности как одной из составляющих системы оценивания работы суда. Акцентируется внимание на специфике выборки, инструментария, способа представления результатов. Отмечается практическая значимость данных, полученных при помощи метода карточек гражданской ответственности, в администрировании работы суда. Приведены результаты социологического исследования потребностей судов Харьковской области в проведении опросов при помощи метода карточек гражданской отчетности.

Ключевые слова: *качество работы суда, система оценивания работы суда, метод карточек гражданской ответственности, карточка гражданской ответственности, критерии и показатели качества работы суда.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ РОБОТИ СУДУ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДУ КАРТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО ЗВІТУВАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ОЦІНКИ ТА МОНІТОРИНГУ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Підкуркова І. В.

У статті розглядаються особливості методу карток громадянського звітування як однієї із складових системи оцінювання роботи суду. Оцінювання якості функціонування суду належить до інновацій у сфері судової системи України, яка в свою чергу виступає основою системи управління якістю та ефективністю судочинства. Ініціатива створення української моделі оцінювання роботи суду виникла у суддівському самоврядуванні нашої країни ще у 2008 р., і була реалізована в рамках проектів Агентства США з міжнародного розвитку USAID «Україна: верховенство права» та «Справедливе правосуддя». Основною метою цієї системи є вдосконалення роботи суду, а саме

підвищення її ефективності та якості судових процедур. Система оцінки якості роботи судів розроблялася із врахуванням світового досвіду і рекомендацій Європейської комісії з питань ефективності правосуддя, яка неодноразово наголошувала на важливості та необхідності процесів моніторингу стану ефективності та якості судочинства та відсутності таких систем у більшості держав. Дана система оцінювання претендує на збір об'єктивної інформації про суд за трьома основними напрямками: аналіз даних судової статистики; внутрішня оцінка якості функціонування суду (здобута методом анкетування суддів і працівників апарату суду, а також за допомогою експертного аналізу судових рішень і своєчасності судового розгляду); зовнішня оцінка якості функціонування суду через опитування громадян – учасників судових проваджень за методологією карток громадянського звітування (КГЗ).

Метод карток громадянського звітування є інструментом, який дозволяє визначати якість діяльності суду через показники суб'єктивних оцінок судового розгляду особами, що є його безпосередніми учасниками. Крім того, він фактично є формою громадянського моніторингу за якістю функціонування судової системи. Сутність методології полягає у використанні системи критеріїв (стандартів якості) та показників, емпіричних вимірів, які розкривають міру наближення практики конкретного суду до певних стандартів якості, що в сукупності дають уявлення про те, яким має бути досконалий суд, тобто суд, в якому повною мірою реалізовані базові правові цінності демократичного суспільства. Методологія карток громадянського звітування базується на використанні традиційного для наукових соціологічних досліджень методу опитування, але має свої специфічні риси. Акцентується увага на специфіці вибірки, інструментарію, способу представлення результатів.

Зазначається практична значущість даних, отриманих за допомогою методу карток громадянського звітування, в адмініструванні роботи суду. Ефективність та корисність методу карток громадянського звітування отримала підтвердження під час першого етапу опитувань в українських судах, що здійснювався у 2008–2009 рр. громадянськими організаціями за сприяння Проекту USAID «Україна: верховенство права», і набула удосконалення під час реалізації другого, третього та четвертого етапів (2009–2015 рр.). Методологія проведення опитувань учасників судових проваджень щодо якості функціонування судів повністю відповідає цілям нової Стратегії розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки, затвердженої Радою суддів України 11 грудня 2014 р.

Наведені результати соціологічного дослідження потреб судів Харківської області у проведенні опитувань за допомогою методу карток громадянського звітування. Більшість опитаних представників судів Харківської області (84,6%) відзначають, що методологія карток громадянського звітування є ефективним інструментом оцінювання роботи суду. А рекомендації, отримані за результатами опитування відвідувачів, на думку 94,8% респондентів, є корисними для підвищення ефективності роботи суду. Отже, слід зазначити, що запровадження методології карток громадянського звітування як частини системної оцінки якості роботи суду дозволить в тому числі визначити актуальні суспільні очікування учасників судових проваджень і тим самим налагодити конструктивний діалог інститутів судової гілки влади з громадськістю.

Ключові слова: якість роботи суду, система оцінювання роботи суду, метод карток громадянського звітування, картка громадянського звітування, критерії та показники якості роботи суду.

А. М. Ячний, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТОВОГО НАПОВНЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ»

Автор статті наголошує на значущості визначення поняття «соціальне управління» в теорії та суспільній практиці. Виокремлює проблемний характер його формулювання. Пропонує аналітичний огляд наявних трактувань основних категорій. Доводить методологічну розбіжність наукових підходів у науках, що цікавляться проблемами управління. Виокремлює методологічні проблеми формування теорії соціології управління.

Ключові слова: *теорія соціального управління, управління, соціальне управління.*

Актуальність порушеної теми полягає в тому, що автори багатьох публікацій наголошують на тому, що в ХХ ст. в теорії та практиці соціального управління відбулися суттєві зміни. Підкреслюється, що в результаті науково-технічної і інформаційної революції принципово змінилася вся система управління, змінилося бачення об'єкта та суб'єкта керування. Робляться заяви про те, що соціальне стало основним змістом об'єкта управління. Очевидно, з цього приводу набуло широкого застосування словосполучення «соціальне управління». Явище соціального управління – це предмет вивчення багатьох наук, передусім це: соціологія, психологія, соціальна психологія, політологія, філософія, юриспруденція, культурологія, педагогіка, кібернетика, синергетика, ергономіка й економіка. Кожна з наук пропонує «свої» можливості щодо вдосконалення управління, але під кутом «своєї» методології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчать про те, що низка українських, російських та білоруських авторів порушують проблему розпорошення змістового визначення явища управління в науковому дискурсі, що свідчить про необхідність подолання наявних методологічних розбіжностей та теоретичного обґрунтування поняття соціального управління [1–15]. На цій підставі лунають заклики виокремити соціальне управління в самостійну галузь наукового знання і включити до неї розділи із соціології управління, філософії управління, психології управління, політики як мистецтва управління, економіки, культури і права як такі, що висвітлюють проблеми соціального управління. Таким чином, створити «міждисциплінарну дисципліну», предметом і основним методом дослідження якої буде системний підхід, системний аналіз явищ суспільного життя та яка об'єднає

сукупність методів і засобів задля вивчення якостей і структури складної соціальної системи як об'єкта управління [16, с. 468].

Подібні заклики викликають зацікавленість, але їх реалізація виглядає досить «проблематичною», тому що наявні питання поки що не вирішені і тому потребують прискіпливої уваги. На цій підставі у запропонованій **статті автор прагне висвітлити** проблеми щодо визначення змісту поняття «соціальне управління» в науковому дискурсі.

1. Перша полягає в тому, що при зовнішній схожості основних категорій, які розкривають явище управління, їм притаманні суттєві змістовні розбіжності методологічних підходів, що обумовлені завданнями конкретної науки. Так, наприклад, філософія визначає управління як функцію організованих систем, що забезпечує збереження їх структури, підтримує режим діяльності, реалізацію їх програм, мету, а соціальне управління як цілеспрямований вплив на суспільство для впорядкування, збереження, вдосконалення і розвитку його певної якісної специфіки [17, с. 496; 18, с. 674].

Свої особливості у визначенні управління демонструють представники соціальної психології, які визначають його як функцію організованих систем, що забезпечує збереження їх структури, підтримує режим функціонування і реалізації програми діяльності, але при цьому наголошується, що це вид індивідуального або групового, спланованого впливу суб'єктів управління на об'єкти управління для досягнення певної мети управління (управління заради власне самого управління? – А. Я.). Автори виокремлюють дві форми управління: 1) накази, завдання, роз'яснення, стимулювання, виховання, зміна умов діяльності і соціального статусу; 2) підбір складу групи, рішень, згуртування, демократизація стилю [19, с. 296–297].

Треба визнати, що управління дуже часто визначається як функція. На наш погляд, формулювання визначення сутності будь-якого явища через його призначення не зовсім коректне. Не можна зрозуміти явище, зафіксувавши лише його призначення. Якщо йдеться про будь-яке явище, то воно повинно бути зафіксоване через поняття, тобто мати свою назву і зміст, а вже після цього – перелік притаманних йому характеристик.

Не вдаючись до дискусії щодо змістовної сторони підходів, що наводяться, вважаємо за доцільне розглянути визначення соціального управління, подане в «Сучасному словнику із суспільних наук». Так, соціальне управління визначається: 1) у теорії соціального управління – як процес цілеспрямованого впливу на об'єкт соціальної системи для забезпечення його функціонування та розвитку; як особливий вид професійної діяльності, який зводиться не тільки до досягнення цілей системи, організації, але й виступає засобом підтримання цілісності будь-якої складної соціальної системи, її оптимального функціонування; як продукт соціальних організацій; 2) з по-

зицій соціального менеджменту – це процес проектування та інновації соціальних організацій, мотивації людей до діяльності для досягнення цілей організації; 3) в економічній теорії – це спосіб отримання економічного результату при найменших виробничих витратах; 4) у правознавстві – державне правове регулювання за допомогою законів; 5) у політології – вплив на суспільство з боку держави політичними методами [20, с. 381–382]. Наведені визначення демонструють розбіжності у підходах щодо визначення змісту соціального управління.

2. Друга проблема пов'язана з тим, що майже схожі визначення свідчать про запозичення «чужих» підходів та «розмивають» методологію конкретної науки. Так, в «Енциклопедичному соціологічному словнику» управління визначається як функція організмів, систем різноманітної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечує збереження їхньої певної структури, підтримання режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності [21, с. 839]. Виникає питання: наскільки можна вважати ці визначення «соціологічними»? Майже однотипне визначення ми вже бачили у філософії.

Цікавим у соціології є визначення соціального управління як керування будь-якими суспільними процесами або як управління процесами і явищами соціальної сфери суспільного життя, засіб реалізації соціальної політики [21, с. 839; 22, с. 334; 23, с. 175]. Не потребує великих зусиль побачити компіляцію щодо вирішення завдань менеджменту, соціальної філософії та соціальної роботи. Активне застосування в соціології поняття «управлінська діяльність» свідчить про його запозичення з психології та менеджменту.

Показовим щодо «запозичень» є визначення соціального управління, яке пропонується соціальними працівниками. Так, соціальне управління – це цілеспрямований вплив на суспільство для впорядкування і розвитку його певної якісної специфіки. Підкреслюється, що характеристики соціального управління обумовлені системною природою суспільства, суспільним характером праці, необхідністю людей у спілкуванні в їх життєдіяльності, у процесі обміну продуктами матеріальної і духовної діяльності [24, с. 267–268]. Завдання соціальної роботи в цьому визначенні майже відсутні.

3. Третя проблема складається у тому, що відсутні чіткі формулювання понять управління в межах самих дисциплін, на ґрунті «своєї» методології.

Неможливо не визнати, що соціологічній літературі притаманне неабияке суттєве різноманіття у визначеннях понять «управління» та «соціальне управління». Так, управління визначається як соціальний інститут, що являє собою цілеспрямований, усвідомлений, організаторський вплив людей на власну суспільну, колективну, групову життєдіяльність як безпосередньо (у формі самоуправління), так і через спеціально створені структури (дер-

жаву, суспільні об'єднання, партії, фірми, кооперативи, асоціації тощо). При цьому автори виокремлюють поняття «соціальне управління» та «управління соціальними процесами» на ґрунті того, що поняття «соціальне управління» визначає весь комплекс цілеспрямованого регулювання соціальних сфер, суспільних відносин, соціальної діяльності людей, а поняття «управління соціальними процесами» підкреслює аспект диференціації, тобто виокремлення конкретних процесів, які підлягають управлінському впливу відповідно до специфіки кожного з них [3, с. 12–13]. Інші автори визначають управління як: 1) систематичний вплив суб'єкта управління (підсистеми, що управляє) на соціальний об'єкт (підсистему, якою управляють). При цьому підкреслюється, що підсистемою, якою управляють, може бути суспільство у цілому, його окремі сфери: економічна, соціальна, політична, духовна або будь-які його частини (організації, заклади тощо) з метою забезпечення їхньої цілісності, «нормального» функціонування, вдосконалення і розвитку, досягнення поставленої мети; 2) цілеспрямований вплив на умови життя людей, їхні ціннісні орієнтації, поведінку та має за головні завдання – забезпечення добре скоординованої цілеспрямованої діяльності, як окремих учасників спільних зусиль (трудових, політичних, спортивних та ін.), так і соціальних організацій (систем) у цілому [1, с. 9–10]. Наведене визначення управління – управління за назвою, але за змістом все ж таки йдеться про соціальне управління, про це свідчить визначення в іншому джерелі, де визначається соціальне управління як свідомий, систематичний, організований вплив на суспільство з метою впорядкування, вдосконалення його структури і діяльності, збереження цілісності; як процес, який забезпечує стійкість розвитку суспільної системи, її рівновагу, гарантію, запобігання потрясінням і катаклізмам [25, с. 646–648].

Необхідно звернути увагу на те, що наведені нами визначення управління формулюються через поняття «вплив», «діяльність», але існують й інші підходи. Так, деякі автори говорять про управління вже як про процес систематичного, свідомого, цілеспрямованого впливу людей на суспільну систему в цілому або її окремі частини (виробництво, соціальне та духовне життя, галузі економіки тощо) на ґрунті усвідомлення та використання притаманних суспільству об'єктивних закономірностей і прогресивних тенденцій в інтересах забезпечення його ефективного функціонування та розвитку. Підкреслюється, що у змістовному плані управління розглядається як вид інтелектуальної праці, що виступає як система послідовних управлінських функцій, циклів, процесів, які забезпечують координацію і регулювання інших видів людської праці [26, с. 1144]. Наведене визначення управління ототожнюється з поняттям «соціальне управління», автори не виокремлюють їх. Про це свідчить інше соціологічне видання, яке визначає

соціальне управління як діяльність щодо організації суспільних процесів, яка ґрунтується на усвідомленому використанні притаманних їм закономірностей [27, с. 356–358].

Авторитетне соціологічне видання пропонує визначення управління як елементу, функції організмів, систем різноманітної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечує збереження певної структури, підтримання режиму діяльності, реалізації програми, мети діяльності. Соціальне управління ж визначається як один з основних видів управління, функція якого полягає в забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства та його підсистем [21, с. 380].

Стосовно стану визначення змісту понять «управління» та «соціальне управління» в рамках методології інших наук можна впевнено стверджувати, що проблеми схожі. Так, у теорії менеджменту управління визначається як процес планування, організації, мотивації і контролю, який необхідний для того, щоб сформулювати і досягти мети організації [28, с. 37]. Менеджмент, розглядаючи організацію діяльності суб'єкта управління (менеджера), пропонує своє визначення управління як низки окремих процесів, що являють собою дії, які сприяють досягненню мети [29, с. 15]. Наявне ототожнення понять «процес» і «дія», «керування» та «управління», на жаль, тільки дезорієнтує читача.

Представники політології визначають управління як: 1) сукупність способів, засобів і механізмів для здійснення організованого забезпечення впорядкованості, стабільності політичного життя суспільства і держави; 2) форму регулювання суспільних відносин у класовому суспільстві через владу [30, с. 525–526]. При цьому в рамках політології існують й інші визначення. Управління – це специфічна функція організованих систем природи, суспільства, виробничо-технічної сфери, яка забезпечує їх життєдіяльність, цілеспрямовану динаміку їх розвитку, реалізацію конкретних програм і практичних завдань. У свою чергу, соціальне управління визначається як свідомо діяльність суспільних інститутів та окремих індивідів, що спрямована на регулювання стихійних та усвідомлених, об'єктивних і суб'єктивних начал, доцільне впорядкування суспільних відносин [31, с. 379–380]. Або визначення політичного управління в «Політологічному енциклопедичному словнику»: «специфічна форма і засоби діяльності з регулювання політичних процесів, координації, узгодження та реалізації інтересів різноманітних соціальних груп і прошарків» [32, с. 739]. Наведені визначення переконливо демонструють розбіжності визначень та наявність означеної проблеми.

4. І врешті-решт, четверта проблема полягає в тому, що спостерігається певне легковажне ставлення до поняття управління. Так, зустрічаються автори, для яких поняття «управління» настільки зрозуміле та «елементар-

не», що не потребує окремого фіксування. Очевидно, на цій підставі зустрічаються видання, що висвітлюють явище управління, але у тексті не можна знайти жодного визначення управління [33]. На нашу думку, будь-яке явище при його вивченні повинно мати визначення для його фіксації під певним кутом розгляду. У разі відсутності визначення явища кожний бачить його «по-своєму» й думає «про своє».

Таким чином, проведений короткий аналітичний огляд наявних визначень управління демонструє «парад» змісту та сенсів цього явища, підходів щодо його розгляду. Такий стан речей обумовлює проблемний характер формування теорії соціального управління. При її створенні, очевидно, необхідно зосередити зусилля передусім на: 1) формулюванні основних категорій, законів, принципів і методів зміни (оптимізації) соціальних систем при збереженні їх цілісності; 2) визначенні можливостей розбудови нових соціальних утворень на ґрунті соціальної доцільності і ціннісно-нормативних уявлень суб'єктів управління та населення, які притаманні суспільству на цьому етапі свого розвитку. Будь-яка наукова теорія передусім покликана надавати світоглядні орієнтири, що зручні до сприйняття та у використанні на практиці. Чітке висвітлення змісту соціального управління дозволить створити такі орієнтири.

Вважаємо, що автори залишають поза увагою те, що створення загальної теорії соціального управління потребує дослідження закономірностей, принципів і форм соціальної взаємодії незалежно від того, в якій сфері життєдіяльності вони здійснюються. Необхідно вивчати не лише організаційні установи управління, а управління як соціальні системи, що здійснюють регламентування взаємодії суб'єктів, обумовлюють рамки їх «управлінської» діяльності в межах наявної соціальної системи.

Слід визнати, що в галузі наукового пошуку соціологів спостерігається суттєвий «ухил» у бік організації діяльності власне суб'єктів управління. Але соціологія управління не повинна прагнути підміняти діяльність менеджерів. Вважаємо, що її головним завданням є забезпечення формування у суб'єктів соціальної взаємодії цілісного уявлення про механізми формування соціальних систем, бачення їх структури, зовнішніх та внутрішніх зв'язків, процесів соціальної самоорганізації та розвитку, створення організаційних систем взаємозалежності суб'єктів для досягнення соціально значущих цілей та ролі управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабосов Е. М. Социология управления : учеб. пособие для студентов вузов / Е. М. Бабосов. – 5-е изд. – Минск : ТетраСистемс, 2006. – 288 с.

2. Бойков В. Э. Эволюция идей социологии управления / В. Э. Бойков // Социология власти. – 2008. – №2. – С. 5–14.
3. Бурега В. В. Соціологія управління : навч. посіб. / В. В. Бурега, О. В. Мазурик, Н. Ф. Селютіна. – Донецьк : Сх. вид. дім, 2010. – 140 с.
4. Граждан В. Д. Предмет и роль социологии управления / В. Д. Граждан // Образование и о-во. – 2007. – №5. – С. 15–20.
5. Граждан В. Д. Социология управления : учебник / В. Д. Граждан. – М. : Кнорус, 2009. – 512 с.
6. Димитров В. Ю. Соціологія управління у вимірах минулого / В. Ю. Димитров // Гілея : наук. вісн. – 2014. – Вип. 85. – С. 378–382.
7. Зборовский Г. Е. Трансформация предметного поля социологии управления: новые вызовы / Г. Е. Зборовский, П. А. Амбарова // Социол. исслед. – 2016. – №7. – С. 48–57.
8. Кобыляцкий Н. Г. К вопросу становления научной парадигмы: обзор публикаций / Н. Г. Кобыляцкий // Социол. исслед. – 2005. – №4. – С. 64–68.
9. Кобыляцкий Н. Г. Становление научного направления: обзор публикаций по социологии управления / Н. Г. Кобыляцкий // Социол. исслед. – 2007. – №4. – С. 133–136.
10. Кравченко А. И. Социология управления: фундаментальный курс : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / А. И. Кравченко, А. О. Тюрина. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Акад. проект : Деловая кн., 2008. – 983 с.
11. Нагорный Б. Г. Некоторые аспекты формирования новой парадигмы социологии управления / Б. Г. Нагорный // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 15. – С. 85–87.
12. Сергейчук А. В. Социология управления : учебник / А. В. Сергейчук. – СПб. : Изд. дом «Бизнес-Пресса», 2002. – 187 с.
13. Социология управления : теорет.-приклад. толк. слов. / отв. ред. А. В. Тихонов. – М. : КРАСАНД, 2015. – 480 с.
14. Тощенко Ж. Т. Социология управления : учебник / Ж. Т. Тощенко. – М. : Центр социал. прогнозирования и маркетинга, 2011. – 300 с.
15. Чепак В. В. Проблеми управління в зарубіжній соціології освіти / В. В. Чепак // Соціал. технології: актуал. пробл. теорії та практики. – Запоріжжя : ЄТТА-ПРЕСС, 2008. – Вип. 1. – С.204–213.
16. Теория управления: социально-технологический подход : энцикл. слов. / под ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Муницип. мир, 2004. – 672 с.
17. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
18. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
19. Дьяченко М. И. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Хэлтон, 1998. – 399 с.

20. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
21. Энциклопедический социологический словарь / общ. ред. Г. В. Осипов. – М. : ИСПИ РАН, 1995. – 940 с.
22. Социологическая энциклопедия / под общ. ред. А. Н. Данилова. – Минск : Беларуская Энцыклапедыя, 2003. – 382 с.
23. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
24. Социальная работа : слов.-справ. / под ред. В. И. Филоненко. – М. : Контур, 1998. – 480 с.
25. Соціологія : корот. енцикл. слов. / під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Центр духов. культури, 1998. – 736 с.
26. Социология : энциклопедия / сост. Грицанов [и др.]. – Минск : Кн. Дом, 2003. – 1312 с.
27. Социологический справочник / под общ. ред. В. И. Воловича. – Киев : Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
28. Кабушкин Н. И. Основы менеджмента : учеб. пособие / Н. И. Кабушкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Остожье, 1999. – 336 с.
29. Амстронг М. Основы менеджмента. Как стать лучшим руководителем / Майкл Амстронг. – Ростов-н/Д : Феникс, 1998. – 512 с.
30. Человек и общество : крат. энцикл. слов.-справ. (политология) / отв. ред. Ю. С. Борцов ; науч. ред. И. Д. Коротец. – Ростов-н/Д : Феникс, 1997. – 608 с.
31. Политология : энцикл. слов. / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
32. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
33. Удальцова М. В. Социология управления : учеб. пособие / М. В. Удальцова. – М. : ИНФРА-М ; Новосибирск : НГАЭиУ, 1999. – 144 с.

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ «СОЦИАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ»

Ячный А. М.

Автор статьи отмечает значение определения понятия «социальное управление» в теории и общественной практике. Подчеркивает проблемный характер его формирования. Предлагает аналитический обзор имеющихся трактовок основных категорий. Раскрывает методологические различия научных подходов в науках, интересующихся проблемами управления. Выделяет методологические проблемы формирования теории социального управления.

Ключевые слова: теория социального управления, управление, социальное управление.

PROBLEMS OF DEFINITION OF THE CONCEPT OF «SOCIAL MANAGEMENT»

Yachniy A. M.

The author of the article marks the value of theory of social management in public practice. Underlines problem character of its forming. Offers the state-of-the-art review of present interpretations of basic categories. Exposes methodological distinctions of scientific approaches in sciences, that interested in management problems. Selects the methodological problems of forming of theory of social management.

Author of many publications emphasize that in the twentieth century in the theory and practice of social control have been significant changes. It is emphasized that as a result of scientific, technical and information revolutions, fundamentally changed the whole system of governance has changed the vision of the object and the subject of control. Efforts statement that the social content was the main object of control. Obviously, on this occasion, received wide application of the phrase «social control». The phenomenon of social management – a subject of study of many sciences, before all this: sociology, psychology, social psychology, political science, philosophy, law, culture, education, cybernetics, sinergetycs, ergonomics and economy. Each of Sciences offers «their» opportunities to improve the management, but the point of «their» methodology. To overcome existing methodological differences are calls to separate social management as an independent branch of scientific knowledge and incorporate it sections of sociology management, management philosophy, psychology, management, politics as the art of management, economy, culture and law, so as to highlight the problem of social control. Thus a «interdisciplinary discipline» subject and method of research is a systematic approach, systematic analysis of the phenomena of social life, and bring together a set of methods and tools to study for the quality and structure of complex social systems as a control object.

These calls cause concern, but their implementation has serious difficulties that present significant methodological problems determining categorical apparatus.

Analytical review of existing definitions of management shows «Parade» content and meaning of this phenomenon, approaches for its consideration. This situation causes the problematic nature of the theory of social control. At its creation should clearly focus, primarily, on: 1) the formulation of major categories, laws, principles and methods change (optimization) social systems while maintaining their integrity; 2) identifying opportunities to build new social formations on the grounds of social expediency and value-normative notions of governance and public inherent in society at this stage of development. Any scientific theory, primarily intended to provide ideological orientations that easy to accept and to use in practice. A clear highlight social content management will create these benchmarks.

We believe that the authors leave aside the fact that a general theory of social management requires a study of laws, principles and forms of social interaction, regardless of which sphere of life they are carried out. It is necessary to study not only the organizational management institutions and management as a social system, comprehensive regu-

lation of interactions, determine the scope of their «management» activities within the existing social system.

Admittedly, in the field of scientific research of sociologists observed substantial «deviation» in the direction of activity of their own administration. But sociology of management should not seek to replace management activities. We believe that its main task – is to ensure the formation of social interaction in a holistic understanding of the mechanisms of social systems, the vision of their structure, external and internal communications processes of social self-organization and development, creation of organizational interdependence of systems to achieve socially important objectives and management role.

Key words: *theory of social management, management, social management.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ В СУЧАСНИХ СВІТОВИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ» (XXIX ХАРКІВСЬКІ ПОЛІТОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ)

(Харків, 10 червня 2016 р.)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні учасники конференції!

Від щирого серця хотів би привітати вас у стінах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого! У нас утверджується стала традиція – проведення за участю провідних вітчизняних вчених наукових конференцій, присвячених стратегічним, магістральним проблемам розвитку українського суспільства і держави. На сьогоднішню конференцію подали свої матеріали представники наукових шкіл Дніпра, Запоріжжя, Полтави, Харкова та інших провідних наукових центрів України.

Політична і юридична наука розглядає суспільно-політичні практики і процеси здебільше як діалектичний розвиток чи послідовну зміну одне одним соціальних та політичних інститутів, які характеризують певні періоди цивілізаційної історії та визначають зміст соціополітичної діяльності. Політика і право – універсальні феномени людського життя, вони історично характеризують кожне окреме суспільство, розвиток його культури і державності, рівень якостей політичної еліти, досконалість законодавства, чинних політико-правових інститутів та їхніх функцій.

Фундаментом соціальних, політичних і правових інститутів виступає не тільки сукупність матеріальних форм і засобів, але й конституційований по-

рядок виконання фаховими групами спеціальних функцій, професійних дій та необхідних соціальних актів на підставі легітимованих державою і суспільством санкцій і норм. Обґрунтовуючи поняття «інститут», засновник школи французького інституціоналізму Мішель Оріу стверджував, що більшість правових інститутів є не тільки результатом юридичної техніки (конструкцією на базі норм), а являє собою системний елемент організації соціуму.

Практики розбудови справедливого правового суспільства, де б громадяни були захищеними у своїх правах, могли задовольняти життєві та соціальні потреби, незмінно пов'язуються з інститутами політики і влади, із досягненням правового «клімату» в державі. Зокрема, італійські державознавці ще після Другої світової війни науково доводили, що держава є не тільки найпотужнішою юридичною особою, але й «визначеним порядком у суспільстві»; головним же елементом цього порядку виступає не норма права, а *інститут* як чинна організація суспільних верств.

Необхідність теоретико-практичного обґрунтування змін, що відбулися в Україні в період радикальних суспільних зрушень 2013–2016 рр., особливо зросла через політичну модернізацію у напрямі європейської інтеграції та початок системних реформ з корекції діяльності правових і політичних інститутів. Безперечно, складно охарактеризувати все різноманіття соціально-правових практик, що реалізуються в політичній реальності сучасної України, це постає новим науковим завданням. Між тим можна зазначити специфіку їх реалізації у сфері права і політико-владних відносин:

а) перш за все природа соціально-правових практик *дуалістична*, отже, певною мірою *суперечлива*; зокрема, деякі практики можуть мати неправовий характер, але виправдовуватися політичною доцільністю;

б) *масштаб легітимних дій* політиків і політичних організацій має бути обмежений чинною Конституцією і законами України та іншими нормативно-правовими межами;

в) політична структурованість соціуму та його правова культура визначають *практики і форми активності громадян* (волонтерство, громадянські петиції, декларування певних інтересів, політична консолідація, участь у військовій мобілізації, політичні акції тощо);

г) водночас ступінь політизації буття громадян залежить від *соціально-правової традиції та інновацій* у державній практиці, від балансу різних суспільно-політичних впливів тощо.

Соціально-правові практики держави, її владних інститутів та установ (урядові, парламентські, президентські, судові, муніципальні) корелюють з виконанням необхідних, легально закріплених функцій політико-правового регулювання, забезпечення стабільності й законності, модернізації та реформ,

контролю за суспільним порядком тощо. Ці державні практики пов'язані з дією механізмів демократичного режиму влади в Україні; вони ґрунтуються на традиціях конституціоналізму, пов'язані з балансом гілок влади, партогенезом, із політичним представництвом і відкритим електоральним процесом, із вільною діяльністю опозиції, забезпеченням медіації політичних конфліктів, судовим захистом прав і свобод людини, гармонійною політичною соціалізацією тощо.

Реформаційний характер політичного процесу в сучасній Україні обумовлює зміст тих практик, які застосовують у своїй діяльності політичні еліти, державний істеблішмент, інші публічні політики (як лідери політичних сил); це – політичний менеджмент і маркетинг, ідейне позиціонування, консолідація соціальних прихильників, політична кар'єра та просвітництво, формування іміджу та стилів керівництва, а також – лобювання, політична корупція тощо.

Від здатності публічних політиків знайти баланс між партикулярними, приватнобізнесовими і загальнозначущими інтересами соціуму, виокремити національні пріоритети у програмних цілях і завданнях партій безпосередньо залежить політична доля держави Україна. Уміння виявляти політико-правовий контекст у різноманітних групових, корпоративних прагненнях і надавати йому загальнодержавного звучання – це найвища майстерність політичної діяльності.

Упевнений, що великий науковий потенціал учасників нашої конференції дозволить нам сказати своє вагоме слово в загальнонаціональній дискусії щодо майбутнього рідної України.

Щирісердно бажаю вам плідної роботи та успіхів у наукових пошуках!

Проректор з наукової роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України

А. П. Гетьман

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МОДЕРНІ ЗМІНИ ЧИ СИМУЛЯКРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕЛІТІ ЗА УМОВ ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ?

Конструкція політичного простору сучасності помітно відрізняється від попередніх століть, зокрема, тим, що на політичній арені кожної держави виокремились нові впливові політичні актори, елітарні страти «нового покоління», діяльність яких визначає провідні тенденції розвитку своїх країн. Отже, сакраментальне питання: *Ким реально здійснюється влада – народом, лідером або елітою?* – безперечно й нині не втрачає своєї значущості для розуміння логіки соціально-політичних процесів.

В елітиській парадигмі проблема соціальної нерівності у структурі суспільства розглядається специфічним чином – через наявність, потенціали впливу і роль елітарних груп, у тому числі – як їх здатність до утримання та легітимації політичної влади. Синтезуючи більшість класичних наукових трактувань щодо сутності «еліти», її можна визначити як досить вузьке і закрите коло людей з відносно постійним і кількісно обмеженим складом, котре об'єднано міцними внутрішніми зв'язками та має очевидні переваги (статуси, досягнення, матеріальні ресурси, впливи, привілеї тощо) відносно соціального оточення [3, с. 549–550]. Потенціал вищої соціальної верстви – еліти влади – консолідовано містить найпотужніші матеріальні ресурси, кошти, адміністративні повноваження і прерогативи, медіа-джерела і засоби трансляції інформації, техніко-організаційний ресурс, ідеологічні та юридичні механізми тощо.

Відомий елітист П. Бірнбаум у теорії «самовідновлення пануючого класу» на прикладі Франції ціннісно характеризує структуру сучасного соціуму. Основою його структурації виступають соціокультурні фактори і механізми, що істотно впливають на динаміку, склад і «ролі» в еліті: слабкий вертикальний та помітний горизонтальний рух її членів; «заслугократія», «спадкоємці», «стипендіати» і т. ін. Бірнбаум фіксує наявність добре згуртованого керівного класу, який ідентифікується з елітою; виокремлює в ньому «керівні фракції» та «невпливові фракції» (представники інтелектуальних і ліберальних професій). Формування істеблішменту «нової епохи» пов'язує з трьома етапами взаємодії політичної та економічної еліти – роз'єднання, взаємопроникнення та злиття, коли здійснюється інтеграція інтересів та координація дій парламентської, політико-адміністративної та економічної еліти.

Новітнє бачення структуризації верхівки соціуму, здійснене в кінці ХХ ст., належить Р. Далю і Р. Арону (плуралізм еліт). Зокрема, Р. Даль оцінює три типи управлінських рішень, які приймає еліта, щоб порівняти наміри та ефективність отриманих результатів [2, с. 193–194]. Це дозволило висвітлити історичний шлях транзиту еліт від *абсолютної олігархії* до *функціональної поліархії*: він пролягає через епоху влади «патрициїв» (номенклатурного істеблшменту), добу «підприємців» аж до періоду влади «екс-плебеїв» – ця траєкторія зміни еліт властива і Україні. Функціонування поліархії вимагає наявності плуралізму еліт (політичної, економічної, адміністративної, духовної, інформаційної, профспілкової та ін.), які мають власні резерви досягнення влади, конкурують, розподіляють сфери впливу, інколи консолідуються [4, с. 132–133]. Поліархічному типу влади притаманні більш прогресивні риси розсіяної нерівності, таким чином з'являється новий ресурс влади еліти, зміст якого – не багатство або соціальний статус, а «соціальний капітал» – авторитет, суспільна популярність і репутація, що потребує громадської легітимації.

Серед громадян України за умов зростання соціальної нерівності утвердилась думка, що правляча еліта – це група людей, яка стоїть на вищому щаблі суспільної ієрархії, посідає престижні позиції в державі та здатна реально впливати на якість життя людей і процес розподілу вагомих для суспільства ресурсів. Утім якості української політичної еліти, особливо «еліти влади» – її політична культура, ступінь цілісності, професіоналізм і успішність, націленість на представництво і захист громадських інтересів – поки що не оцінюються соціумом як досконалі.

Завдяки еволюційному характеру переходу України до нової політико-економічної системи на початку 90-х рр. ХХ ст. її еліта в головному зберегла свої статуси, владні повноваження і привілеї, зробила їх об'єктом корпоративної політичної наступності, поступово конвертувала у власність та багатство. Насамперед мова йде про колишню партійно-комсомольську номенклатуру, господарсько-управлінську еліту та частину державної бюрократії. Регіональні ж політичні еліти із середини 1990-х рр. стали якісно оновлюватися за кадровим складом (завдяки суверенізації та наслідкам подій Майдану 2004 і 2013 рр.), збільшивши свій обсяг і вплив у системі державно-політичної влади.

Цілком переконують аналітики, які вважають: в українській еліті склався феномен «гібридного типу політичної людини», чії ідейно-політичні орієнтації є суперечливими і розмитими (симулякри), а політичні переваги змінюються залежно від політичної кон'юнктури. Політична соціологія дозволяє виокремити декілька «ідеальних» груп усередині еліти, які характеризують вищий клас України, але розрізняються за політичними орієнтаціями і є схожими за соціальними ознаками (походження, освіта, професія, тип кар'єри):

– *індустріалісти* – елітна група управлінців, усе життя яких було пов'язане з крупним виробництвом (зазвичай це вихідці з «червоного директорату» індустріальної промисловості); їм притаманні поміркованість в оцінці ринково-економічних і політичних ситуацій, збереження певною мірою пострадянського стереотипу управління. Сповідуючи в політичному аспекті модернізацію країни стриманими темпами, вони об'єднували у своїх лавах тих, кого можна назвати «прагматиками-індустріалістами». Проте на сьогодні представники цієї еліти майже зникли в політичному просторі України;

– *постіндустріалісти* – молоді, динамічніші (що мають ґрунтовну освіту) представники правлячої еліти, часто пов'язані в минулому із бізнесом. Їхнє кредо – прискорена модернізація країни за зразком «вестернізації». Це технократи і мерітократи, наділені волею до влади, неабиякою амбіційністю та особистими здібностями, що дає їм змогу успішно просуватися ієрархічними сходами. Дана група неоднорідна: вміщує тих, хто безпосередньо бере участь у політиці й управлінні державою, і тих, хто зробив успішну кар'єру в бізнесі (так звані «нові ділки»), що за економічними і політичними орієнтаціями є близькими або лобістами основної групи «постіндустріалістів»;

– *традиціоналісти* – політики національно-патріотичного спектра, які дотримуються як ортодоксально-охоронних поглядів (ідейні фанатики), так і помірно-модифікаційних (центристи). Представники цієї елітної групи суворо зберігають прихильність ідеологемі національної ідентичності й національного протекціонізму, позиціонують себе демократами або солідаристами (без старих догм), принципово виступають за посилення суверенності й неподільності України та гуманізацію суспільного життя;

– *державники* – певна частка вищого політичного істеблішменту України. Дана елітарна група має умовні межі, бо ідею державності не відкидає нині жодна з політичних партій. Проте орієнтація на сильну державу, владу «твердої руки», примат держави над особистістю є домінантною в системі їхніх політичних поглядів. Спільне гасло цих політичних діячів – турбота (щира або ж показна) про захист соціальних і національних інтересів України;

– *популісти*. Незважаючи на те, що в Україні має місце схильність багатьох публічних політиків до необґрунтованої демагогії, доцільно виділити особливу групу «популістів» в еліті, які, по суті, безсоромно завойовують симпатії мас шляхом нереальних чи дешевих обіцянок. Від інших їх відрізняє цілковитий цинізм, екстравагантність, особливий «талант» пристосування до політичної та економічної кон'юнктури, навіть здатність до екстремістських гасел заради підняття свого рейтингу;

– *євроінтегратори* – нова, молода когорта в політичній еліті, що виокремилась на ґрунті «Революції гідності» та постреволюційного періоду. Їхня сучасна освіта (часто в західних університетах), проєвропейські погляди

і цінності сприяють набуттю симпатій молодого електорату і сходженню до нової еліти влади. Частина з них робить партійну кар'єру і підіймається на хвилі внутрішньопартійної боротьби; інші – розпочали успішну професійну або бізнес-кар'єру та висувуються як визнані лідери громадянського суспільства, здобувши значний «соціальний капітал».

Отже, якщо еліта влади в Україні прагне бути демократичною і відповідати сучасним етико-функціональним вимогам до політичного керівництва, їй не слід уникати конкурентності, громадської легітимації, здійснювати рекрутування за відкритою «антрепренерською системою» і не допускати перетворення в номенклатуру.

Елітарність влади в сучасних суспільствах є реальністю, та її можливо послабити шляхом розвитку громадського самоврядування (як місцевого, так і галузевого), його форм, обсягу та повноважень [1, с. 217–247]. Політична практика показує, що процес розподілу і реалізації влади навіть у розвинених демократіях зовсім не гарантує рівноправної участі всіх громадян. Але природна соціальна нерівність не має породжувати політичну нерівноправність, яка встановлює обмеження щодо участі громадян у реалізації влади; це може реально знецінити етичні максими демократії до рівня політичних ілюзій.

Убачається недоцільним, а може, і практично нереальним ставити за сучасних умов завдання щодо викоринення еліти як такої. Для демократичної держави первісне значення має не стільки боротьба з елітарністю, скільки пошук шляхів формування корисної, найрезультативнішої для суспільства політичної еліти, забезпечення міри її соціального представництва у владі, якісного оновлення та своєчасної ротації, запобігання процесам олігархізації, відчуження від мас і перетворення на замкнену (автаркічну) касту. З цього приводу французький політолог М. Дюверже радив замінити демократичне гасло «управління народом за допомогою народу» іншою формулою – «управління народом за допомогою еліти, що вийшла з народу».

Таким чином, у сучасному громадянському суспільстві та демократичній правовій державі відмінності між елітою та масами мають бути досить умовними. В епоху ж геополітичного поширення суспільно-демократичних практик та ініціатив (що є антиподом елітаризму) ренесанс ідей соціальної справедливості та правової рівності, соціал-демократичні цінності все більше потребують наукового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Волянська та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.

2. Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
4. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 416 с.

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРИЧИНИ ВІДСУТНОСТІ Й ОЗНАКИ СХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ СПРАВЖНІХ ЕЛІТ

Величезна проблема у трагічній історії України полягає у відсутності в ній справжньої еліти, без якої суспільство є немислимим і нежиттєздатним. Справжня еліта – це верхівка суспільства, яка усвідомлює сьогоденні і майбутні, перспективні проблеми розвитку суспільства та держави, володіє важелями їх вирішення, теоретично озброює суспільство й практично організовує його в поступальному русі [2, с. 549–551]. До того ж справжня еліта – це частина суспільства, яка ставить громадські інтереси вище за власні. Такою вона може стати лише за умови, що її інтереси збігаються з інтересами суспільства і держави або хоча б їм не суперечать. В Україні її давно не було і немає. У ній була і є «еліта», яка лише визискує народ і, на відміну від справжньої, є паразитуючою, а отже, і гальмуючою його розвиток. Постає запитання: чому? Так склалося історично. Управляли нами нормани, татари, литовці, поляки, московіти, комуністи. За таких умов українська верхівка завжди пристосовувалась до вимог іноземних правителів і допомагала їм висмоктувати соки із народу.

Розпочалось це з панування Польщі. Під Польщею православні дворяни не могли претендувати на кар'єрне просування наверх і більшість української шляхти зробила свій вибір на користь католицизму і ополячення. Утрата природної еліти набула епохального значення для всієї подальшої історії України. Ополячення українського дворянства обернулось втратою українським народом його патріотичної верхівки, серйозність наслідків чого важко переоцінити. Із втратою власного дворянства українці втратили і можливість отримати нормальний політичний устрій. Зник шар спадкової еліти, здатної висувати чіткі загальнонаціональні завдання в політиці, економіці, культурі, освіті, мудро й бережливо піклуватись про церкву, одухотворяти народне життя світлом розуму, спадковості та культурної організації. Усе це перетво-

рювало життя окремої людини на драму, а історію України – на трагедію, визначальну причину якої певні кола не хочуть або не здатні пояснювати.

Далекосяжним наслідком Брестської унії та православно-католицької конфронтації виявився поділ самих українців на православних та греко-католиків. Так утворилась підстава для численних відмінностей, які з часом виникли між східними та західними українцями. До цього додавався глибокий розкол між ополяченим дворянством та селянством, що остаточно губило суспільство. Після приєднання ж визволеної у війні 1648–1654 рр. України до Московського царства відбувався процес русифікації дворянства, перед яким поставали два завдання: демонструвати вірність царизму і зміцнювати свої права та привілеї за рахунок селянства [3, с. 305–307]. Відбувся й розкол православної церкви України на три патріархати: Київський, Московський та Константинопольський.

Отже, український народ вдруге втратив свою еліту. Першого разу – ополячену, другого – зрусифіковану. Відцентрові тенденції жилились і розривом православної та наявністю греко-католицької церкви. Внутрішній антагонізм дворянства та народних низів в українському суспільстві знову мав далекосяжні політичні наслідки, даючи можливість царському уряду нацьковувати одну частину українців на іншу. Московський монарх допомагав українському дворянству експлуатували селянство, як йому заманеться. І ця допомога поступово виявлялась життєво необхідною українським поміщикам. «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. Катерина II зрівняла українське дворянство із російським, що ще більше підсилило проімперську орієнтацію української шляхти. Саме це пояснює відсутність будь-якого опору з боку української еліти ліквідації царизмом автономії України та запорозького козацтва.

На початку ХХ ст. відсутність справжньої української еліти обернулась головною причиною провалу спроби здобуття Україною незалежності. А тому комуністи і заволоділи Україною. Із українською елітою в умовах комунізму сталося те, що й за польського та царського панування: більшовизація вузької верхівки українського суспільства [1, с. 370–380]. І це вже третє антинародне перетворення української еліти.

Після 1991 р. в умовах інтенсивного процесу первісного накопичення й перерозподілу капіталу, перетворення державної власності на приватну відбулось різке соціальне розшарування українського суспільства на частку багатіїв-можновладців і злиденну масу населення. До цього додалось зрощення політично-кримінальної, комуністичної «еліти» із чисто кримінальним середовищем, що склало четвертий етап процесу руйнації провідної верхівки українського суспільства. Найяскравішим прикладом такого явища було карколомне кар'єрне зростання, перетворення Віктора Януковича на політич-

ного і державного діяча. Занадто небезпечним для країни виявилось і те, що комбінована комуно-кримінальна «еліта» складалася не із представників промислового та аграрного виробництва, а із казнокрадів: міністрів, депутатів, суддів, прокурорів, міліціонерів, працівників служби безпеки, генералів, крадіїв у законі, яким узагалі не потрібна економіка. Вона збагачується не виробництвом необхідних суспільству благ, а розкраданням бюджетних коштів та корупцією. Ця група монополює володіє засобами формування громадської думки, придушення проявів незадоволення, безперешкодно вивозить в офшори мільярди доларів і має можливість миттєво зникнути за межі пограбованої України. За такої – паразитуючої й гальмуючої – «еліти» Україна не рушить з місця у своєму розвитку.

Однак самочинний опір громадянського суспільства російській агресії, організований патріотично налаштованими, ініціативними й безкорисними добровольцями в умовах розгубленості урядових кіл і непоодиноких випадків зради високих посадовців, наочно демонструє конкретні ознаки сходження в Україні справжньої еліти, здатної вирішити першорядні стратегічні завдання: перетворити Україну на економічного «тигра», визначити загальнодержавну ідеологію, об'єднати народ, забезпечити безумовне панування закону, піднести рівень добробуту населення на передовий міжнародний рівень, увійти до числа європейських народів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
3. Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с.

О. М. Кіндратець, доктор політичних наук, професор,
Запорізький національний університет

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ

В умовах «гібридної» війни, політичних конфліктів, що відбуваються на різних рівнях і набувають різної гостроти, інтенсивності, необхідно на прак-

тиці застосовувати теорію розв'язання, регулювання конфліктів. Нині в Україні конфліктологія викладається у вузах, створені посередницькі фірми, які допомагають розв'язувати конфлікти в різних організаціях, існують дослідницькі інститути, які здійснюють аналіз причин, наслідків, особливостей конфліктів у суспільстві. Однак ситуація, яка нині склалася, свідчить, що практика розв'язання політичних конфліктів далека від теорії. Конфлікт, спровокований діями влади в 2013 р. (відмова уряду України від підписання Угоди про асоціацію з ЄС за тиждень до запланованого підписання), на жаль, не привів одразу ж ні до звернення політиків до спеціалістів з розв'язання конфліктів, ні до об'єднання зусиль українських конфліктологів, політтехнологів, політичних психологів, політологів задля попередження небезпечного розвитку подій. Цьому може бути декілька пояснень. По-перше, невисока довіра до представників «суспільних» наук зберігається ще з часів Радянського Союзу. Існування тоді подвійної «правди» – «трибунної» і «кухонної» – не могло не позначитися на ставленні до науковців, які стверджували те, що заперечувало саме життя. Та й сьогодні в державі багато політичних аналітиків, консультантів, які обслуговують часто ті групи, які по суті реалізують свої інтереси за рахунок більшості суспільства. Негативне ставлення до цих спеціалістів сформувалося через відсутність належної громадянської позиції у частини з них. Ця ситуація описана й у підручниках з політичного менеджменту. По-друге, українські політологи, конфліктологи не мають досвіду попередження, управління політичними конфліктами такого масштабу. Хоча в теорії описані різні форми політичного конфлікту, у тому числі повстання, революції, бунти, терористичні акти, але в українців донедавна існувала психологічна неготовність до насильства [1]. Науковці як люди, що сформувалися в певному культурному середовищі, очевидно, теж не могли повірити в те, що криваві зіткнення можливі в нашій державі. В Україні навіть розпад Радянського Союзу й утворення незалежної держави, перехід від соціалізму до капіталізму, що супроводжувався руйнуванням старої і формуванням нової стратифікаційної структури суспільства, поглибленням соціальної нерівності, зміною ціннісної системи (а це дуже конфліктогенні процеси), відбулися мирно. Жорстоке побиття студентів у кінці листопада 2013 р. у Києві, нічим не виправдане і не зрозуміле, стало поштовхом до змін і у свідомості, і у поведінці людей. «Оксамитовий» період трансформації українського суспільства завершився. Насильство в конфлікті в більшості випадків породжує насильство. Хоча і після цих подій ще якийсь час навіть ті, хто мали застосовувати силу для захисту держави від агресора, були до цього не готові (військові частини, розміщені в Криму, на які напали російські військовослужбовці та цивільні, які їх підтримували, не використовували зброю навіть у тих випадках, коли це було передбачено статутом). По-третє, політична еліта України

була не здатна в момент виникнення конфлікту послабити його гостроту через свою роз'єднаність.

Відомо, що попередити конфлікт простіше, ніж його вирішувати, особливо коли в нього втягнуто багато людей. Це пояснюється тим, що крім узгодження суперечливих інтересів, цінностей, поглядів тощо, які призвели до конфлікту, потрібно ще вплинути на емоції, почуття таким чином, щоб вони не стояли на перешкоді погодження позицій та примирення сторін. Часом конфліктуєчі відкидають усі пропонувані способи примирення, оскільки вже сформувався образ ворога. Ворог – це той, кого ненавидять і бажають йому найгіршого. Емоційну сторону конфлікту не варто недооцінювати.

Особливості протікання політичних конфліктів в Україні значною мірою обумовлені рівнем політичної культури. Громадяни, що живуть у розвинутих демократичних суспільствах, мають навик відстоювання своїх інтересів. Це повністю не виключає виникнення гострих соціальних, політичних конфліктів, однак імовірність того, що представники груп інтересів зможуть вплинути на владу таким чином, що сутичок можна буде уникнути, значно більша, ніж в тих країнах, де відсутній зворотний зв'язок між владою і громадянами, немає навиків ведення переговорів задля вирішення суперечливих питань, широко не використовуються лобістські практики.

Часто саме відсутність належної політичної культури робить багатьох об'єктом маніпуляцій. Не розуміючи того, що насправді відбувається, кому це вигідно, які політичні сили стоять за провокаціями, люди втягуються в конфлікт і стають його жертвами. Серед учасників конфлікту прийнято виділяти: безпосередніх учасників конфлікту (їх часто називають суб'єктами конфлікту), організаторів, підбурювачів конфлікту, співчуваючих і засуджуючих конфліктуєчу сторону (одну або всі), випадково втягнутих у конфлікт усупереч своїй волі (це ті, які опинилися в зоні конфлікту, були затягнуті у «воронку» конфлікту), посередників.

Серед тих людей, які сьогодні проживають на непідконтрольній Україні території, є всі перераховані типи учасників конфлікту. Мало хто з мирних жителів бажав чи бажає війни. Більшість із них є заручниками ситуації. У подібних конфліктах найбільше страждають саме мирні люди [3]. Однак варто враховувати цілеспрямований вплив на свідомість, настрої тих, хто хоче мати їх союзником. Дослідники конфлікту приділяють велику увагу його емоційній складовій. Негативні емоції дуже стійкі, а крім того, вони здатні посилюватися. Спершу людина в конфлікті може відчувати роздратування, злість, а потім ненависть.

Ускладнюють вирішення конфліктів і механізми психологічного захисту. Людина не може тривалий час жити в стані страху чи тривоги. Уберігають її від неврозів, психічних розладів численні механізми захисту, які досліджені

та описані відомими вченими-психоаналітиками. Одним із таких механізмів є, наприклад, механізм когнітивного перетворення конфлікту. Він дозволяє зберегти самоповагу, виправдати порушення моральних принципів. Справжні мотиви поведінки, почуття, думки приховуються людиною навіть від самої себе. Психоаналітики вказують на те, що раціоналізація зазвичай включає в себе цілий набір пояснень певних дій. Сьогодні багато залучених до конфлікту несвідомо використовують і такий захисний механізм, як проекція – невизнання власної провини чи негативної риси (агресивність, жадність тощо), «проекування» її на інших людей. Працюючи з конфліктом, намагаючись його розв'язати, треба враховувати те, що захисні механізми часто викривляють реальність.

Оскільки конфлікти в Україні гострі, інтенсивні, багатополюсні, багатоскладові, то розв'язання їх вимагає спільних зусиль політиків, спеціалістів, які займаються дослідженням конфліктів, а також громадськості, яка може налагодити діалог між учасниками конфлікту, які сьогодні не комунікують між собою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін. – Х. : Право, 2012. – 128 с.
2. Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с.
3. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України / М. П. Требін // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політол. студії. – 2015. – Вип. 6. – С. 89–98.

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

В умовах системної кризи національної економіки проблема економічної безпеки України набуває особливого значення і гостроти. Економічна безпека є найважливішим складовим елементом структури національної безпеки держави. Вона складає базис для формування і функціонування всіх інших її структурних елементів: військової, політичної, соціальної, геополітичної тощо.

Якщо намагатися розкрити концептуальні особливості наукового поняття «економічна безпека», то треба виокремити певні теоретико-методологічні підходи до його аналізу. З точки зору загальноекономічного підходу економічна безпека трактується як власна захищеність економічних інтересів (А. Архіпов, А. Городецький, М. Михайлов, В. Єдинак, М. Сердан, В. Сенчагов, Е. Олейніков та ін.). Так, прибічник цієї позиції Е. Олейніков підкреслює, що економічна безпека країни – це захищеність економічних відносин, що зумовлюють прогресивний розвиток економічного потенціалу країни, забезпечують підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства, його окремих соціальних угруповань і формують основи обороноздатності країни від небезпеки і погроз.

Спираючись на соціально зорієнтований підхід, такі вчені, як В. Буторін, Е. Бухвальд, Н. Гловацька, С. Лазуренко, А. Ткаченко, С. Шипілов та ін., стверджують, що економічна безпека традиційно розглядається як найважливіша якісна характеристика економічної системи, що зумовлює її спроможність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами, розвиток народного господарства, послідовну реалізацію національно-державних інтересів.

Прибічники обліково-статистичного підходу економічну безпеку вважають станом економіки країни, який, по-перше, за обсягами і структурними параметрами достатній для забезпечення існуючого статусу держави, її незалежного від зовнішнього тиску політичного і соціально-економічного розвитку і, по-друге, спроможний підтримувати рівень легальних прибутків, що забезпечує абсолютній більшості населення добробут, який би відповідав стандартам цивілізованих країн.

Дослідники, які використовують функціональний підхід до визначення сутності даного феномену, виходять із того, що економічна безпека постійно відтворюється і забезпечується в результаті функціонування даної системи, її реагування на зовнішні і внутрішні загрози, нейтралізуючи їх. Вони стверджують, що безпеку економічної системи треба розглядати не лише в статичній, але й у динамічній, не лише як характеристику її взаємодії з оточуючим середовищем. Так, наприклад, І. Напалкова вказує, що у визначенні економічної безпеки як стану захищеності в більшій мірі фіксується суспільно необхідний результат, він характеризує безпеку як дещо, що вже досягло певного рівня, а не як саме процес.

Прибічники даного підходу зазначають, що розуміння економічної безпеки з точки зору статичності має на увазі визначеність, фіксованість характеристик економічної системи. Разом з тим будь-якій економічній системі внутрішньо притаманна невизначеність, оскільки її показники формуються в результаті взаємодії багатьох суб'єктів, які мають достатньо широкий спектр

можливостей у виборі форм і засобів діяльності, що надає розвитку економіки момент невизначеності. Це потребує розгляду економічної безпеки не тільки як якогось визначеного стану, але і як нетривкого, рухомого стану, який знаходиться в постійній зміні якостей економічної системи. У цьому зв'язку економічну безпеку можна розуміти як характеристику функціонування національної економіки, яка відображає її спроможність:

- забезпечувати стабільний і стійкий розвиток народного господарства;
- своєчасно реагувати на несприятливі умови і фактори, що виникають;
- нейтралізувати небезпеки, що загрожують добробуту населення і народному господарству.

Можна навести й інші приклади, але за своєю суттю вони схожі, тому що всі вони характеризують різноманітні аспекти економічної безпеки держави. Інтегруючи вищесказане, можна стверджувати, що економічна безпека держави – стан стійкої динамічної рівноваги національної економіки, що має механізми, які гарантують регенерацію й утримання в заданих межах ключових параметрів функціонування економіки в умовах передбачуваних або випадкових дестабілізуючих імпульсів та ризиків з метою забезпечення задоволення суспільних потреб як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Сучасна наука розглядає показники економічної безпеки, які виступають як інструмент оцінки стану економіки з точки зору важливих процесів, що відображають сутність економічної безпеки. Серед показників економічної безпеки виокремлюються такі:

1) економічне зростання, що включає показники валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного продукту (ВНП), чистого національного продукту (ЧНП), національного прибутку (НП), обсягів і темпів промислового виробництва, галузевої структури господарства та динаміку окремих галузей, капіталовкладення тощо;

2) показники, що характеризують стан природоресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу країни;

3) показники, які відображають динамічність і адаптивність господарського механізму, а також його залежність від зовнішніх факторів (рівень інфляції, дефіцит консолідованого бюджету, дія зовнішньоекономічних факторів, стабільність національної валюти, внутрішня і зовнішня заборгованість);

4) якість життя (ВВП на душу населення, рівень диференціації прибутків, забезпеченість основних груп населення матеріальними благами і послугами, працездатність населення, стан оточуючого середовища тощо).

Порогові рівні зниження економічної безпеки характеризують:

1) гранично припустимий рівень зниження економічної активності, обсягів виробництва, інвестування і фінансування, за межами якого неможливий самостійний економічний розвиток країни на технічно сучасному, конкурен-

тоспроможному базисі, зберігання демократичних основ суспільного устрою, підтримання оборонного, науково-технічного, інноваційного, інвестиційного й освітнього потенціалів;

2) гранично припустиме зниження рівня і якості життя основної маси населення, за межами якого виникає загроза неконтрольованих соціальних, трудових, міжнаціональних та інших конфліктів, створюється загроза втрати найпродуктивнішої частини національного «людського капіталу» і нації як органічної частки цивілізаційної спільноти;

3) гранично припустимий рівень зниження витрат на підтримання і відтворення природно-екологічного потенціалу, за межами якого виникає загроза незворотної руйнації елементів природної сфери, втрати життєво важливих ресурсних джерел економічного росту, а також значних територій мешкання, розташування виробництва і рекреації, нанесення непоправної шкоди здоров'ю теперішнього і майбутнього поколінь тощо.

Економічна безпека держави реалізується завдяки механізму забезпечення економічної безпеки, який виступає як система засобів із запобігання економічним загрозам. У стратегічному плані економічну безпеку гарантує лише конкурентоспроможна економіка. Звідси, основне завдання держави в контексті забезпечення економічної безпеки – створення такого економічного, політичного та правового середовища й інсталяційної інфраструктури, які б стимулювали найбільш життєздатні підприємства, інвестиційні процеси, виробництво перспективних конкурентоспроможних товарів.

В. В. Кривошеїн, доктор політичних наук, професор,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕВЕЛОПМЕНТАЛІЗМ ЯК ПОСТСИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МАКРОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

На рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. для опису макрополітичних процесів формуються міждисциплінарні теорії, які або використовували системну методологію як окремий технологічний прийом разом із іншими, або пропонували альтернативні ідеї пояснення впорядковуючого принципу. Так, у руслі досліджень процесів модернізації для розкриття властивостей емерджентності (англ. *emergence* – виникнення, поява нового; тут – емерджентність (або «системний ефект») характеризує наявність у будь-якої системи особливих властивостей, які не притаманні її окремим підсистемам чи блокам) сформувалися теорії, що описують макрополітичні процеси в умовах не стабільних, а перехідних суспільств.

Для представників цього підходу, який часто називають *девелопменталізмом* (англ. *development* – розвиток) [3, с. 169], важливим є виявлення залежності політики (наприклад, від соціально-економічного розвитку), її структурної диференціації (яка забезпечує автономність політичної системи як складової суспільної макросистеми), а також здатностей системи, що забезпечують готовність політичної влади до *оновлення* (тобто до набуття певного ступеня адаптації держави до викликів часу), *мобілізації* (тобто до залучення владою людських і матеріальних ресурсів для вирішення важливих завдань), *самозбереження* (тобто недопущення до влади радикальних опозиціонерів) та прагнення до *рівності* політичних акторів [2, с. 614–615].

Як дослідницький підхід девелопменталізм репрезентований двома традиціями – *економічною* та *політичною*.

Економічна девелопменталістська традиція (яку іноді називають економікою розвитку) зародилася ще наприкінці XVI – на початку XVII ст., але у своєму сучасному вигляді почала активно формуватися в 1950–1960-х рр. у працях економістів С. Кузнеця, А. Льюїса, Г. Мюрдаля, В. Ростоу та А. Хіршмана. Приділяючи увагу в основному країнам, що знаходяться на периферії капіталізму, – азійським, африканським і латиноамериканським, – ці економісти та їх послідовники не тільки вдосконалили ранні девелопменталістські економічні теорії, але і привнесли дуже багато нових теоретичних інновацій.

Вагомий внесок у розвиток економічної девелопменталістської традиції зробив американський економіст *Волт Уїтмен Ростоу*. У своїх міркуваннях він виходив із таких передумов: західні країни є найрозвиненішими, а решта країн (здебільшого – колишні колонії) знаходяться на ранніх стадіях розвитку, але в майбутньому можуть досягти рівня західного світу; кожна країна повинна послідовно пройти всі стадії розвитку; країни третього світу потребують керуючого впливу і допомоги з боку більш розвинених країн [4, с. 27–28].

Модель економічного зростання В. У. Ростоу передбачає, що кожне суспільство у своєму розвитку проходить такі стадії: 1) традиційне суспільство; 2) створення передумов для зсуву; 3) зрушення; 4) рух до зрілості; 5) епоха високого масового споживання. Дослідник розглядає розвиток провідних секторів економіки як «скелетну структуру» стадій економічного зростання. На його думку, первинним сектором є сільське господарство, вторинним – промисловість, третинним – послуги [4, с. 31–33].

У роботах 1970-х рр. В. У. Ростоу виступає з концепцією нової, шостої «стадії зростання» – стадії «пошуку якості життя», у якій провідним сектором економіки стає сфера послуг [6].

Політична девелопменталістська традиція починає формуватися в 1950–1960-х рр. у зв'язку з осмисленням процесів модернізації країн, що утво-

рилися на місці колишніх колоній. Тут важливим було відшукати способи поєднати процес деколонізації і демократизації цих держав і одночасно спрямувати націоналізм, що виникає на цих територіях, у конструктивне русло. У рамках політичної девелопменталістської традиції сформувалися дві протилежні концепції вирішення цієї проблеми – теорія модернізації, яка походить з ідей М. Вебера, та теорія залежності або обумовленості, яка походить із ідей К. Маркса.

За *теорією модернізації*, представниками якої є Г. Алмонд, Д. Е. Аптер, М. Вайнер, С. Гантінгтон, Л. Пай, Т. Парсонс, Е. Шиллс та ін., постколоніальні держави мають формуватися як позитивні девелопменталістські держави з розвиненими демократичними механізмами управління (за зразком західних демократій). Ринок і демократія мали б тим самим конституювати збалансований характер руху держав по цьому шляху. Представниками цього напрямку стратегія незалежності будувалася за формулою «деколонізація + зростання + демократизація».

Вагомий внесок у розвиток теорії модернізації зробив американський політолог *Девід Ернест Аптер*. У своїй компаративній теорії, заснованій на системному підході, Д. Е. Аптер особливу увагу приділяє осмисленню загальних чинників утворення нової системної якості, до яких належать:

- 1) характеристики субстрату розвитку та внутрішні передумови, приховані в існуючій організації системи (структурний аспект);
- 2) спадкоємність організації як чинник історичного становлення системи;
- 3) принципи функціональної організації системи (функціональний аспект).

У цілому дослідницька стратегія Д. Е. Аптера заснована на розкритті функціональних способів виникнення нових структур у системі компаративного знання. Таким способом виникнення нового постає зміна функцій субструктур і системи в цілому, які викликані зміною конкретно-історичних умов, у яких відбувається розвиток системи [1, с. 361–365].

Згідно з *теорією залежності (обумовленості)*, представниками якої є економісти П. Бейрон і А. Г. Франк, історики П. Андерсон і Е. Гобсбаум, політологи Г. Кітчінг, К. Лейс, Б. Андерсон та ін., післявоєнна фаза розвитку насправді має неоімперіалістичну, гегемоністичну природу, оскільки тут політичний контроль підмінений економічним. Тобто для представників теорії залежності легітимною була стратегія гегемонії та панування.

Представники теорії залежності ґрунтувалися на постулатах «альтернативної» політекономії, яка запропонувала побудувати соціалізм «зверху» через державотворення, минаючи етап буржуазної демократії. Вагомий внесок у розвиток теорії залежності зробив німецький соціолог *Андре Гундер Франк*. А. Г. Франк, критикуючи лінійно-стадіальні концепції модернізації, зазначав,

що виділені В. У. Ростоу стадії абсолютно не узгоджуються ані з минулою, ані із сучасною реальністю недорозвинених країн, він, по суті, ототожнює традиційне і недорозвинене суспільство, розглядаючи недорозвиненість як первісну стадію, з якої починається розвиток. Отже, слідуючи логіці В. У. Ростоу, розвинені країни в минулому теж були недорозвиненими. А. Г. Франк, спростовуючи цю позицію, зазначає, що сьогодні у світі немає жодного суспільства, яке можна було б віднести до традиційних. Сучасні недорозвинені суспільства не є традиційними, так само як вони не є і перехідними – другої стадії розвитку суспільств (за В. У. Ростоу). З цього приводу А. Г. Франк стверджує, що, наприклад, у Латинській Америці недорозвиненість існує вже 400 років, але ніякого підйому немає і не передбачається [5, р. 19–20].

На думку А. Г. Франка, недорозвиненість є наслідком експлуатації недорозвинених країн розвиненими країнами. Тому останні ніколи не були недорозвиненими, вони були в минулому лише нерозвиненими. Недорозвиненість не є ані первісним, ані традиційним станом. Ані минуле, ані теперішнє недорозвинених країн у жодному важливому відношенні не нагадує минуле розвинених країн. Тобто розвиненість розвинених країн невід’ємна від недорозвиненості недорозвинених країн. У ході цих міркувань учений доходить висновку, що нині розвинені країни всіляко експлуатували нині недорозвинені країни. Недорозвинені країни відіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації нині розвинених країн. Саме в цьому полягає основна причина розвитку перших і недорозвинення других. Зокрема, А. Г. Франк пише: «Для того, щоб яка-небудь недорозвинена країна пройшла стадії зростання нині розвинених країн, вона повинна знайти народи, які можна експлуатувати і довести до недорозвиненості, як це робили в минулому всі нині розвинені країни» [5, р. 21].

Таким чином, основною відмінністю цих двох напрямів політичного девелопменталізму є різні теоретико-методологічні засади. Якщо представники теорії модернізації методологічно спиралися на теорію рівноваги, яка орієнтувала дослідників на розробку всіх питань у контексті ліберального капіталізму як основи демократії, роблячи при цьому акцент на вивченні процесу створення інститутів демократії в контексті економічного зростання, то прихильники теорії обумовленості як методологію використовували постулати теорії конфлікту, яка ґрунтувалася на ідеях соціалізму як основи демократії, роблячи при цьому акцент на протиріччях зростання при капіталізмі. Проте спільним для обох теорій є їх редуccionізм, прагнення звести політику до простого відображення соціально-економічних процесів, зменшення ролі держави в їх регулюванні. Тобто політика тлумачиться ними як відображення соціально-економічних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аптер Д. Сравнительная политология вчера и сегодня / Д. Аптер ; Ин-т «Открытое общество» ; под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна ; науч. ред. рус. изд. Е. Б. Шестопал. – М. : Вече, 1999. – С. 361–380.
2. Кривошеїн В. В. Постсистемні підходи до аналізу політики / В. В. Кривошеїн // Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий світ-2000, 2016. – С. 614–631.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
4. Ростой В. В. Стадии экономического роста / В. В. Ростой ; пер. с англ. В. П. Марченко. – Нью-Йорк : Прегер, 1961. – 238 с.
5. Frank A. G. The Development of Underdevelopment / A. G. Frank // Capitalism and Underdevelopment in Latin America. – New York : Monthly Review Press, 1966. – P. 17–31.
6. Rostow W. W. Politics and the Stages of Growth / W. W. Rostow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1971. – 428 p.

С. В. Куцелал, доктор філософських наук, професор,
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОГО РЕКРУТУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ РИЗИКІВ ТА НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Європейський вектор розвитку України актуалізує процес зміни парадигми підбору та формування політичної еліти (системи політичного рекрутування) згідно з демократичними стандартами, вимагає продуманого й ефективного політичного менеджменту, оскільки посттоталітарний спадок українського політикуму довгий час був на заваді залученню фахівців нової генерації до складу вітчизняної політичної еліти.

Крім того, український соціум функціонує в умовах стрімких суспільних змін, що відбуваються між структурами державної влади, реформування взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади. Унаслідок цього реаліями сьогодення стають політичні суперечності щодо повноважень та механізмів взаємодії між різними гілками влади, відповідно збільшується значимість політичної еліти, яка претендує на роль медіатора у стосунках різних рівнів влади завдяки своїй присутності в її представницьких органах.

Також актуалізується потреба внутрішньої суспільної згуртованості, усвідомлення політичною владою запитів, цінностей та потреб суспільства як рушійної сили національного розвитку.

Євромайдан та події, які відбувалися й відбуваються в нашій державі після нього, існування держави в умовах політичних ризиків і нестабільності виокремили проблему відповідальності обраних народом політиків, відповідності їхньої діяльності ідеалам демократичного реформування, адже омріяна євроінтеграційна перспектива, за яку віддали життя десятки українських громадян, стає все більш віддаленою, а демократизм та відкритість влади з кожним днем зменшуються. У цьому контексті також варто згадати про децентралізацію (перерозподіл повноважень між складовими системи політичної влади з відповідним корегуванням нормативно-правової бази), яка оголошується одним з основних напрямів демократизації політичної взаємодії рівнів влади в нашій державі, свідчить про можливість та необхідність процесу заміни регіональних еліт у межах виборних демократичних процедур, а тому також потребує нових політичних акторів для вдалого функціонування.

Трансформаційні процеси, характерні для українського соціуму на сучасному етапі, демонструють необхідність активного залучення молоді, яка справедливо вважається провідним рушієм суспільних змін та модернізації і здатна забезпечити відповідний рівень загальної, професійної та політичної компетентності владної еліти, атрибутивною ознакою якої має бути розуміння нею цілей, завдань і пріоритетів сучасного розвитку держави та суспільства. Місцеві та регіональні бізнес-еліти також відіграють значну роль у процесі рекрутування політичної еліти.

Також важливо зазначити, що система політичної взаємодії складається зі взаємообумовлених політичних інтеракцій, адже від дій та рішень одного політичного актора залежать відповідні дії інших суб'єктів політичному, тому дуже важливо, щоб представники політичної еліти усвідомлювали свою відповідальність перед соціумом загалом та кожним громадянином зокрема, мали достатній «кредит довіри» від населення, що слугуватиме засобом підвищення значимості кожної особи як суб'єкта політичної системи.

Одним із можливих шляхів збільшення рівня довіри до політичної еліти в українському соціумі мають стати інноваційні зміни в системі рекрутування політичної еліти, яка має виконувати роль єдального елемента між владою та громадянським суспільством, забезпечити гідний рівень мобільності між секторами політичної участі, адже від рівня компетентності владної еліти залежать авторитет і легітимність влади.

При формуванні української політичної еліти необхідно враховувати, яким чином і завдяки чому особа, що претендує на активну участь у політичній діяльності, набула досвід політичної діяльності, обов'язково використовувати

змагальні технології, перевіряти професіональні та комунікативні здібності та навички, здійснювати поглиблений репутаційний аналіз, обов'язково визначати ступінь світоглядної та ідеологічної компетентності.

Нова політична еліта в Україні має відігравати роль рушія дійсно конструктивних змін, мати здатність до самоорганізованості, тому держава і громадянське суспільство зобов'язані сприяти консолідації та структуруванню політичної еліти на засадах єдності та патріотизму, залучати кращий європейський досвід у сфері рекрутування політичної еліти. Успішність та професійність політичної еліти також залежать від рівня її політичної культури як визначального чинника прийняття й реалізації компетентних політичних рішень, умови здійснення політичного діалогу із громадськістю, здатності віднайти компроміс та порозуміння в будь-якій кризовій ситуації. У політичній системі сучасної України першочерговими є проблеми легітимації та делегітимації політичної влади, відмови від партійної та регіональної клановості, що виявляється через «кризу довіри» до влади, наслідком чого є радикалізація політичних процесів, політична пасивність, зневіра та апатія, радикалізація політичних процесів, загроза територіальній цілісності та національній єдності тощо.

Реалією сучасного українського політикуму є діяльність олігархічних структур, які прагнуть владних переваг для забезпечення своїх інтересів, виборюють можливість впливати на прийняття принципових політичних рішень. Вирішувати ці проблеми має нова політична та владна еліта, визначальними рисами якої мають бути професіоналізм, мобільність, здатність до міжвідомчої кооперації та координації, наявність елементів проектного мислення, лідерський потенціал, ініціативність, здатність до самостійної реалізації інноваційних проектів, спроможність до генерування нових ідей.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Правова культура юриста як основа його професіоналізму

Становлення української державності, інтеграція в європейське і світове співтовариство, побудова громадянського суспільства та правової держави вимагають відповідної правової культури громадян, тим більше – фахівців права. Дослідженнями проблем правової культури останнім часом займалися такі відомі вчені, як С. Алексєєв, Є. Аграновська, І. Воронова, О. Петришин,

М. Панов, П. Рабінович, Ю. Тодика та ін. Проблеми формування правової культури стоять у центрі уваги таких дослідників, як Л. Герасіна, В. Головченко, О. Данильян, Г. Дехтяр, О. Дзьобань, Г. Клімова, С. Максимов, Н. Поліщук, М. Требін та ін. Але досі немає спеціальних досліджень правової культури юриста.

Крім того, саме поняття правової культури тлумачиться дослідниками по-різному. Наприклад, академік М. І. Панов стверджує, що правова культура є основою відтворення в суспільстві правового досвіду, розвитку інтелектуального та духовного потенціалу народу. Вона являє собою систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права й охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку. За своїм змістом поняття «правова культура» включає в себе: право, правосвідомість, правотворчість, правовідносини та правозастосування [1, с. 5]. Професор С. І. Максимов вважає, що правову культуру можна представити як певну смислову єдність, яка складається з правових концепцій, джерел права, правової методології і правової аргументації, легітимації права, а в більш широкому аспекті – із загальних правових цінностей і загального праворозуміння. У понятті «правова культура» порівняно з поняттям «правова система» акцент зміщується з інституційних моментів на момент ціннісний. Правова культура – це перш за все момент цінностей та ідеалів [2, с. 211]. Професор М. П. Требін зазначає, що правову культуру громадян демократичного суспільства можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві або основними соціальними групами. Вона містить базові демократичні переконання, установки, орієнтації, символи, спрямовані на політико-правову систему, охоплює як правові ідеї і цінності, так і чинні норми правової практики [3, с. 5].

Усі ці підходи до розуміння сутності правової культури, на нашу думку, відокремлюють головне, що в основі правової культури громадянина лежать високий рівень правової свідомості і культури, загальнолюдські цінності та соціальна відповідальність за свої вчинки.

Якщо говорити про правову культуру юристів, то ця професія виділяється серед інших рядом специфічних властивостей, що пов'язані з тими обов'язками, які вони виконують у суспільстві. Це перш за все охорона прав і інтересів громадян, боротьба з правопорушеннями, розв'язання на основі законодавства різноманітних юридичних проблем. А це пов'язано з правовою культурою юриста, яка повинна поєднувати високий професіоналізм із духовним багатством фахівця права.

Сучасні дослідники намагаються вивчати правову культуру юриста відповідно до філософсько-правової сутності цього поняття. Зокрема, О. А. Ануф-

рієнко досліджував цю проблему з позицій впливу духовної, правової та національної політичної культури на формування професійно-політичної культури юриста і виділяє такі підходи: а) антропологічний та аксіологічний підхід при аналізі того, яким чином, за допомогою яких засобів можливе формування професійно-політичної культури юриста; б) гносеологічний підхід при розумовому відтворенні аспектів професійно-політичної культури юриста; в) метод герменевтики (тлумачення) права при з'ясуванні змісту правових норм, які регламентують професійну діяльність юриста стосовно вирішення політико-правових проблем і формування професійно-політичної культури юриста; г) методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції, абстрагування, поєднання історичного та логічного, використані при систематизації емпіричного матеріалу й отриманні власних теоретичних результатів для досягнення поставленої мети.

На нашу думку, правова культура юриста є частиною правової культури суспільства. Проте правова культура юриста вбачається в критичному, творчому осмисленні правових норм, законів, правових явищ з погляду їх гуманістичного, демократичного і морального змісту. Крім того, правова культура юриста повинна бути зорієнтована на духовно-філософське осмислення духу природного і змісту позитивного права. Більшість дослідників правової культури юриста (С. Алексєєв, Є. Аграновська, І. Воронова, Л. Герасіна, Г. Клімова, О. Петришин, М. Панов, Ю. Тодика, О. Данильян, О. Дзьобань, С. Максимов, М. Требін та ін.) вважають, що вона припускає такі складові: знання чинного законодавства; переконаність у необхідності та корисності правових норм і законів, установлених у суспільстві; уміння користуватися правовим інструментарієм (законами, правовими актами тощо) у повсякденній діяльності.

Правова культура функціонує як єдність чуттєвого і раціонального у професійній діяльності юриста. Тобто чуттєве і раціональне визначає зміст і рівень правової культури юриста. Правове почуття є результатом правової свідомості або її дією, зовнішньою оболонкою. Адекватну правову орієнтацію юриста відрізняє взаємозумовленість чуттєвого та раціонального. Раціональність права – це критерій, який дозволяє сформувати такі системи права, які були б самодостатніми і забезпечували функціонування суспільства на засадах правового почуття та правопорядку. Отже, у правовій культурі юриста чуттєве і раціональне взаємодіють. Це пов'язано із формуванням поваги до права, духовності і моральної відповідальності.

Високий рівень професійної культури юриста – нагальна вимога сьогодення, оскільки від професійної культури фахівців права безпосередньо залежить успішне розв'язання актуальних проблем державотворчого процесу. Крім того,

з розвитком сучасного суспільства, здійсненням великих перетворень у різноманітних сферах людської діяльності – соціальній, економічній, політичній, духовній – природно відбуваються і певні зміни в юриспруденції, самому характері юридичної діяльності, спеціалізації правової практики.

По-перше, помітно зростають значення і престижність юридичної діяльності. Вона набуває все більшого визнання з боку суспільства на різних рівнях державно-політичної системи соціального середовища. Стає важливим фактором розбудови громадянського суспільства і правової держави [5].

По-друге, забезпечення охорони прав і інтересів людини, впровадження норм міжнародного права у внутрішнє законодавство України ставить перед юристами нові, складні завдання щодо вдосконалення форм і методів роботи в сучасному суспільстві.

По-третє, оновлення всіх сфер життєдіяльності суспільства потребує також істотних коректив, нових підходів як у змісті правового регулювання відносин в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах, так і нових методів і форм упровадження сучасного законодавства.

Отже, формування правової культури юристів є актуальним для сучасного українського суспільства [6]. Цей процес, як вважають дослідники, може відбуватися як на макрорівні, так і на мікрорівні. На макрорівні – це стихійний вплив на особистість юриста всіх умов соціального середовища, які можуть бути включені як позитивні, так і негативні чинники впливу, походження яких пов'язано насамперед з правовою та політичною системою. На мікрорівні цей процес відбувається як цілеспрямована і організована діяльність, метою якої є досягнення високого рівня професійної культури юриста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панов М. І. Політична і правова культура як фундаментальні чинники державотворення в Україні / М. І. Панов // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи : зб. ст. і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теорет. конф. – ХХ Харк. політолог. читання. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого ; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України, 2008. – С. 3–6.
2. Максимов С. І. Українська правова культура та її вплив на політичну культуру / С. І. Максимов // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи : зб. ст. і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теорет. конф. – ХХ Харк. політолог. читання. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого ; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України, 2008. – С. 211–214.
3. Требін М. П. Правова культура громадян в українському суспільстві / М. П. Требін // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціал. філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2007. – Вип. 1 (27). – С. 3–9.

4. Данильян О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціал. філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2006. – Вип. 2 (26). – С. 3–9.
5. Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
6. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА — ТОРЖЕСТВО РЕАЛІЗМУ НАД ІДЕАЛІЗМОМ?

Мінлива геополітична реальність вимагає постійного осмислення природи міжнародних відносин, пошуку закономірностей і виявлення основних тенденцій їх розвитку, визначення ролі просторово-територіальних чинників у формуванні світового порядку. Спочатку геополітичні уявлення склалися в рамках різних галузей знання: філософії, історії, політики, географії, права, військового мистецтва, історії дипломатії. Поступово ці ідеї набули форми теорій і концепцій, звільнилися від впливу релігії, моралі, філософії та стали описувати реальні просторові моделі взаємин держав. При цьому об'єктом геополітики стали ідеї про світовий політичний порядок [2, с. 137–139].

Істотні відмінності класичної і сучасної геополітики диктуються техніко-технологічним прогресом і викликаними ним змінами в економічній і військовій силі держав – основних діючих осіб на світовій геополітичній сцені XXI ст., зміною державних, етнічних, конфесіональних і цивілізаційних кордонів. Тому на передній план висунулася парадигма освоєння нових просторів – фізичних (повітряний, підводний простір, близький і далекий космос) і культурних (радіо-, телефір, Інтернет, кіноіндустрія, література, мистецтво).

Концептуально ця парадигма розділилася на два, по суті діаметрально протилежних, напрями: 1) *політичного реалізму*, що розглядає світову політику як арену панування й домінування великих держав; 2) *політичного ідеалізму*, при якому має місце прагнення запровадити в міжнародні відносини ази моралі й справедливості, принципи суверенної рівності держав і права в їхніх взаєминах [4, с. 96–126].

Із чого виходить політичний реалізм, основоположником якого є Нікколо Макіавеллі, котрий користується заслуженою славою цинічного теоретика політики й апологета насильства? Якщо узагальнити уявлення його прихильників, то це три тези:

- в основі взаємодії держав на міжнародній арені лежить принцип сили у відстоюванні національних інтересів;
- зіткнення інтересів держав на міжнародній арені в боротьбі за обмежені ресурси й контроль над комунікаціями є неминучим;
- погроза насильством є основним інструментом міждержавних відносин.

Політичний ідеалізм, що базується на «ідеї вічного миру» Іммануїла Канта, складає класичну опозицію політичному реалізму. Пропонована ним гармонія інтересів у світовій політиці, забезпечення миру й безпеки без війни й панування великих держав, безумовно, є досить привабливою, але, як свідчить історичний досвід, у практичній реалізації малоїмовірною. Так, послідовник ідеалістичної традиції І. Канта 28-й президент США Вудро Томас Вільсон на Версальській конференції (1918 р.), що проводилася за підсумками Першої світової війни, висунув програму заснування ліберального світового порядку під назвою «Чотирнадцять пунктів». З них вісім були позиціоновані як обов'язкові: відкрита дипломатія, свобода мореплавання, загальне роззброювання, усунення торговельних бар'єрів, безпристрасне розв'язання колоніальних суперечок, відтворення Бельгії, вивід військ з російської території, заснування Ліги Націй. Інші шість пунктів були факультативними: повернення Франції Ельзасу й Лотарингії, одержання автономії для національних меншин Австро-Угорської й Оттоманської імперій, перегляд кордонів Італії, вивід іноземних військ з Балкан, інтернаціоналізація Дарданелл і створення незалежної Польщі з виходом до моря. Особливо було підкреслено, що одним із головних принципів міжнародних відносин є право будь-якого народу на самовизначення. Безумовно, дуже прогресивний, майже ідеальний на той час документ. Але на практиці цей ідеал не тільки не був втілений, а й надихнув сепаратистські рухи в усьому світі, що призвело до того, що всього лише через 20 років після Версаля й «Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона світ вступив у Другу, значно кривавішу, ніж Перша, світову війну.

Активний розвиток моральної традиції в міжнародній політиці відбувався і в Європі. Міністр закордонних справ Франції Аристид Бріан в 1929 р., ґрунтуючись на ідеях Ж. Ж. Руссо, І. Канта, В. Гюґо й інших західноєвропейських мислителів, у своєму виступі в Лізі Націй заявив про необхідність економічного, політичного й соціального федерального союзу європейських націй. Проект європейської федерації перетворився в створення Європейського Союзу, який у наші дні, як відомо, не демонструє остаточної перемоги принци-

пу інтеграції над догматичним принципом панування й контролю одних країн над іншими.

Отже, суперечка «ідеалістів» і «реалістів» у політиці сьогодні не вирішена. Безумовно, у міжнародних відносинах відсутня верховна влада, яка могла б жорстко контролювати й спрямовувати дії їх акторів. Це підтверджують представники обох шкіл, і із цим не можна не погодитися. Однак у теперішній час ми стаємо свідками формування такого міжнародного органу влади. Передумовою тому служить посилення ролі міжнародних організацій і розширення їх повноважень. Даний процес не швидко, але невпинно відбувався протягом усього минулого століття – від створення «слабенької» Ліги Націй до формування цілої системи ООН, яка охоплює майже всі сфери міжнародного життя. Поки що на користь постулату реалізму про анархічний характер міжнародних відносин говорить лише відсутність у міжнародних організацій (зокрема, системи ООН) ефективного механізму примусу акторів виконувати норми міжнародного права й прийняті міжнародні зобов'язання, що випливають із їхнього членства в ООН і Статуту ООН. Але, якщо є право як таке, то для анархії місця вже не залишається, причому ігнорування норм права – це вже не анархістська поведінка, а прямий злочин. Можна сподіватися, що зростаюча глобалізація нарешті змусить світове співтовариство створити такий механізм [1]. Прецедентів уже є чимало: від реакції ООН на агресію Іраку проти Кувейту в 1991 р. до рішень Ради Безпеки ООН щодо ІДІЛ у 2016 р. Ці приклади можуть служити наочним спростуванням постулату теорії реалізму «допоможи собі сам», що нібито діє в міжнародних відносинах.

Не можна також не погодитися із твердженням прихильників політичного реалізму про те, що держави, як і інші актори, діють на міжнародній арені на основі власних інтересів. Це впливає із безумовно егоїстичної природи людини. Інтереси різних держав можуть не тільки не збігатися, але й бути навіть діаметрально протилежними. На думку «реалістів від політики», конфлікт інтересів призводить до міждержавних конфліктів і до їхнього крайнього ступеня прояву – до війни. Даний постулат, в принципі, не заперечують і представники політичного ідеалізму, хоча ідея «реаліста» Р. Арона про те, що специфіка міжнародних відносин полягає в тому, що вони «розбудовуються в тіні війни», уявляється дещо однобокою й спрощеною. У той же час думка «ідеалістів» про те, що міжнародні процеси досить різноманітні й у них все більшу роль відіграє міжнародне співробітництво, хоча й презентує сучасні міжнародні відносини набагато адекватніше, але також не є беззаперечною. Звичайно, хочеться вірити, що людство (принаймні так звана його «цивілізована» частина) переросло епоху беззупинних

збройних конфліктів і вступило в етап загального міжнародного співробітництва, але, на жаль, це не зовсім так. На карті світу ще існує чимало держав, політичні режими яких воліють реалізовувати свої зовнішньополітичні цілі не тільки мирним, але й воєнним шляхом. Міжнародним співтовариством до них застосовуються санкції економічного й політичного характеру, що служить додатковим засобом стримування їх можливої агресії. Щодо держав, які у теперішній час визначають міжнародне життя в силу свого економічного й, отже, політичного домінування, то тісне переплетення їх економік, спільна участь у численних міжнародних організаціях, відкриті кордони для взаємної міграції населення, з одного боку, не залишають політичним керівникам можливості вирішення взаємних протиріч військовим шляхом, а з другого – відкривають широкі можливості для мирного розв'язання більшості міжнародних суперечок. Крім того, глобальні проблеми людства набувають усе більш гострого і масштабного характеру, внаслідок чого виживання світу в цілому може незабаром залежати від успішного вирішення цих проблем, що можливо тільки через послідовне й чесне співробітництво всіх акторів міжнародних відносин (і не тільки держав) [3, с. 390–391].

Таким чином, можна констатувати, що питання, винесене у заголовок статті, залишається відкритим, бо хоча цей аспект сучасних міжнародних відносин теорія політичного ідеалізму описує й пояснює більш повно, у його основі лежить реалістичне підґрунтя – егоїстична природа людини і її природне прагнення вижити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погрібна В. Л. Політична етика в епоху соціокультурного розмаїття: проблеми толерантності та плюралізму / В. Л. Погрібна // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 20. – С. 31–34.
2. *Політологічний енциклопедичний словник* / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
3. *Політологія* : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 416 с.
4. *Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика* : навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 540 с.

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЕЛЕКТОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ТРАНЗИТИВНИХ СУСПІЛЬСТВ

У транзитивних суспільствах кожні нові вибори задають чи корегують вектор розвитку цих суспільств, тому зазвичай мають для них «доленосне» значення. Ще раз варто наголосити, що в соціумах з розвинутою демократією громадяни мають широке коло можливостей брати участь у політичному житті своєї країни або бодай впливати на ухвалення важливих політичних рішень. У транзитивних суспільствах реальні можливості громадян стосовно докладання політичних зусиль обмежуються в основному електоральними функціями. Це обумовлює зростаючу питому вагу електоральної культури взагалі в структурі політичної культури націй, що переживають період трансформації, адже вона починає виступати як найважливіший показовий елемент їхньої політичної культури як такої. Звідси плідотворним є виділення в окрему, самостійну категорію поняття «електоральна культура».

Національна електоральна культура є глобальним регулятором поведінки суб'єктів виборчого процесу в тій чи іншій країні. Їй притаманні такі параметри: типове ставлення населення до влади, виборів як процедури народного волевиявлення, рівень довіри владним інституціям, специфіка національного виборчого законодавства, ідеологічні орієнтації, мотивація та голосування, ставлення до опонентів, електоральна активність, характер домінуючих виборчих технологій, типові засоби політичної боротьби в ході проведення виборчих кампаній тощо. Усе це визначається не тільки поточною ситуацією, а й політичними традиціями конкретного народу. Рівень консолідованості та централізованості електоральної культури є значно нижчим у суспільстві з патронажно-клієнталістськими відносинами.

Електоральна культура (культура політичних виборів) – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків поведінки, які проявляються у виборчому процесі та транслюються від генерації до генерації певної нації, але мають істотний трансформаційний потенціал та проступають у діяльності суб'єктів електорального процесу та у функціонуванні демократичних інститутів.

Електоральна культура виявляється у сприйнятті та ставленні до виборчого законодавства, партій, кандидатів, виборчих комісій, у самоідентифікації себе як прихильника тієї чи іншої партії, політичної сили, у реалізації свого

права на голос. Іншими словами, електоральна культура – це відносно стійка система знань, оцінок і норм електоральної поведінки й електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективна пам'ять людей про виборчі процеси. Можна сказати, що електоральна культура – це своєрідна «активна» частина політичної культури, особливість якої полягає ще й у її динаміці та ритмі (яскраво це проявляється в постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні та Росії, де виборчі кампанії починаються тільки за рік-півтора до дня голосування, у той час як на Заході зазвичай проводять кампанію від одного дня голосування до іншого відповідно до виразу «Наступна кампанія розпочинається наступного дня після оголошення результатів попередньої»). Тож, електоральна культура тривалий час перебуває в латентному вигляді і проявляється та актуалізується тільки в періоди виборчих кампаній. Електоральна культура несе зміну цих елементів, адже вона і є їхнім джерелом. Прикметно, що сучасні виборчі кампанії часто бувають важко прогнозованими. У ході їх здійснення за допомогою ЗМІ конструюється нова символічна реальність.

Національне виборче законодавство формується під впливом певних традицій здійснення демократичної процедури тим чи іншим народом. Воно буквально «виростає» з народної історичної традиції, хоча разом з тим є підсумком політичної кон'юнктури, результатом досягнення компромісу між сегментами політичної еліти щодо «правил електоральної гри». Але перебільшувати кон'юнктурний елемент не варто, адже врешті-решт ухвалені елітою законодавчі норми в необхідному обсязі доводиться опановувати виборцям. У разі невідповідності законодавчих норм національній традиції електорат може «проголосувати ногами» – проігнорувати вибори як незрозумілу та через це непотрібну процедуру.

PR-кампанії на підтримку кандидатів на виборні посади є одним із найяскравіших індикаторів національної електоральної культури. Більше того, їхній успіх або невдача багато в чому спричиняються відповідністю або невідповідністю сучасному на момент виборів стану політичної культури електорату. Особливо яскраво в PR-кампаніях виявляються іноземні, запозичені з іншого культурного поля, «інновації», які часто-густо віддзеркалює поняття «чорний PR». PR-кампанія завжди є певним іспитом для національних інститутів громадянського суспільства, які ефективно працюють знову ж таки, якщо ґрунтують свою діяльність на політико-культурних традиціях певної нації.

Остаточні підсумки виборів іноді цілком справедливо називають результатами найбільш репрезентативного «соціологічного дослідження» національної електоральної культури в певній країні в конкретний момент її історії. Насамперед ці підсумки віддзеркалюють активність виборців та їхню ідеологічну орієнтацію. Особливо чітко це простежується у пропорційній виборчій

системі, яка віддзеркалює політичну конкуренцію та, як підсумок, поширені ідеологічні вподобання електорату.

Крім того, остаточні підсумки виборів є показником ефективності проведених кандидатами на виборні посади та їх командами PR-кампаній, своєрідним результатом тесту на їхню відповідність стану виборчої культури більшості електорату. Підмурком демократичних відносин виступає ринкова культура. Вона має превалювати над етатистською, що створює умови для функціонування режиму поліархії, де існує реальна політична конкуренція.

Зовнішні фактори включають системні компоненти, які оточують індивіда в політиці, його соціальної, віковій групі та в соціумі загалом. До них також належать чинники, які визначаються зовнішньополітичними обставинами та певною кон'юнктурою. Внутрішні фактори визначаються політико-антропологічним контекстом. До цих факторів належать особистісно обумовлені характеристики індивіда як громадянина, який впливає на ухвалення політичних рішень та бере участь у політичному (виборчому) процесі, проявляючи себе як «людина голосуюча».

Як бачимо, саме електоральна культура є базовим фактором поведінки виборців, адже вона вбирає в себе всі найважливіші внутрішньопсихологічні чинники індивіда. Електоральна культура індивіда проявляється на декількох рівнях: як члена соціальної спільноти (класу, соціальної групи), як члена національної спільноти: політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови, ідеологічна орієнтація, ставлення до виборів як інституту, уявлення про прийняття та реалізацію політичних рішень тощо. Таким чином, у транзитивних суспільствах саме електоральна культура виступає тим необхідним індикатором, що дозволяє зрозуміти стан розвитку їхньої політичної культури у певний історичний період. Обмеження понятійного поля політичної культури сферою електоральної культури дозволяє виокремити пласт «живої» участі в політиці громадян, які лише навчаються, опановують різні форми демократичної участі в політичному процесі перехідних режимів.

Категоріальне звуження з розмитої натепер концепції політичної культури до концепту електоральної культури в перспективі дозволяє більш точно визначити предмет впливу, «больову точку» політичної еволюції перехідних країн з метою розроблення ефективних технологій впливу на розвиток політичної ментальності населення країн з транзитивними режимами в бік її реальної демократизації.

О. С. Зубченко розглядає поняття «електоральна культура» як динамічний, багатокомпонентний процес передачі та подальшої легітимації політичної влади в рамках певної політичної культури. Суб'єктивним проявом електоральної культури є електоральна поведінка, об'єктивним – політична взаємо-

дія електоральних акторів з питань змін у виборчій системі, нормах представництва, створення передвиборчих коаліцій, об'єднань тощо. Окремі елементи електоральної культури характеризують дії виборців та електоральних акторів на кожному з її рівнів. «Електоральна культура – це відкрита система, що констатується діалектичною взаємодією контурів самовідтворення та саморозвитку, являючи собою екстраполяцію протиріччя між державою і громадянським суспільством у сфері політичних виборів». Така універсальна формула дещо ігнорує національну специфіку електоральної культури, яка багато в чому є визначальною, адже виборці завжди є громадянами певної держави. Призначення електоральної культури полягає в забезпеченні кількісного та якісного відтворення демократичних настанов певної нації. Культурна система конкретної нації є формуючою підоймою відносно політичної, виборчої системи та лежить в основі інституціональної, нормативної, комунікаційної та ідеологічної систем. Виборча система взаємодіє з культурною системою через наведені своєрідні підсистеми, що утворюють поле електоральної культури, яке врешті-решт формує культурні характеристики індивіда стосовно виборів.

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор;

А. О. Кузьменко, студентка,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ: МИНУЛЕ ТА МАЙБУТНЄ

Через ті події, які нещодавно сталися в нашій країні, українське суспільство почало все більше цікавитися національною історією. Сьогоднішні дні – це час небувалого спалаху національної самосвідомості. Український народ прагне осмислити минуле, розібратись у своєму сучасному житті і знайти орієнтири для кращого життя в майбутньому. Цьому процесу є своє пояснення: українці довго жили за умов несвободи, нерозуміння свого місця у світовій цивілізації. Важливим фактором також є і те, що досить тривалий час наш народ перебував під тиском офіційної радянської пропаганди. А саме, що українці не є самостійним народом, який не може мати ні своєї власної думки, ні політичних, або правових прав, а всі ми лише є частиною великої імперської машини, «радянського народу». Однією з категорій, які допоможуть вирішити гострі сьогодніні проблеми, є категорія «ментальність». Важливо наголосити на тому, що сьогодні не існує чіткого визначення терміна «ментальність».

Ментальність – це поняття, яке формується у тривалий історичний процес, яке формується століттями.

Українське суспільство є одним з унікальних у своєму роді, бо йому притаманний двоїстий характер ментальності. Ще видатний український історик Михайло Грушевський вважав, що українці мають західний тип ментальності. Українське суспільство та український народ увесь час були роз'єднані і територіально, і ментально. Українські землі розвивалися по-різному, на них мали вплив різні, абсолютно різні ментально та політично, на той час впливові держави. Тому українська ментальність поєднує в собі західні і східні начала, а з другого боку, ґрунтується на протиставленні двох головних традиційно-побутових культур: землеробської і козацької.

У багатьох регіонах України правова і політична ментальність розвивалися по-різному. Існує різниця в ментальності не тільки різних національностей, але й усередині однієї національності – це відмінність у світосприйнятті провідників і маси. Українська ментальність є складним поняттям. Можна припустити, що вона могла не змінюватися впродовж століть і в майбутньому вона може і не змінитися.

Якщо порівняти ментальність українського народу різних регіонів нашої країни, то вона може виявитися дещо різною. Це сталося тому, що в різних частинах України розвивалася і поширювалася різна політична ідеологія, яка формувала думки та життя народу. До речі, така ж ситуація виникла і з розвитком правової системи в нашій країні. Більша частина регіонів належала до радянської правової системи, між тим як практично увесь захід підкорювався романо-германській правовій системі, елементи якої зараз є в нашій сучасній правовій системі. Отже, що стосується ментальності мешканців різних регіонів України, то для жителів західної частини більш характерні такі риси, як працелюбність та індивідуалізм, повага до власності. Крім того, українцям, що проживають на заході, притаманні й інші риси: консерватизм, скерований на увіковічнення у незмінному вигляді основних етнічних цінностей, а також активне виявлення національних почуттів та патріотизму. В інших регіонах України становище відрізняється. Через історичні обставини та перебування у складі іншої держави українська ментальність у цих регіонах має риси колективізму й анархізму.

Таким чином, можна зробити висновок, що українська ментальність є досить різноманітною. Процес формування ментальності суспільства не закінчується, а, навпаки, його темпи з кожним днем стають дедалі швидшими. Можна припустити, що завдяки ефективним діям Української держави в царині інформаційної, освітньої та культурної політики з часом сформується єдина українсько-європейська ментальність, яка не матиме колишніх регіональних розподілів.

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор;

В. К. Лур'є, студентка,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розбудова в Україні насправді демократичного суспільства, її прагнення інтегруватись у Європейський Союз стикаються з багатьма перепонами. Однією з причин є недостатньо ефективна діяльність системи органів державного управління та органів місцевого самоврядування, необхідність її якісного оновлення шляхом запровадження сучасного інструментарію на основі інформаційних технологій, одним із яких є впровадження системи електронного урядування.

У сучасному розумінні термін «електронний уряд» тлумачиться не лише у прямому розумінні, але й як «електронне управління державою», тобто використання в органах державного управління сучасних технологій, у тому числі й інтернет-технологій. Незважаючи на наявність досліджень певних аспектів цієї проблематики та формальне існування електронних ресурсів під назвою урядового порталу, сайтів Президента, міністерств, відомств і місцевих органів виконавчої та представницької влади, феномен електронного урядування в Україні залишається недостатньо розробленим.

Головною проблемою українського суспільства є те, що державні органи демонструють досить формальне розуміння проблеми розбудови інформаційного суспільства в Україні. Українська еліта (громадські організації, науковці) усвідомлює необхідність трансформації суспільної моделі задля наближення її до вимог інформаційного суспільства, але державні службовці не готові виконувати свої функціональні зобов'язання ефективно. Безумовно, є чимало чиновників (здебільшого середньої ланки), які розуміють необхідність запровадження інформаційних технологій у державному управлінні, проте вони не зможуть запровадити серйозні зрушення в цій сфері.

Незважаючи на існування втілених в Україні окремих елементів електронного урядування, ефективно діючої концепції й досі не існує, існують лише формальні офіційні документи, які визначають загальний зміст і мету системи е-урядування, пріоритетні напрями її розвитку та засоби реалізації. Але задля ефективного функціонування цього інформативного ресурсу має бути дуже старанно розроблена система її функціонування та обґрунтована й деталізована фахівцями за участю зацікавлених урядовців.

На жаль, наразі можливості е-урядування в Україні набагато вужчі, ніж ті, що декларуються, саме через відсутність концепції е-урядування, яка б затвердила створення відповідних ресурсів із прикладною метою, а не з метою простого виконання наказу. Більше того, суспільство та самі урядовці не обізнані із приводу реального стану речей, проблем електронного урядування. Основними проблемами для українського суспільства все ж таки залишаються: недосконалість та нерозробленість нормативної бази з електронного урядування (нормативні акти України лише декларують, як саме мають утілюватися елементи електронного урядування. І ці декларації жодним чином не розраховані на практичне застосування); відсутність пріоритетів із боку українських користувачів мережі з приводу можливості взаємодії з урядом в Інтернеті. Тобто мова йде про відсутність уявлення про функції відповідного органу влади. Громадяни не знають, чого вимагати, урядові служби не уявляють, що пропонувати, що унеможливило б повноцінне формування інформаційних потреб громадян, отже, відсутність підстав, спираючись на які громадянин вирішуватиме, потрібне йому електронне урядування чи ні, що саме йому потрібно, наскільки це важливо особисто для нього, які це матиме наслідки, – так звані соціальна й психологічна мотивація.

Для реалізації електронного урядування в Україні необхідно провести концептуально-технологічний аналіз, розробити концептуально-технологічну схему впровадження системи електронного урядування в конкретному місті, районі, місцевості.

Не менш важливою є проблема мотивації громадян до участі у взаємодії з органами влади через систему електронного урядування. Адже навіть якщо припустити, що найближчим часом в Україні «запрацює» система електронного урядування, немає жодних гарантій, що громадяни матимуть бажання співпрацювати з урядом у такий спосіб.

Отже, для успішного втілення електронного урядування як ідеї та забезпечення повної реалізації всіх його переваг нашої державі, безперечно, необхідно пройти складний шлях наближення системи державного управління до європейських стандартів. Для цього Україні необхідний певний час, оскільки остаточний перехід до електронного урядування потребує багато проміжних етапів від декларування на найвищому державному рівні цього напряму як пріоритетного до вдосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, які будуть безпосередньо здійснювати відповідні функціональні обов'язки. При цьому перехід від традиційного управління до електронного урядування має відбуватися поступово та супроводжуватися відповідними змінами в розвитку суспільства, що сприятиме його стабілізації.

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНА СВІТОВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА: ЧЕРГОВА ПЕРЕМОГА РЕАЛІСТІВ

Починаючи з давніх часів у світі успішно розвивалися два домінуючі концепти теорії міжнародних відносин, які абсолютно по-різному ставилися до застосування сили в міждержавних відносинах, ролі в них морального чинника [1, с. 60–66]. Продовжуючи розпочату Фукідідом традицію панування сили у відносинах між суверенними політичними одиницями, яка пізніше була представлена в поглядах Н. Макіавеллі, мислителі Нового часу Т. Гоббс, Емер де Ваттель, Г. В. Ф. Гегель, К. фон Клаузевіц та інші надали практично закінченої форми цього напрямку теорії міжнародних відносин, який у ХХ ст. дістав назву політичного реалізму. Паралельно з реалістичним підходом розвивається й інший напрям, виникнення якого в Європі пов'язують з філософією стоїків, розвитком християнства, поглядами гуманістів Еразма Роттердамського, Франсіско де Вітторія, Франсіско Суареса і який отримує свій розвиток у працях голландського юриста Гуго Гроція, представника німецької класичної філософії І. Канта та інших мислителів. У його основі лежить ідея про моральну і політичну єдність людського роду, а також про невід'ємні, природні права людини. Прихильники розглянутої традиції переконані в можливості досягнення вічного миру між людьми – або шляхом правового і морального регулювання міжнародних відносин, або іншими шляхами, пов'язаними із самореалізацією історичної необхідності. Їх ідеї чудові, але реальність значно складніша і сумніша.

Війна в Сирії, анексія Автономної Республіки Крим та підтримка незаконних збройних формувань на Донбасі Російською Федерацією, воєнні конфлікти в Афганістані, Іраку, Лівії, Грузії та в інших куточках світу свідчать про те, що ми в черговий раз зіткнулися із соціально-політичною кризою, яка може перетворитися у світову війну з величезними людськими жертвами [2]. І в черговий раз перемогла думка тих вчених, які вважають, що мир заснований на силі сторін, якщо бажаєш жити у мирі – готуйся до війни, підтримуй свої збройні сили в належному стані. Якби серед радників першого і другого президентів України були б люди, які відстоювали точку зору політичного реалізму, наша сучасність могла бути іншою.

Провідні теоретики політичного реалізму (Р. Арон, Е. Карр, Г. Моргентау, К. Нібур, Г. Шварценбергер, Ф. Шуман та ін.) [1, с. 96–116] сформулювали його класичні положення: міжнародні відносини являють собою взаємодію

держав, які однорідні за своєю суттю, є унітарними учасниками і які, як люди, егоїстичні у своїх устремліннях; взаємодія держав здійснюється хаотично, адже не існує «наддержавного владного центру». У результаті міжнародні відносини є «анархічними»; прагнення до могутності, зокрема до військової переваги, яка гарантує безпеку держав, – головний мотив їх діяльності; держави насамперед виходять зі своїх інтересів. При цьому вони можуть враховувати моральні міркування, однак жодна з них не володіє правом на визначення того, «що таке добре, а що таке погано». Саме категорія інтересу оберігає від зловживань спекуляціями на моралі; політична реальність відрізняється від економічної реальності: для політики головне влада, для економіки – багатство; у світі міжнародних відносин, де домінує силовий фактор, держави завжди повинні бути у повній готовності нападати і захищатися.

Класик політичного реалізму Г. Моргентау сформулював *шість фундаментальних принципів політичного реалізму* [4, р. 4–15].

Перший принцип пов'язаний з імовірнісним характером політичної діяльності у сфері міжнародних відносин. Політика, як і суспільство в цілому, управляється об'єктивними законами, укоріненими в незмінну і далеко не досконалу природу людини, спроби зміни яких завжди приречені на невдачу; однак можна створити теорію, що більш-менш правильно відобразить ці закони, яка повинна встановлювати факти й інтерпретувати їх. Під політичним реалізмом Моргентау розумів таку політичну доктрину, яка заснована на врахуванні суперечливих сторін людської природи і визнанні обмежених можливостей для побудови справедливого і морального політичного порядку.

Другим принципом є принцип національних інтересів, що розуміються в термінах влади. Концепція національного інтересу дозволяє розглядати міжнародну політику як сферу, відносно незалежну від таких галузей, як економіка, етика, естетика, релігія, етнічні відносини. Моргентау зазначає, що без подібного теоретичного допущення неможливо створити теорію політики. Далі він продовжує, що саме поняття інтересу, що розуміється в термінах влади, дає можливість теоретичного розуміння міжнародних відносин і міжнародної політики. Політичний реалізм позбавляє теорію міжнародних відносин від двох помилок – дослідження мотивів і намірів, що лежать в основі політичних дій, а також вивчення ідеологічних уподобань суб'єктів міжнародних відносин. Точка зору, згідно з якою ключем до розуміння зовнішньої політики є виключно мотиви державного діяча, помилкова. Зовнішню політику не можна розглядати через психологічні феномени. Політичний реалізм визнає значимість політичних ідеалів і моральних принципів, але він вимагає чіткого розмежування між бажаним і можливим: бажаним скрізь і всі часи і можливим у даних конкретних умовах місця і часу. Політичний реалізм також заснований на положенні, що всякі дії з удосконалення суспільства – це

різновид ризикової діяльності. Зовнішня політика повинна бути раціональною з погляду своїх моральних принципів і практичних цілей.

Третій принцип полягає в тому, що інтерес, який визначається у термінах влади, – об'єктивна, універсально обгрунтована категорія, хоча сам інтерес може змінюватися. Тип інтересу, що визначає політичні дії в конкретний історичний період, залежить від політичного і культурного контексту, у рамках якого формується зовнішня політика. Основним критерієм правильності зовнішньої політики держави політичний реалізм вважає відстоювання ним національних інтересів. У той же час зв'язок між національним інтересом і його носієм – державою – є продуктом історії, тому з часом може зникнути.

Четвертий принцип стверджує, що політичний реалізм визнає моральне значення політичної дії. Він також визнає неминучість невідповідності морального імперативу і вимог успішної політики. Неврахування цієї невідповідності могло би внести плутанину в моральні та політичні питання, представивши політику більш моральною, а моральний закон менш суворим, ніж це є насправді. Реалізм стверджує, що універсальні моральні принципи не застосовні до державної діяльності у своєму абстрактному формулюванні і повинні бути пропущені через конкретні обставини місця і часу. Індивід може сказати: «Fiat justitia et pereat mundus» («Нехай гине світ, але торжествує закон»), але держава не має такого права. І індивід, і нація повинні оцінювати політичні дії на основі універсальних моральних принципів, таких, наприклад, як свобода. Проте якщо в індивіда є моральне право принести себе в жертву цим моральним принципам, то нація не вправі ставити мораль вище вимог успішної політики, яка сама по собі заснована на моральному принципі виживання нації. Розсудливість, що розуміється як урахування наслідків політичних дій, є складовою частиною політичної моралі та вищою чеснотою в політиці. Етика судить про дію за її відповідністю моральному закону; політична етика судить про дію за її політичними наслідками.

П'ятий принцип указує на те, що політичний реалізм заперечує тотожність моралі конкретної нації та універсальних моральних законів. Проводячи різницю між істиною і думкою, він поділяє також істину і ідолопоклонство. Усі нації відчувають спокусу, і лише деякі можуть противитися їй протягом довгого часу – представити власні цілі та дії як прояв універсальних моральних принципів. Одна справа знати, що нації є суб'єктом морального закону, інша – стверджувати, що добре і що погано у відносинах між націями. Існує невідповідність між вірою в те, що все підпорядковується волі Бога, і переконаністю в тому, що Бог завжди на чиемусь боці. Ототожнення політичних дій конкретної держави з волею Провидіння не може бути виправдане з моральної точки зору, бо це, по суті, прояв такого гріха, як гординя, проти якого грецькі трагіки і біблійні пророки попереджали і правителів, і керованих. Таке

ототожнення небезпечно і з політичної точки зору, бо воно може викликати спотворений погляд на міжнародну політику і в кінцевому рахунку призвести до того, що держави будуть прагнути знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів або самого Господа. З другого боку, саме поняття інтересу, визначеного в термінах влади, не дозволяє нам впасти як у зазначені моральні крайнощі, так і в подібний політичний недомисел. Дійсно, якщо ми розглядаємо всі нації, включаючи свою, як політичні утворення, що мають на меті свої інтереси, визначені в термінах влади, то ми здатні бути справедливими до всіх: по-перше, ми здатні судити про інші нації так само, як ми судимо про свою; по-друге, виходячи з цього ми можемо проводити політику, яка поважає інтереси інших націй і в той же час захищає та просуває інтереси нашої власної нації. Помірність у політиці є відображенням помірності морального судження.

Шостий принцип стверджує різницю між політичним реалізмом та іншими теоретичними школами. Теорію політичного реалізму часто розуміють і інтерпретують неправильно, хоча в ній немає протиріччя між вимогами раціональності, з одного боку, і мораллю – з другого. Політичний реаліст стверджує, що політичній сфері притаманна своя специфіка, подібно до того як це роблять економіст, юрист, етик. Він мислить у термінах інтересу, визначеного як влада, подібно до того, як економіст мислить у категоріях інтересу, визначеного як багатство, юрист – у категоріях відповідності дії юридичним нормам, етик – у категоріях відповідності дії моральним принципам. Економіст запитує: «Як ця політика впливає на багатство суспільства?» Юрист запитує: «Чи відповідає ця політика законам?» Мораліст запитує: «Чи відповідає ця політика моральним принципам?» А політичний реаліст запитує: «Як ця політика впливає на силу нації?» Звичайно, політичний реаліст визнає існування і важливість неполітичних феноменів, але він розглядає їх з точки зору політики. Він також визнає, що інші науки можуть розглядати політику під своїм кутом зору.

Наприкінці 1970-х – 1980-ті рр. в умовах початку розмивання жорсткої біполярної структури реалізм зазнає певної еволюції. Сучасний, модернізований варіант цього напрямку отримав назву неореалізму, або структурного реалізму. Головні положення політичного неореалізму були сформульовані професором Каліфорнійського університету Кеннетом Уолтцем у книзі «Теорія міжнародної політики» (1979) і розвинені у працях Роберта Гілпіна, Джозефа Гріко, Джона Міршаймера та ін. До речі, варто згадати, що Джон Міршаймер у своїй статті «The case for a Ukrainian nuclear deterrent» (1993) [3] стверджував, що ядерний арсенал України та Німеччини міг би гарантувати більш стабільний мир на Землі, оскільки був би фактором стримування в Європі.

Іноді в особливу групу виділяють неореалістів, що стоять на позиції «оборонного» або «захисного» реалізму (англ. Defensive Realism) [1, с. 113–114]. Згідно із «захисним реалізмом», анархія на світовій арені призводить до того, що держави стають «одержимими» безпекою. Це породжує «дилему безпеки», коли спроби однієї держави збільшити свою безпеку (через те що безпека розглядається як гра з нульовою сумою) призводять до наростаючої нестабільності, тому її опоненти відразу ж реагують на зменшення власної безпеки прагненням знову відновити баланс. Це веде безпосередньо до «гонки озброєнь». Основними теоретиками «захисного» реалізму вважаються Стівен Уолт, Стівен Ван Евера, Шипін Тан, Чарльз Глейзер та ін.

У цілому слід виділити основні положення неореалізму: міжнародні відносини розглядаються як цілісна система, що функціонує відповідно до певних законів. Тільки системний аналіз може розкрити природу міжнародних відносин; переносить центр пояснення міжнародної поведінки на рівень міжнародної системи, структурні властивості якої не залежать від зусиль малих та середніх держав, а є результатом взаємодії між великими державами. Відносини між великими державами та іншими державами не є однозначно анархічними, оскільки залежать в основному від волі великих держав; будь-які зміни в анархічній міжнародній системі пов'язані з розподілом влади, що впливає на існуючий баланс сил; боротьба за владу і лідерство продовжують визначати суть міжнародних відносин; вирішальне значення у поведінці держав набуває структурна анархія міжнародної системи, тобто сукупність її зовнішніх примусів і обмежень, які впливають на державу; головні проблеми міжнародних відносин – баланс «заякування», військова готовність, стримування, раціональний вибір; основна мета держав – набуття потужності за допомогою збереження ядерного стримування, збільшення престижу за рахунок створення наднаціональних організацій, отримання економічної та іншої переваги в порівнянні з іншими державами. Загальним, що об'єднує реалістів і неореалістів, є те, що вони вважають, що оскільки природа міжнародних відносин не змінюється впродовж тисячоліть, то немає підстав вважати, що вони придбають якийсь інший характер у майбутньому. Сила була, є і буде визначати характер міждержавних відносин [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 540 с.
2. Требін М. Войны XXI века / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 608 с.

3. Mearsheimer J. J. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent / John J. Mearsheimer // Foreign Affairs. – Summer, 1993. – Vol. 72, No. 3. – P. 50–66.
4. Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. – 5th ed., rev. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1978. – xxviii, 650 p.
5. War, Peace and Hegemony in a Globalized World: the Changing Balance of Power in the 21st century / edited by Chandra Chari. – L. ; N. Y. : Routledge, 2008. – xviii, 235 p.

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

На даний час громадянське суспільство України перебуває на етапі активного розвитку [1, с. 171–203]. Найістотношою передумовою його формування та функціонування є соціальна стратифікація. Стратифікація розвиває структуру суспільства, розширюючи і поділяючи структуру на великі і малі соціальні групи. Наявність у суспільстві чіткої та розвиненої соціальної структури важлива для становлення та ефективного функціонування громадянського суспільства тим, що саме в процесі соціальної стратифікації та в межах соціальних груп створюються умови для плюралізації та артикуляції інтересів, а також для їх агрегації. Крім вищевказаних аспектів у ході соціальної стратифікації відбувається інституалізація групових інтересів і таким чином забезпечується їх постійна присутність у соціальному просторі, а також створюється механізм, який перешкоджає виникненню в суспільстві монополії інтересів окремого громадянина, певної групи, держави, поглинання ними інтересів інших громадян, їх груп або громадянського суспільства в цілому [3, с. 108–112].

У демократичному громадянському суспільстві відносини складаються на основі горизонтальних зв'язків у політиці. Зараз чітко простежується тенденція до зіткнення двох начал у соціальному житті України – мережевого та ієрархічного. Громадянське суспільство, бізнес – це мережеві структури, а бюрократія, що є опорою влади, – ієрархічне начало, яке прагне поширити вплив через свої структури на все суспільство. Взаємодія цих складових дає розвиток третьому напрямку владних відносин – по спіралі, у контексті й термінах діалектичної складової політики. Логічним результатом розвитку і взаємодії громадянського суспільства й держави стають утворення політич-

них інституцій, вироблення законів, норм і правил політичних відносин, структурування правового громадянського соціуму та правової держави.

Зміна парадигми політичного існування України означає зміну базових умов життєдіяльності, створення більш розвинених моделей соціальної системи і, як наслідок, – перетворення масових прошарків населення в активний колективний політичний суб'єкт.

Одним із критеріїв політичної інституціалізації середнього класу є ефективність виконання ним своїх соціально-політичних функцій. Він виконує політичну функцію підтримки консенсусу та стійкості суспільства, попереджає великі соціально-політичні ризики, не підтримує радикальні зміни в суспільному розвитку та відіграє провідну роль у процесі соціально-політичної стабілізації. Середній клас є основою громадянського суспільства. Його представники беруть активну участь в ухваленні політичних рішень, висуванні нових політичних лідерів, допомагають державі у вирішенні актуальних політичних питань.

Представники середнього класу складають масову соціальну базу представницької демократії. Середній клас – громадяни, які є його представниками, становлять соціальну базу громадянського суспільства. Він відіграє вагомий роль у створенні сприятливих умов для формування громадянського суспільства. По-перше, у рамках середнього класу максимально виконується умова диверсифікації суспільства за соціальним групами. За низкою ознак та параметрів він специфічно відрізняється від інших основних частин соціальної структури, також він різномірний за власним складом. По-друге, середній клас сприяє підтримці відносно суспільної стабільності завдяки характерному для нього високому рівню вертикальної мобільності. По-третє, відмінна риса представників середнього класу – надзвичайно високий рівень не лише виробничої, але і загальної культури і, як результат, – висока ініціативність і здатність приймати творчі нестандартні рішення, висока адаптивність до швидкої зміни суспільних умов.

До соціально-політичних функцій середнього класу належить і функція підтримки політичної системи економічними методами, реалізація якої є складовою частиною «каналу входу», описаного Д. Істоном. Так звана роль «буфера» між елітами та масами, що значно пом'якшує класові конфлікти, належить до соціально-політичних функцій середнього класу. Будь-якому суспільству притаманна дихотомія «еліта-маса». Якщо між цими двома соціальними групами відсутня проміжна ланка, це неминуче призводить до соціальних конфліктів і різкої поляризації суспільства [2]. Соціальні групи, які знаходяться між елітою та масами, пом'якшують напружені відносини та знижують загрозу конфліктного сценарію розвитку подій. Краще за все цю функцію виконує саме середній клас.

Середній клас стає також і основним суб'єктом висхідної вертикальної мобільності, джерелом відтворення висококваліфікованої робочої сили. Більшість взаємообмінів у суспільстві відбувається як усередині самого середнього класу, так і між ним та іншими частинами соціальної структури. Саме вільні канали висхідної вертикальної мобільності, чіткі перспективи кар'єрного зростання, основою якого виступають освіта та рівень кваліфікації, забезпечують високий рівень добробуту представників середнього класу. Він виконує функцію відтворення, підтримки та розвитку культури в цілому та політичної зокрема, охоронця та «ретранслятора» базових культурних цінностей соціуму. Реалізуючи цю функцію, середній клас стає одним з основних політичних агентів, які зберігають спадковість політичної культури різних поколінь усередині держави, одночасно закладаючи при цьому інноваційний потенціал розвитку суспільства, оскільки ця верства у своїй більшості складається з політично, соціально та професійно активних громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Волянська та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
2. Конфліктологія : навч. посіб. / Л.М. Герасіна, М.П. Требін, В.Д. Воднік та ін. – Х. : Право, 2012. – 128 с.
3. Соціологія : підручник / М.П. Требін, В.Д. Воднік, Г.П. Клімова та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.

О.В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ РОЗУМІННЯ ТА СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Корупція як соціокультурний феномен має свої відмінності залежно від країни та історичної ситуації. У розвинутих країнах світу корупція існує і сьогодні, проте це явище суттєво відрізняється від того, що спостерігається в Україні. Перенесенням світових стандартів без виявлення особливостей кожної конкретної культури не можна розробити адекватні заходи протидії корупції. О. Костенко, дослідник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, визначає тип корупції в Україні як кризовий. Це означає, що вона: а) породжується кризою сучасного українського суспільства

(а не лише недосконалістю кримінальної юстиції); б) здатна поглиблювати кризу в суспільстві, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи. Саме в цьому полягає її загроза для національної безпеки України.

Протидія корупції передбачає однозначність та несуперечливість суспільних уявлень про сутність та прояви корупційної поведінки. Тобто у формуванні та реалізації державної антикорупційної політики мають бути враховані існуючі в конкретному суспільстві стереотипи розуміння корупції. Людина, оцінюючи ті чи інші виміри корупції, керується стереотипним баченням, незважаючи на те, що воно ніколи повністю не збігається з тим, яким є бачення сутності та видів корупції в законодавстві. Ще більше ситуація ускладнюється в країнах, де не завершено процес імплементації міжнародно-правових антикорупційних конвенцій, які містять базові або модельні описи складів корупційних правопорушень. Наприклад, до червня 2009 р. (до першої спроби прийняття «пакета нових антикорупційних законів») в українському законодавстві формально до корупції могла бути віднесена лише незначна кількість адміністративних деліктів, хоча в масовій свідомості та політичному дискурсі корупційними визнавалися досить різні типи поведінки.

У правовій площині існує презумпція знання права, тобто для цілей правозастосування презюмується, що кожен громадянин знає ті види поведінки, які в даному суспільстві належать до корупційних злочинів чи корупційних адміністративних правопорушень. Однак соціальна реальність суттєво відрізняється від нормативної моделі антикорупційних законів. І проблема в даному випадку є набагато складнішою, ніж просто знання тексту відповідних правових норм.

У масовій свідомості корупція може набувати різних форм, і не завжди модель, що описана в антикорупційному законі, є прийнятною для населення. Більше того, існують варіанти поведінки, які виглядають як корупція, однак такими не є з точки зору закону; і навпаки, коли на перший погляд ситуація не схожа на корупційну, однак є корупцією відповідно до законодавства. Дуже важливо визначити, як саме респонденти розуміють корупцію та виокремлюють різні її прояви в конкретних побутових ситуаціях. Адже від розуміння корупції населенням залежить оцінка сприйняття корупції з точки зору соціокультурного контексту.

В українських дослідженнях ця проблема практично відсутня. До певної міри це пояснюється тим, що в дослідницьких колективах, які проводили такі дослідження, були відсутні експерти-правознавці, а уявлення соціологів про корупцію були неповними чи поверховими, оскільки вони поширювались лише на найочевидніші форми корупційної поведінки – хабар, зловживання владою. Юридичні «тонкощі», пов'язані із суб'єктом правопорушення, його

складом, видами відповідальності, співвідношенням морального та правового тощо, залишались поза увагою розробників відповідних методологій.

Запропонована методологія дослідження базується на методі оцінювання ситуацій, тобто вона передбачала оцінку респондентами певних життєвих ситуацій з наступним порівнянням таких оцінок з експертними оцінками таких ситуацій як правової кваліфікації на підставі нового антикорупційного законодавства.

Зокрема, респондентам пропонувалися ситуації, які є:

- корупційними злочинами,
- корупційними адміністративними правопорушеннями,
- порушеннями професійної етики або суспільної моралі, що не є корупцією з юридичної точки зору.

Основною метою було визначення соціокультурних детермінант розуміння корупції. Для цього важливо було порівняти розуміння окремих видів корупційної поведінки населенням з визначенням корупції, яке наведене у новому антикорупційному законодавстві. Інформаційну базу дослідження склали результати: а) опитування населення; б) глибинних інтерв'ю. У концепції дослідження було передбачено дві площини аналізу: розуміння корупції як певного типу соціальних феноменів та розуміння окремих видів корупційних практик (перш за все тих, що знайшли відображення у новому антикорупційному законодавстві).

Перший аспект аналізу був орієнтований на отримання даних про найбільш загальні стереотипи масової свідомості, що є базовими для прийняття рішень у конкретних ситуаціях реального життя і в яких проявляються загальні контури розуміння корупції. На цьому етапі було використано метод глибинного інтерв'ю, який дозволяє коректніше отримувати інформацію про внутрішні механізми формування уявлень та суджень про сутність феномену корупції. Оскільки інтерв'ю було проведено з представниками різних соціально-демографічних та професійних груп, їх інтерпретація дозволяє визначити кілька принципово важливих рис розуміння корупції в українському суспільстві.

Формування розуміння корупції перш за все визначається існуванням кількох фреймів масової свідомості, які фіксують найпоширеніші в українському суспільстві особливості сприйняття корупції та факту її існування. Серед них варто звернути увагу на такі:

1. *Персоніфікація корупції*. Дана тенденція виражається в асоціюванні корупції у певній сфері з певною відомою персоною (наприклад, Павло Лазаренко, Віктор Янукович тощо) або з узагальненим образом (наприклад, «депутати», «політики», «судді», «влада» тощо). Глибинною підставою цього фрейму є уявлення про корупцію як результат «хибності» людської природи.

Відповідно вся діяльність з протидії корупції отримує чіткий персоналізований характер: «треба протидіяти не системі чи інституту, а певним особам».

2. *До корупції відносять, зокрема, низьку якість публічних послуг та низьку ефективність функціонування державних інституцій загалом.* Дана тенденція виражається в схильності пояснювати низьку якість послуг, невічливу поведінку посадовців, недоброякісне виконання своїх посадових обов'язків – корупцією. Такий стереотип також є «політично чутливим». Оскільки глибинні інтерв'ю охопили досить тривалий період, що збігся зі становленням нової політичної влади, така залежність проявилася досить виразно. Респонденти часто використовували пояснення, що базувались на ключових тезах нової влади про «вади системи», «спадщину попереднього режиму» тощо.

3. *Стереотипне маркування окремих сфер як корупціогенних на підставі лише їх широкого попиту в населення.* Серед таких інституцій виділяють заклади освіти, медичні установи, суди, правоохоронні органи, органи самоврядування різних рівнів. Водночас установи, що не ведуть прийом пересічних громадян, вважаються менш корумпованими.

4. *Відсутність несуперечливого ставлення до корупції як до протиправної поведінки.* Аналіз транскриптів глибинних інтерв'ю свідчить про тенденцію виправдовувати корупцію у певних ситуаціях, загалом у тих, які вигідні респонденту. Подібне віднесення певних дій до корупційних залежно від конкретних життєвих обставин свідчить про високу терпимість і функціональне ставлення до корупції з боку населення.

5. *Вимушений характер корупції.* Даний стереотип сприйняття корупції нагадує наведений вище виправдовувальний принцип ставлення до корупції. Однак у даному випадку виправдовуються не існування самого факту корупції, а причини втягування осіб у корупційні практики. Мова йде про те, що населення поставлене в таку ситуацію, коли без корупційних угод дуже важко, а інколи і неможливо отримати необхідну послугу або результат. Чинниками, що виправдовують корупційні практики, респонденти називають традиції «дякувати» за послуги, низькі зарплати чиновників тощо. У глибинних інтерв'ю подібне вибіркоче ставлення до корупції проявляється в таких висловлюваннях: «Корупція існує тому, що і чиновники, і громадяни поставлені державою в такі умови. Корупція є “засобом виживання” для тих та інших»; «багато з нас намагаються дати хабара навіть тоді, коли цього ніхто не вимагає».

Учасникам опитування було властиво виправдовувати не тільки власну позицію, але й позицію того, хто вимагає хабар. Аргументами найчастіше виступають твердження про низьку заробітну плату, погану турботу з боку держави. У такій трактовці корупційні практики виступають взаємодопомогою

«такій же людині, як я, якій треба годувати сім'ю». При цьому найчастіше обвинувачується держава, яка платить низьку заробітну плату чиновникам, що говорить про бажання перенести відповідальність за ситуації, що виникали, на «абстрактну структуру», а не на певних учасників корупційної ситуації.

Таким чином, корупція сприймається як незаконна діяльність, але яка має вимушений характер у зв'язку з тим, що в суспільстві створена така система, яка змушує осіб вдаватися до корупційних практик. З цього приводу в Україні існує стародавнє прислів'я: «Не підмажеш – не поїдеш». При цьому провина за це лягає на державу, яка не забезпечила належного функціонування державних установ та пристойний рівень заробітної плати державних службовців і працівників бюджетної сфери.

У ході дослідження були зафіксовані гендерні відмінності у ставленні до корупції. Так, чоловіки є більш категоричними і послідовними, класифікуючи дії як корупційні, і рідше виправдовують їх як з боку посадовців, так і з боку тих, хто пропонує хабар. Жінки частіше схильні виправдовувати підкуп посадовця щирим бажанням віддячити людині, а корупційні дії самих посадовців – несправедливо малими зарплатами та необхідністю «годувати сім'ю». Вони частіше намагаються пов'язувати причини корупційної поведінки учасників факторами ситуації, тобто визнавати її «вимушений характер».

Таким чином, у масовій свідомості існує суперечливе поєднання незадоволеності поширеністю корупції, її засудження та тенденції до її виправдання в окремих життєвих ситуаціях. Серед іншого, для більш глибокого визначення розуміння населенням корупції респондентам пропонувалось відповісти на запитання: «Чи завжди такі дії є корупцією? Можливо, за певних обставин вони перестають бути корупцією?»

Виходячи з аналізу отриманих відповідей, ми дійшли висновку, що на оцінку респондентом корупційної події (за законодавством) як корупційної впливають кілька факторів.

По-перше, корупційна поведінка чиновника визначається респондентами як корупція лише тоді, коли, на думку респондента, чиновник створив відповідні умови або іншим чином вимагав хабар чи інші форми незаконної винагороди. Якщо ж поведінка чиновника не сприймалася громадянином як провокаційна, то надання йому певних благ не визнається корупцією, а є вдячністю.

По-друге, на оцінку корупції впливає розмір суми хабара та характер питання, яке вирішується в результаті корупційної угоди. Тобто загальновизнаним у сучасних дослідженнях корупції є поділ корупції на «велику корупцію» та «побутову корупцію». У масовій свідомості аналогічний поділ є стійким стереотипом, що стає найбільш поширеним способом мотивації виправдання

корупції. Досить розповсюдженою в матеріалах інтерв'ю є думка, що «корупція існує десь далеко, тільки у вищих ешелонах влади, а те, що трапляється з “рядовими” громадянами, – це не є корупцією». При цьому аргументами, що виправдовують власну позицію, стають досить різні обставини. Зокрема, досить важливим з огляду на можливі перспективи законодавчого врегулювання відповідальності за корупцію є прив'язування поняття корупції до розміру неправомірної вигоди. Респонденти зазначають, що важливим є розмір грошових сум, які задіяні в корупційних схемах.

По-третє, корупцією не вважається ситуація, коли особа, яка спроможна заплатити чиновнику, щоб отримати для себе певний зиск або спростити процедуру, робить це. Приклад із глибинних інтерв'ю: «у деяких ситуаціях у відносинах з владою, якщо я можу собі дозволити витратити певну суму на хабар і це спростить механізм вирішення або зробить його вигідним для мене, то це не корупція».

Отже, отримані результати підтверджують тезу О. Костенка про те, що корупція кризового типу, яка вразила сучасну Україну, має своїм фундаментом значний прошарок громадян, позбавлених належної соціальної культури і тому вражених сваволею та ілюзіями, що проявляються у вигляді корупції. Саме відсутність у громадян належної політичної, економічної, правової, моральної культури, яку мають, наприклад, шведи чи громадяни Німеччини, є живильним середовищем для корупції кризового типу в Україні сьогодні. Така корупція являє собою основну загрозу українській нації, зокрема політичним, економічним, правовим, моральним, культурним засадам її розвитку. Викладене вище уявлення про особливість корупції в Україні як корупції кризового типу, що вражає не лише державу, а й громадянське суспільство, обумовлює те, що для ефективної протидії корупції в Україні має бути розроблена адекватна саме цьому типу корупції технологія протидії.

Б. Д. Голованов, кандидат философских наук, доцент,
Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт»;

О. В. Фролова, кандидат философских наук, доцент,
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

КРИЗИС УКРАИНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Исследование социальных идентичностей и процессов идентификации образует значительный пласт современного общественнознания. Однако существующие методологические различия в анализе индивидуальной и коллек-

тивной идентичности заставляют объединять усилия в решении проблемы представителей различных отраслей знаний. Чтобы выявить социально-онтологические корни идентичности, необходимо пройти по всей цепочке, начиная от когнитивных и ценностных ориентаций до структуры практической деятельности индивидов. Идентичность можно рассматривать как модификацию идеального типа, которая, с одной стороны, направляет практическое сознание и деятельность, с другой стороны, может служить методологическим ориентиром при проведении соответствующих социально-политических исследований.

М. Вебер первым указал на особенности мыслительных генерализаций в обществознании. Идеальный тип – это продукт нашего представления (конструирующего воображения), который тем не менее сохраняет логическую строгость. Идеальный тип служит масштабом мысленного конструирования социальной реальности. Идеальные типы хотя и не претендуют на онтологическую достоверность, однако могут играть важную методологическую роль в самых разнообразных социальных исследованиях.

За прошедшее столетие социальная наука разработала самые разнообразные модификации идеальных типов. Одной из таких модификаций является социальная идентичность. Понимающая социология рассматривает поведение индивида лишь постольку, поскольку последний вкладывает в свое поведение определенный смысл. Этот смысл может оформляться как через рациональные конструкции и постановку целей, так и через систему ценностных ориентаций. Исторически сформированная система ценностных ориентаций образует идеальную основу социальных идентичностей, именно ее усвоение индивидами составляет основное содержание процесса идентификации.

Постсоветская Украина переживает острый кризис идентичности. В условиях кризиса внутреннее духовное пространство социальных общностей проблематизируется, становится неустойчивым и противоречивым. В этих условиях основная нагрузка сохранения социальных связей падает на средства экономического и политического принуждения, что ограничивает свободу индивидов и подрывает ее как принцип построения современного общества. Усугубляют кризис новые особенности социальной организации, проявившиеся в начале XXI в. В современной социологической литературе выдвинуто предположение о текучих социальных общностях, об отсутствии у современного человека каких-либо устойчивых внутренних ориентиров [1]. Украинское общество сталкивается с удвоенным кризисом, усваивая европейские «ориентиры», оно отягощает постсоветские трансформации феноменом текучести.

Разрушение советской идентичности сопровождалось массовой деградацией основных социокультурных ориентиров и замыканием сознания в пространстве рыночного выживания. В политических кругах Украины усилились стремления трансформировать страну в направлении этнонациональной государственности и создать соответствующую этой государственности социокультурную идентичность. Генезис государственности рассматривался в контексте представлений о формировании нации эпохи Модерн. Полагалось, что тот путь, который прошло большинство европейских наций в XIX в., вполне доступен Украине XXI в. Четверть века движения по избранному пути привели лишь к радикализации сил, поддерживающих этнонациональный проект, и серьезно ослабили предпосылки государственности, оставшиеся после отказа от потерявшего исторический смысл проекта Советская Украина. Обострявшаяся борьба между альтернативными идентичностями, реально прослеживающимися в социуме, подкрепляется стремлением определенных политических сил навязать обществу доминирующую модель социально-политического развития.

Призывы к единству, которыми изобилуют СМИ, речи политиков и общественных деятелей в такой ситуации приводят к дезориентации части общества. Этим людям не вполне ясен характер политического единства, которое должно реально существовать в современной Украине. Проекты социальной общности, выдвигаемые разными политическими силами, не подкреплены анализом реальных альтернатив идентификации, вырисовывающихся в условиях «текучей» украинской государственности.

Управление процессом идентификации является прямой прерогативой политической элиты, которая самоопределяется в идентификационных альтернативах и транслирует эти альтернативы в массы через сферу публичной политики и деятельность политических институтов. В условиях глубокого социального кризиса идентичность оказывается едва ли не единственной формой работы на перспективу. Взятая в этом качестве, идентичность образует первую ступень в публичном оформлении сложной стратегии изменения исторической реальности. На наш взгляд, особенно важно искать собственные проекты идентификации с учетом социально-исторических особенностей развития нашего общества в непростой период реформации, а не копировать отдельные схемы, представляемые зарубежными практиками.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочкова. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

І. В. Головка, кандидат політичних наук,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ТА СВОБОДИ СЛОВА У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

З поширенням глобалізаційних процесів у сучасних демократичних суспільствах почали зростати можливості застосування технологій інформаційного обману у сфері політики. Останнім часом відзначається тенденція щодо негативного впливу інформаційних інститутів на демократію насамперед за допомогою політичного маніпулювання. Політичне маніпулювання поширене не тільки в тоталітарних і авторитарних державах, де переважно є домінуючим методом діяльності ЗМІ, а й у сучасних демократіях, особливо під час виборчих кампаній. Наразі жодна президентська чи парламентська виборча кампанія в сучасних демократичних державах не обходиться без використання прийомів політичного маніпулювання, які створюють у громадян досить далекі від реальності уявлення про державну політику. Звідси і виходить те, що В. Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах. Наявність свободи слова, розвинених, демократично організованих засобів масової інформації (ЗМІ), які об'єктивно висвітлюють політичні події, – одна з найважливіших гарантій стабільності демократичної держави, ефективності управління суспільством. Отже, невиконання ЗМІ своїх функцій у політичній системі здатне трансформувати її цілі й цінності, порушити її ефективність, перетворити демократію в псевдodemократію (тобто у форму прихованого, маніпулятивного панування правлячих верств і класів). Збереження балансу інтересів демократичної держави і ЗМІ – це вагомий елемент стабільності демократичних інститутів, показник ступеня зрілості суспільства в реалізації не тільки права на вираження думок, а й усього комплексу прав, свобод і обов'язків.

У сучасному світі теорія і практика політичного маніпулювання отримали досить глибоку наукову розробку і практичне застосування. Різноманітні сторони особливого прояву політичного маніпулювання в демократичних суспільствах висвітлено в працях багатьох зарубіжних науковців, таких, наприклад, як Р. Даль, Д. Істон, Дж. Сарторі, Д. Видрін, В. Бехтерев, В. Мальцев, С. Кара-Мурза, С. Московічі. Значний інтерес становлять також праці українських науковців, зокрема О. Бойка, В. Бабкіної, В. Бебика, С. Богомолва, І. Поліщука, М. Поповича, В. Ткаченка та ін.

Для реалізації громадянина як головного агента демократичного суспільства необхідні певні чинники й умови, які також становлять основні цінності демократії. Це, зокрема, свобода слова, контекст якої створюють вільні у своїх діях і захищені законом ЗМІ, котрі дають змогу громадянам бути проінформованими та обізнаними зі станом справ у країні. Свобода слова, а також свобода поширення інформації – основні принципи демократичного суспільства. Через свободу слова та ЗМІ в демократичному суспільстві громадянин може висловити своє судження стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політичного явища, процесу, інституту чи політичного діяча.

Отже, свобода слова, вільні ЗМІ – одна з найбільших цінностей сучасної демократії. Проте, як і будь-яка інша свобода, вона не може існувати без обмежень. Зазначимо, що свобода слова, свобода друку, доступ до засобів інформації сприймаються демократичною спільнотою як необхідні умови реалізації інших прав. Але за умов неконтрольованої громадянами тотальної свободи слова можуть виникати випадки застосування політичної маніпуляції з боку влади та представників ЗМІ. Ці свободи дають можливість критикувати уряд, виражати протест проти порушення певних індивідуальних та колективних прав, брати участь у дебатах з найважливіших суспільних проблем. Коли в демократичних країнах відсутня боротьба за захист права свободи слова, є ризик втрати самостійності мислення, а це підвищує ризик маніпуляції громадською думкою.

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ФЕНОМЕН «САМООРГАНІЗАЦІЇ» В ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У логіці історичного розвитку будь-який дійсний процес в ідеальному розумінні – явище, яке саморозвивається і самоорганізовується. Самоорганізація – це складна система послідовного становлення базових, внутрішньо притаманних певній системі елементів, які забезпечують саморозвиток за рахунок внутрішніх потенцій і автономності. Принцип самоорганізації розвитку передбачає обов'язкову й повну взаємодію всіх елементів суспільства в їхньому русі, у суперечностях та боротьбі. Більшість самоутворених процесів у сучасній Україні – екологічних, соціальних, політичних, духовних та інших – далекі від етапу самоорганізації, адже перебувають на стадії становлення нових принципів суспільного життя. Саме в цьому контексті набуває

значної ваги думка про те, що ми не зможемо успішно розвиватися до тих пір, поки не визначимося, які наші ідеї розвитку та яке їх походження.

Становлення громадянського суспільства і формування місцевого самоврядування в Україні – це єдиний процес соціальної розбудови, зорієнтованої на відповідний цивілізаційний вектор і стандарт розвитку [1, с. 217–247]. Місцеве самоврядування – це інститут громадянського суспільства, реалізований у конкретній суспільній матерії, це базова демократична цінність, без якої у стратегічній перспективі неможливий нормальний цивілізований поступ суспільства і країни. Водночас воно виступає важливим елементом культури людського (громадянського) співжиття, еволюції суспільства [2]. Самоврядування – одна з форм народовладдя і чинник демократичного розвитку суспільства. Це необхідний прояв суспільної активності людей, форма об'єднання, що дозволяє їм добровільно брати участь у порушенні й вирішенні завдань місцевих громад, долучитися до управління справами на засадах культури, саморегулювання, самодіяльності та самоорганізації¹.

У філософській науці «самоорганізація» визначена як процес, під час якого створюється, розбудовується і вдосконалюється організація системи. Відмітна особливість цих процесів – цілеспрямований, але водночас і природний, спонтанний характер. Громадянське суспільство – це сфера самоорганізації, на відміну від держави, де існують вертикальні відносини у сфері управління суспільством. В основі його генези лежить енергія саморозвитку і самоорганізації соціуму. Саме сфера самоорганізації дає потенційну можливість розвитку будь-якої системи управління і самоуправління, породжує нові, досі не існуючі форми. За приклад візьмемо проблеми становлення місцевого самоврядування як найважливішого елементу самоорганізації громадянського суспільства. Якщо воно (тобто самоврядування) існує й відділене від держави, тоді це елемент громадянського суспільства. Усі передумови – у власних темпах і характері розвитку самого громадянського суспільства, що обумовлено його природою, а не зовнішніми чинниками. Тому потенціал самоорганізації є колосальним потенціалом громадянського суспільства.

Звідси випливає, що головним імперативом подолання суперечностей в українському соціумі є соціальна самоорганізація громадянського суспільства на особистісному рівні, самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства, а також самоорганізація на рівні місцевого самоврядування.

Самоорганізація – явище універсальне. Вона як процес заснована на діяльності з гармонізації громадських відносин, що включає дії зі зміни пріор-

¹ Термін «самоорганізація» був уведений в 1947 р. англійським кібернетиком Уїльямом Росс Ешбі.

ритетів потреб та інтересів, ціннісних установок, мотивів і цілей людини й колективу. Соціумна самоорганізація є продуктом соціальної взаємодії людей у масовому, колективному або груповому масштабах. Носіями соціальної (соціумної) самоорганізації є люди з підвищеною соціальною відповідальністю. Вона відбиває чіткі об'єктивні процеси змін суспільних систем і має виражений процесуальний і динамічний характер. Для самоорганізації важлива наявність певної мети, до якої прагне система. Вона потребує від людини певних зусиль, співпраці з іншими, спільних цінностей, цілей, моралі.

Самоорганізація є обов'язковою ознакою (передумовою) будь-якої об'єктивно необхідної, закономірної у своїй появі соціальної системи. А самоорганізованою є система, яка забезпечує самореалізацію (розвиток) шляхом послідовного утворення елементів, внутрішньо притаманних даній системі. Така система внутрішньо (структурно) урівноважена, автономна і стійка. Її зміцнення та розвиток відбуваються за рахунок власних можливостей. Проте самореалізація – не стихійний процес. У ньому обов'язкові керівництво і контроль, план і організаційні структури, що не нав'язуються зовні, згори, знизу чи збоку, а випливають із внутрішньої логіки самого процесу самоорганізації. Зовнішній вплив лише ініціює самоорганізацію. У вивченні процесів самореалізації, внутрішніх її законів, сил та можливостей особливої ваги набуває дослідження структури системи – складових елементів, механізмів їхньої взаємодії та зв'язків, визначення основи, навколо якої ґрунтуються всі інші елементи системи.

Головна мета і пріоритетний напрям стратегічного розвитку самоорганізації та самодіяльності місцевої громади – облаштувати свою територію, забезпечити сприятливі умови життя для себе й наступних поколінь, підвищити якість життя, тобто матеріальний достаток, рівень громадської безпеки і т. ін. Формуючись у процесі тривалого, багатовікового діалектичного протистояння суспільства і держави, місцеве самоврядування стало результатом політичного поєднання у своїх принципах і формах самоорганізації та самокеруваності. З політичної точки зору поняття «самоврядування» означає колективне керування, участь усіх членів локальної спільноти в діяльності відповідних органів, у процесі вироблення і ухвалення спільних для місцевої громади рішень. Воно презентує сферу самоуправління й самоорганізації, вільну від примусової поведінки, яку визначають принципи, правила, закони, які продиктовані іззовні, без згоди конкретного автономного суб'єкта.

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що країна формується під впливом взаємозалежних явищ – територіальної самоорганізації населення і державної організації території. Результатом такої взаємодії є країна як територія, що перебуває під юрисдикцією держави. Водночас самоорганізація населення є

результатом взаємодії людей одного з одним і з територією свого постійного проживання. Самоорганізацію можна схарактеризувати як формування соціально-територіальної (локальної) спільноти в результаті здійснення природокористування як каналу взаємодії соціальних і природних систем. Інакше кажучи, територіальна самоорганізація населення – це формування територіальних уподобань під впливом ресурсної залежності й емоційного тяжіння до певної території, яка в цьому процесі набуває статусу батьківщини.

Ресурсна залежність є найпершим ступенем територіальної самоорганізації соціуму. Така самоорганізація на території виникає в разі, якщо наявними є ресурси в кількості, різноманітті та якості, достатніх для задоволення основних життєвих потреб. Головне, щоб ці ресурси забезпечували необхідний, мінімально прийнятний життєвий рівень. Лише за такої умови можуть відбутися закріплення населення на території і розпочатися процеси його територіальної самоорганізації, формування емоційного тяжіння до території, освоєння її ресурсної бази, становлення й розвитку населенням власних територіальних (локальних) інтересів.

Процедура самоорганізації відбувається під впливом держави, створеної соціально-територіальною системою в напрямі розвитку економіко-соціальних і політико-духовних потенціалів як усієї держави, так і окремих її територій. До ресурсних потенціалів територій необхідно віднести: сукупний економічний потенціал території; природно-ресурсний потенціал; демографічний і трудовий потенціали; науково-технічний та інноваційний; виробничий потенціал; інвестиційний потенціал економіки; зовнішньоекономічний потенціал; екологічний потенціал.

У межах такого суто прагматичного завдання важливою проблемою постає необхідність підвищення значення та ролі органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування, формування якісного кадрового складу його органів, забезпечення економічної, соціальної і політичної ефективності управлінської діяльності, професійної культури муніципальних чиновників і керівників, створення умов для розгортання місцевої демократії. Це важливо в умовах, коли в процесах демократизації на перший план вийшли не силові методи розв'язання державних і місцевих проблем, а правові. Культура управління всіх рівнів перетворилася у наш час на важливий фактор суспільного розвитку в Україні, стала своєрідним стратегічним ресурсом становлення дієвого демократичного місцевого самоврядування.

Отже, справу самоорганізації в проблемному полі місцевого самоврядування в локальних соціумах необхідно сприйняти як невід'ємну частину загального процесу модернізації країни і розбудови демократичного громадянського суспільства, що є головною стратегічною метою України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г.Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О.В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Трєбіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
2. Зимогляд В. Я. Розвиток місцевого самоврядування як чинник горизонтальної самоорганізації суспільства / В. Я. Зимогляд // Укр. соціум. – 2008. – № 3 (26). – С. 124–131.

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент,
Харківський національний автомобільно-дорожний університет

ІННОВАЦІЙНІСТЬ ОСВІТИ – ЗАПОРУКА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ

Розвиток інформаційного суспільства змінив погляди людства на завдання освіти. Стало зрозуміло, що науково-технічний прогрес сам по собі не може вирішити всі соціально-політичні та економічні проблеми і що найважливішою цінністю сучасного світу стає самостійна та освічена людина, здатна критично підходити до вирішення всіх завдань у процесі досягнення життєвого успіху. Очевидно, що головна роль у формуванні такої людини належить освіті, зокрема – її інноваційній складовій.

Розгляду різних аспектів інноваційної спрямованості освіти та досягнення життєвого успіху особистості присвячені праці багатьох вчених [1–6]. Однак у той же час дослідники недостатньо уваги приділяють вивченню взаємозв'язку рівня освіти людини та досягненню нею життєвого успіху. Зважаючи на це, метою даної статті є аналіз впливу інноваційної спрямованості освіти на досягнення життєвого успіху особистості.

Слід зазначити, що провідні країни світу вже давно розглядають освіту як стратегічну сферу, від результативності розвитку якої значною мірою залежить те, чи втримається держава в авангарді світової економіки. Західні суспільства прагнуть організувати освітній процес так, щоб якомога більша частина громадян мали можливість отримати високий статус і самореалізуватися в процесі досягнення життєвого успіху, адже тільки успішна особистість спроможна активно впливати на динамічний розвиток країни.

Тому сьогодні основна увага в освітньому середовищі повинна бути приділена питанням подолання консерватизму в підходах до навчально-виховної діяльності та залучення кращих надбань, що існують у системі освіти західних країн. Тільки інноваційна за своєю сутністю освіта може виховати людину,

яка спроможна проявляти активність у сучасному інформаційному соціумі, бути самостійною, самодостатньою особистістю, яка керується в житті власними знаннями та переконаннями. Значною мірою це потрібно і всьому суспільству, бо без успішної особистості неможливо розбудувати ані демократії, ані досягти високого рівня економічного та соціального розвитку.

У зв'язку із цим роль держави полягає в розширенні правових і політичних свобод суспільного та особистого життя громадян. Освіта як підсистема цілісної державної системи має постійно змінюватися та вдосконалюватися, причому робити це необхідно на випередження соціального розвитку, адже саме якраз високий рівень освітнього капіталу дозволяє людині не тільки сприймати зміни в суспільстві, а й активно впливати на його трансформацію. Зокрема, освіта має великий вплив на економічну діяльність та розвиток культури суспільства. Вона як соціальний інститут відповідає за фахові компетенції кадрів духовної, виробничої та управлінської сфер усіх сучасних країн. Освіта через науку, економічну сферу і новітні технології впливає на динамічний соціальний та економічний розвиток інформаційного суспільства і формує всі компетенції особистості.

На жаль, як свідчить вітчизняний досвід, теорія і практика інновацій ще не повною мірою затвердилися в українському суспільстві, не стали визначальною в нашій культурі. Незважаючи на роки реформ, перехід від окремих, одиничних інновацій до системної діяльності, спрямованої на перетворення наукового знання у технологічні розробки, часто гальмується [7].

Продуктивним об'єктом для творчої, інноваційної діяльності як системи, що спрямована на розвиток, має стати науково-пізнавальна діяльність, зокрема освіта, а джерелом розвитку освіти мають бути інноваційні підходи, рішення та технології. Інновації повинні перетворитися на базову характеристику, мірило процесу творчої діяльності кожної людини і системи освіти в цілому.

Зміни в освіті слід спрямовувати на розробку та реалізацію програм інноваційного навчання, що переслідують дві основні мети. Перша – виховати в людини здатність до «передбачення», до випередження подій, зорієнтувати її на свідомий вибір альтернатив діяльності в процесі творення нових фреймів соціальних практик і досягнення життєвого успіху. Для цього слід формувати творчий потенціал особистості, яка зможе застосовувати нові знання і навички у світі, що постійно та динамічно змінюється. Друга мета – навчити людину додержуватися принципу «співучасті», що передбачає залучення індивідів і цілих суспільств до процесу прийняття важливих рішень на всіх рівнях – від локального до глобального. Інакше кажучи, ідеться про демократизацію процесу прийняття суспільних рішень, передумовою яких є демократизація

освіти, кардинальні зміни в процесі навчання, а також розширення свободи людини в суспільно-політичному житті [8].

Необхідно також усвідомити, що інновація – це не тільки нововведення, але й здатність до нового, самостійного мислення, до переосмислення існуючих фреймів соціальних практик, зміни та уточнення загальноновизнаних істин, правил та норм життєдіяльності. Ніяке нововведення не відбудеться, якщо процес мислення людини не стане критичним, самостійним та інноваційним. Сама динаміка нинішнього надзвичайно мінливого, інформаційного, глобалізованого світу вимагає інноваційного мислення. Проникаючи в сутність реалій, інноваційне мислення здійснює активний вплив на їх розвиток, напрями життєдіяльності й успіху людини і процвітання держави [9].

Аналізуючи дану проблему, В. В. Химинець пише, що «Динаміка сучасного розвитку цивілізації, прогнозування його перспектив приводять до висновків, що освітня система, навчальний заклад та педагогічний колектив, які ігнорують у своїй діяльності інноваційний чинник, не лише відставатимуть від суспільних процесів, тенденцій, а й спричинятимуть формування особистості, покоління, задалегідь запрограмовані на аутсайдерські (останні) інтелектуальні, духовні, соціальні позиції. Педагог із застарілими знаннями, байдужий до пізнання й використання у своїй діяльності нового, формуватиме подібні комплекси й у своїх вихованців, з яких мало хто зможе стати успішною особистістю» [10, с. 39]. Тому в умовах розвитку інформаційного суспільства, формування нових знань та нових технологій, систем комунікацій, ускладнення соціальних зв'язків слід приділяти увагу постійному оновленню вимог до якості освіти, одним із найважливіших засобів забезпечення якої є інноваційність освітнього процесу. У цілому інноваційний характер освіти стає важливим інструментом успішної конкуренції вищої школи з іншими соціальними інститутами, а освітній капітал людини – гарантією її успішної самореалізації в процесі досягнення життєвого успіху. Для цього система освіти повинна виходити з вимог економіки, що визначають структуру попиту на знання, навички, професії та спеціальності.

Очевидно, що інновації потрібні як в організації процесу навчання, так і в удосконаленні його методів. Сучасність вимагає перейти від формального викладання матеріалу, спрямованого на надбання знань, до навчання, що приводить до формування компетенції. Крім того, необхідно здійснювати структурований підхід до навчання, у межах якого студенти зможуть брати активну участь в освітньому процесі. Такий підхід буде сприяти покращенню якості системи освіти для того, щоб забезпечити людину знаннями, що допоможуть їй ефективно досягати життєвого успіху через переосмислення та самостійне творення фреймів життєдіяльності. Особистість має навчитися

отримувати знання як у межах, так і поза межами системи формальної освіти. Це означає, що основною складовою освіти стає формування навичок людини самостійно здійснювати пошук нових знань і розвивати свої компетенції.

Таким чином, розбудова свободи і демократії в Україні, відродження її культурних здобутків у поєднанні із загальноцивілізаційними процесами виводять проблему інноваційної освіти на перший план державної політики. Освіта має стати провідним національним пріоритетом, бо людина і держава без сучасних інноваційних освітніх програм позбавлені майбутнього, не здатні до відтворення та розвитку культурних цінностей. Без високого рівня освіти особистість буде неспроможною досягти життєвого успіху, а держава – забезпечити конкурентоспроможність на світовому ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брусенцова О. А. Впровадження інноваційних педагогічних технологій як складова розвитку вищої освіти в сучасних умовах / О. А. Брусенцова // Теорія та методика упр. освітою. – 2010. – № 4. – С. 1–10.
2. Галиця І. О. Що ж таке інноваційний розвиток? / І. О. Галиця // Економіка та держава. – 2003. – № 10. – С. 32–33.
3. Маркозова О. О. Значення освітнього капіталу людини для досягнення життєвого успіху / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 4 (23). – С. 223–229.
4. Markozova E. A. «Fartsa»: frames, which break the stereotype of the soviet people / E. A. Markozova // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. – 2016. – Вyd. 46, Ob. 1. – P. 60–69.
5. Маркозова О. О. США: держава, побудована на ідеї індивідуального успіху / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 2 (25). – С. 247–254.
6. Маркозова О. О. Хаотичне фреймування успіху особистості в перші роки незалежності України / О. О. Маркозова // Мультиверсум : філос. альм. / гол. ред. В. В. Лях. – К., 2014. – Вип. 2 (130). – С. 85–92.
7. Андрущенко В. Інноваційний розвиток освіти в стратегії «українського прориву» / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2008. – № 2. – С. 10–17.
8. Кремень В. Г. Інноваційність в освіті як вимога часу / В. Г. Кремень // Інновації в освіті. – Ялта, 2010. – С. 7–13.
9. Химинець В. В. Науково-методичні аспекти створення інноваційного середовища в освітніх закладах Закарпаття / В. В. Химинець // Освіта Закарпаття. – 2012. – № 15. – С. 3–11.
10. Химинець В. В. Інноваційна освітня діяльність / В. В. Химинець. – Ужгород : Інформ.-вид. центр ЗІППО, 2007. – 364 с.

М. Г. Окладна, кандидат історичних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого;
Л. В. Перевалова, кандидат філософських наук, професор,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ЩОДО СУТНОСТІ ПРАКТИК ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯН: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Правова держава не може відбутися як соціальна реальність без реалізації цілей правового виховання громадян, адже його принципи та ознаки прямо пов'язані з правосвідомістю і праворозумінням людей, з їхньою здатністю до реалізації суб'єктивного права [1]. Демократичне громадянське суспільство безпосередньо зацікавлене у комфортному «правовому кліматі» в країні, тому, відповідно, делегує державі соціальну функцію правового виховання; але й само воно здійснює внесок у правовиховання індивідів через активні суспільно-правові практики.

Взаємодія соціуму і держави відіграє особливу роль у сутності правового виховання як змістовного процесу відтворення рівня й якості суб'єктивного права; це водночас – система дій (інструментальних практик) з формування правосвідомості, правової культури громадянина і суспільства в цілому. Ще Б. Кістяківський писав з приводу цього, що «при соціально-науковому вивченні права... потрібно дивитися на те право, яке живе в народі й виявляється в його поведінці, у його вчинках, у його правочинах, а не на те право, котре встановлено в параграфах кодексів» [2, с. 206].

У сучасному українському суспільстві швидко зростає практичний інтерес до Права і правових інститутів, формується ставлення до них як до механізму безконфліктної реалізації соціальних інтересів; відповідно саме право набуває суттєвого значення і предметних рис у житті кожної людини. На рівні масових практик це виявляється в підвищенні престижності юридичної освіти та різних правничих професій, у зростанні потреби в юридичній літературі та загального інтересу до правових знань і правової інформації. З другого боку, соціокультурна ситуація в Україні, на жаль, є такою, що ці тенденції не підкріплені правовою традицією, а у свідомості політичної еліти і частини громадян країни право не закріпилось як безумовна цінність.

Крім того, непослідовний процес реформування законодавства України з початку 2000-х рр. і суперечлива правозастосовна діяльність все очевидніше свідчать про розрив між новими демократичними цілями і практиками та ще досить низький рівень правосвідомості офіційного істеблішменту у правовій площині. Це тривожний чинник, що не тільки фіксує проблеми необхідності

подолання правового нігілізму, абсентеїзму і корупції, але й визначає правове виховання одним із пріоритетів правової політики держави.

На наш погляд, правова вихованість є комплексною соціально-правовою характеристикою людини і громадянина, що фокусує в собі різноманітні її риси, достоїнства та правові чесноти. Змістовно вона досягається шляхом набуття індивідом знання законів, необхідних для життя, праці та поведінки в побуті, через готовність до звернення до правоохоронних органів, уникання юридично нікчемних дій та свідоме розуміння своїх правових можливостей і юридичного порядку (зокрема, судового) захисту прав та інтересів тощо.

Правове виховання обумовлює певні взаємозв'язані процеси: планування та організації юридичної освіти та просвітництва в межах загальної правової політики; здійснення правовиховних дій та верифікації щодо сприйняття їх громадянами; правового самовиховання особистості тощо. Зважаючи на зміст цих процесів, доцільно проводити відмінність між правовим вихованням як *цілеспрямованими практиками впливу його суб'єктів на правосвідомість тих, кого виховують*, і правовим вихованням як *певною соціокультурною системою*, що характеризує вже досягнутий (наявний) рівень правосвідомості, правової культури індивіда, групи, спільноти.

Практики правового виховання спрямовані на формування певного ступеня і характеру соціально-правової активності особистості, що демонструє зміст її відповідного ставлення до права. Це сприяє не тільки суб'єктивній спроможності людини до правової комунікації, а й розвиває систему елементів (тестових критеріїв) правосвідомості й правової культури: 1) правові уявлення; 2) знання права; 3) вимоги, що пред'являються праву; 4) ставлення до чинного законодавства; 5) готовність до виконання правових приписів; 6) відношення до суб'єктів права; 7) мотивація і здатність до правових акцій/інтерацій.

У правовиховному аспекті видається доцільним кваліфікувати так зване правове відчуття (людини, групи), яке може суб'єктивно збігатися з принципами чинного права, а інколи – ні; але в цілому воно є проявом внутрішніх процесів, що відбуваються в надрах даної суспільної системи, і виступає критерієм рівня правової культури. Крім того, у соціальному середовищі фіксуються так звані правові очікування, які вербалізуються у норми-вимоги, легітимовані суспільством, що означає – «пасивне правовиховання». У ході правової еволюції відбувається їх подальша трансформація в норми позитивного права (юридичні приписи), це вже сприяє «активному правовихованню». Не випадково Ф. Хайек відзначав: «закони мають бути доступними для загального ознайомлення і чітко сформульованими, щоб громадяни могли заздалегідь знати, що їх дії відповідають закону; закони повинні застосовуватись однаково до всіх осіб» [цит. за: 3, с. 129–130].

Зрештою, правова установка людини є соціальною рисою, що має свій особливий зміст, обумовлений природою права: це стійка, визначена реакція індивідів на правову дійсність, яка специфічно відбивається в предметі правових практик. Правова установка формується в процесі виховання, освіти й життєвого досвіду; вона є тією ланкою, що пов'язує особистість і Право, правові почуття, емоції, мотиви оцінок, ставлення до правових цінностей, з одного боку, та її правову поведінку чи діяльність – з другого.

Правовиховні практики сприяють посиленню ефективності норм права, перетворюючи їх на елементи правосвідомості: передусім особистість повинна визнавати ті суспільно-правові цінності, які закріплюються та охороняються нормами права; людина поступово засвоює та інтеріоризує правові інтереси та установки групи, більш активно сприймаючи її цілі та вимоги; й сама норма права має змістовно еволюціонувати в напрямі зрушень і змін, що відбуваються в масовій психології.

Процес правового виховання має сформувати в правосвідомості громадянина розуміння, що заперечення необхідності та закономірності дії права практично призводить до волюнтаризму в правовідносинах, у державному і соціальному управлінні, загрожує суверенітету держави. Адже право протистоїть безладу і свавіллю не тільки завдяки власній нормативності, а головним чином через загальну суспільну необхідність.

У своєму кінцевому результаті правове виховання націлене на досягнення таких правових установок і правових цінностей особистості або соціальної групи, які містять: сформований «правовий ідеал» у свідомості особистості, її соціальну ідентифікацію з населенням, що веде чесний, правомірний спосіб життя; життєві орієнтири та цілі, котрі ґрунтуються на правових цінностях; правомірні наміри і вчинки в будь-якій діяльності; повагу до закону і правової законності як найвищих цінностей життя, як соціального блага і надійного способу захисту прав і свобод людини від злочинних посягань; усвідомлені потреби, інтереси та звички поводитись правомірно; стійкість до криміногенних спокус при повному неприйнятті протиправних дій; готовність активно сприяти правоохоронним органам у підтримці правопорядку, в усуненні передумов скоювання злочинів, у реалізації принципу невідворотності покарання; прагнення до стримування інших людей від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки на роботі, за місцем проживання або навчання.

Утім поки у значної частини українського соціуму переважає емпіричний правовий досвід, опосередкований життєвими практиками. Вони отримують його в площині повсякденності, наприклад, стикаючись з різними правовими явищами в трудовому процесі (врегульованому нормами права), здійснюючи операції купівлі-продажу, спадкуючи власність тощо. Усе це, природно, сприяє накопиченню відповідних юридичних знань, формує елементарні правові

уявлення щодо тих або інших правових явищ. Проте у громадян, які опанували свої права та обов'язки, що випливають з позитивного права, виникає суб'єктивна здатність до його свідомого застосування і розуміння смислу дії закону стосовно будь-якої правової ситуації.

Таким чином, мета правового виховання спрямована не лише на ідеальний результат, правова вихованість суспільства веде в підсумку до укріплення й процвітання держави – підготовлені у правовому сенсі громадяни активізуються в політичному, економічному та соціокультурному плані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
2. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб. : РХГИ, 1999. – 375 с.
3. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, политика / Дэвид Боуз ; пер. с англ. под ред. А. В. Куряева. – Челябинск : Социум, Cato Institute, 2004. – 392 с.

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМА ОНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИХ ЕЛІТ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В умовах сучасного нестабільного розвитку України, який зумовлений низкою політичних та економічних чинників, обвалом гривні, скороченням робочих місць, зменшенням надходжень до бюджету, падінням внутрішнього ринку, тотальним зубожінням населення, повільним та неефективним процесом реформування, невідповідністю суспільних цінностей українського соціуму міжнародним демократичним стандартам та незавершеністю формування демократичної політичної культури, у нашій державі продовжується трансформація та відбувається зміна діючих політико-управлінських еліт на нові. Проте періодичне оновлення складу еліти, яка могла б стати провідником для суспільного об'єднання та відродження української держави, взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом та реформувати корумповану олігархічну пострадянську систему, боротися з тіньовими схе-

мами, що досі визначають відносини чиновників із суспільством, не змінює ситуації в країні на краще та не покращує життя народу.

І це при тому, що Україна має значні ресурси для активного і результативного розвитку, а головне – талановитих людей, які можуть вивести країну з хаосу та направити на шлях економічного зростання, розвиток демократичного суспільства та підвищення добробуту кожного українця. Політичні еліти, на які рівняється основна маса суспільства, мають вести за собою народ у бік процвітання, від прагнень до реальних змін і результатів, що принесуть проєвропейські, проукраїнські реформи для України [1]. Натомість за роки незалежності в Україні так і не була сформована справжня політична еліта – команда новаторів-управлінців, які мали б мати високу професійну компетентність, грамотність в оцінках ефективності розробки і прийняття управлінських рішень, прогнозування наслідків їх виконання, уміння формувати працездатні групи виконавців для вирішення проблем державного управління, об'єднувати їх на основі суспільних цінностей і принципів та багато іншого [2]. Сприймаючи державу як велику корпорацію, політична еліта займається переважно розподілом важелів державної влади і перерозподілом сегментів бюджету, дбаючи в першу чергу про одержання особистого чи корпоративного прибутку [3, с. 121–122]. Через свою клановість та корумпованість, розрізненість та безвідповідальність, відчуженість владних структур від суспільства, безконтрольність та непрозорість, нехтування суспільними інтересами вітчизняна політична еліта так і не здобула довіру громадян як до себе, так і до рішень, котрі вона приймає.

Зміна посадовців на ключових позиціях у державному управлінні, як і раніше, відбувається в царині інтриг і маніпуляцій з порушенням правових та моральних норм, що гальмує розвиток суспільства, в якому циркуляція еліт має невизначений характер. Суперечності процедурних формальних і неформальних аспектів кадрового забезпечення політичних та державних інститутів щодо призначення та звільнення посадовців різних рівнів значно утруднюють оновлення складу політичної еліти в системі управління. Рекрутування в політичну еліту України проходить де-юре за антрепренерською системою, а де-факто – за сценарієм закритого типу відбору (система гільдій) до еліти. Зміна персоналу, який займав головні позиції в ключових інституціях нашого суспільства, нагадує показову виставу. При формуванні органів державної влади та інших управлінських структур держави всупереч Закону «Про державну службу» (від 10.12.2015 р. № 889-VIII) використовується практика призначення «своїх» людей, процвітає непотизм, кумівство, патронат та «закулісні махінації», що свідчить про відсутність в Україні моделі циркуляції (обміну) еліт, яка б відповідала принципам демократичної, право-

вої, соціальної держави. Це, у свою чергу, позбавляє представників різних верств населення, особливо талановитих і таких, що мають задатки до управління, вільно приєднатися до елітарного ряду, оновити склад політичної еліти активними реформаторами, зацікавленими в здійсненні глибоких змін у структурі та діяльності політичних інститутів.

Оновлюючись завдяки ротації під час виборів, вітчизняна еліта розуміє, що проведення конструктивних реформ позбавить її монопольного становища у сфері управління, що й обумовлює її функціонування в напрямі самозбереження та формальний підхід державних службовців до своєї професійної діяльності, надання низького рівня якості наданих послуг громадянам. У своїй гонитві «за ілюзорною фортуною чи власною славою» ті, що мають вести суспільство, «думками і серцем приліплюються до своєї скотської натури», до «видимого і тлінного», вислужуючись із корисливих міркувань «чужим панам за ласки многі і немногі» (за Д. Донцовим). Діюча влада гальмує сходження нових політичних еліт і, ясна річ, не поступиться своїми «хлібними посадами» чесним та порядним, освіченим та інтелігентним людям, які не зіпсовані попередньою політичною системою, виховані на інших цінностях та мають ціль – служіння народу, а не особистого збагачення.

Незважаючи на певні зміни у складі представників політичної еліти, рівень ділових і моральних якостей, професійної кваліфікації, загальної і правової культури нинішньої еліти продовжує залишатись невисоким. Сучасні вітчизняні політичні еліти були утворені з патріотично налаштованих політиків та невеликої групи активістів з Майдану, яким не вистачає компетентності та професіоналізму, й досвідчених політиканів, котрі не обтяжені моральністю та менше за все дбають про те, щоб Україна діяла в Європейському полі і за правилами. Сподівання українського народу на нових політиків, які у невеликій кількості потрапили до влади після революції, не були виправдані. Дійсно, Парасюк і Гаврилюк не стали корупціонерами, як уся владна вертикаль. Але особливої користі в парламенті не принесли. Їм бракує освіченості. Дехто часто потрапляє в скандальні ситуації (В. Парасюк), а комусь не вистачає лідерських якостей (Д. Ярош). У розробці важливих законопроектів майданівці участі не брали. Вони виявилися слабкими управлінцями (О. Мусій, Е. Нищук) та непрофесіоналами у своїх сферах (Д. Булатов), тому швидко поступилися своїми міністерськими кріслами іншим людям, потрібним владі, якими можна керувати [4]. Отже, одного патріотизму виявилось недостатньо для державного управління та підтримки атмосфери взаємодії та співробітництва всередині управлінських структур та поза їх межами в інтересах вирішення державно-управлінських завдань.

Так, і в новоутвореному після Майдану «уряді камікадзе», як його назвав А. Яценюк, не всі, за словами О. Богомолець, відповідали вимогам щодо чес-

ності, гідності та професіоналізму [5], що ніяк не збігається зі сталим уявленням людства про представників вищої ланки політичної еліти, які мають бути наділені взірцевими якостями та на яких може рівнятися суспільство (за Х. Ортегою-і-Гасетом), такими, що «є у вічній тривозі, у напруженні всіх сил духу і серця, байдужі на свої тілесні потреби; сухі і вогненні душі формотворців», які палають «невгасимим внутрішнім вогнем...» (за Д. Донцовим). На жаль, увесь світ не раз спостерігав за безладом, який влаштовувала українська «політична еліта», зокрема, у залі засідань парламенту, порушуючи не лише норми етики, а й закону. Наприклад, псування системи «Рада», вартість ремонту якої становить понад мільйон гривень, або бійки та нецензурна лайка між депутатами і т. ін.

Чого варте безпрецедентне призначення Президентом на посаду генпрокурора своєї людини – кума Юрія Луценка! Нехтуючи громадською думкою, незважаючи на свої низькі рейтинги, задля формування режиму особистої влади й захисту від можливих покарань – наприклад за офшори, П. Порошенко організував цілу кампанію щодо просування довіреної йому особи на посаду генерального прокурора України. За лічені дні, після кількох тижнів відвертого тиску та зловживання можливостями законодавчої процедури, до Верховної Ради були внесені та ухвалені зміни до Закону «Про прокуратуру», які стосуються кваліфікаційних вимог для генерального прокурора під даного кандидата на цю посаду. Заради швидкого набуття чинності Законом у той же день перед голосуванням був виданий спеціальний випуск газети «Голос України». Одразу після голосування в залі Верховної Ради та отримання згоди на призначення Юрія Луценка генпрокурором України Президент підписав указ про це призначення. Отже, весь світ побачив, що керівні посади в Україні отримують завдяки кумівству, а українці, буцімто, довіряють кумам не тільки духовне наставництво дітей, а й розбудову держави...

А головне, верхівка політичної еліти України показала, як швидко може організувати вирішення питання задля своєї користі, у той час як винних у розстрілах на Майдані досі не покарано, як не притягнуто до відповідальності винних у фінансуванні терористів, бездарному командуванні і численних зловживаннях у військовому відомстві, у результаті чого зруйновані міста та села і тисячі потерпілих українців [6], люстрація влади припинилася після перших спроб її проведення, поза увагою влади залишаються соціальні проблеми населення країни. Отже, можна констатувати, що виклики сучасності, які існують перед Україною, політичною елітою не вирішені. Значна частина представників влади, отримавши бажані посади чи мандати народних депутатів, одразу забула про обіцянку тим, хто їх обрав: «усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу, додержуватися Конституції України та законів

України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників» (Конституція України, ст. 79).

Характерними для поведінки багатьох представників «оновленої» вітчизняної еліти залишаються мотиви особистого збагачення, політичного марнославства, домінування психології тимчасовості, а не здатність забезпечувати адекватне політичне керування та управління, вироблення відповідних політичних рішень, тобто гармонійне поєднання політичної та адміністративної складових в управлінні суспільним життям. Події, що відбулися в Україні за два роки після Революції Гідності, показали неспроможність нинішньої владою «еліти» ні приймати складні рішення, ні повести за собою громадян. Політична еліта, як і раніше, залишається далекою від народу, наближуючись до нього тільки тоді, коли активно розгортаються політичні агітації для підтримки осіб, котрі прагнуть отримати місце у владних структурах. Значний відсоток представників нової політичної еліти, серед яких чимало політичних перевертнів, займають некваліфіковані й недобросовісні чиновники, які, приправляючи політику «попередників» патріотичною риторикою, головним своїм завданням вважають «конвертацію влади у власність, а власності – у ще більшу владу» [7, с. 140]. Отже, не дивно, що недовіра з боку народу до еліти не зникає. Бо, як відомо, еліта, яка втрачає якості, завдяки яким її представники прийшли до влади або зосереджуються виключно на своїх особистих інтересах, поступово втрачає свій політичний та ідеологічний вплив, що може призвести до того, що її буде скинуто [8]. «Весь час вирішуючи питання на свою користь, відступаючи від державницьких, національних цінностей, залишаючи народ позаду в перегонах за чинами і титулами» [9, с. 731], вітчизняна політична еліта не виконує своєї головної соціально-психологічної функції – вираження соціальних інтересів суспільства, продукування певних політичних цінностей та цілей і відповідальність за прийняті рішення унеможливили набуття нею ролі референтної групи, визнаного в суспільстві прикладу, на який орієнтується населення [10, с. 278]. Тому представники еліти мають нести відповідальність не тільки за свою бездіяльність або деструктивні дії, а й за помилки. Бо неефективна робота на високій посаді може призвести до збитків, що значно перевищують можливості будь-якого злочинця [11, с. 95].

Задля вирішення проблеми оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні на таку, яка буде відповідати міжнародним демократичним стандартам і діяти відповідно до засадничих цінностей, визнаних переважною більшістю громадян, стане взірцем суспільної поведінки та провідником мас, їй самій необхідно позбутися негативного образу, що закріпився у свідомості населення за десятиріччя деградації вітчизняного політико-управлінського істеблішменту. Виконуючи всі важливі соціальні функції, необхідні в стабіль-

ному суспільстві, сприяти конкурентоспроможності країни, відмовитися від патронажно-клієнтистських стосунків, злиття влади і приватної власності, збереження персоніфікації влади і подібних суттєвих старих ознак та норм у політичній культурі та політичній практиці української держави. Оновленню політико-управлінської еліти України буде сприяти фахова підготовка в навчальних закладах майбутніх управлінців на прикладах найкращих світових стандартів та формування у них лідерських якостей, високої професійної компетентності, соціально-політичної відповідальності за свої вчинки, патріотичних переконань та національної самосвідомості. Не менш важливою залишається відкрита конкуренція на керівні посади всіх ланок державного управління та активність населення у формуванні інститутів влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яресько Н. Е. Бувають часи, коли потрібна велика політика... [Електронний ресурс] / Наталія Енн Яресько // Facebook. – 2016. – 22 берез. – Режим доступу: https://uk-ua.facebook.com/permalink.php?story_fbid=976616562407612&id=749479271788010.
2. Олійник О. В. Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / О. В. Олійник // Демократ. врядування. – 2014. – Вип. 14. – Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/olijnyk.pdf.
3. Сахань О. М. Корупція в сучасній Україні як джерело деструктивності влади / О. М. Сахань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 4 (27). – С. 112–129.
4. Худояр О. Депутати з Майдану не стали корупціонерами [Електронний ресурс] / О. Худояр // Газета по-українськи. – 2016. – 11 трав. (№ 1894). – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics-newspaper/_deputati-z-majdanu-ne-stali-korupcionerami/678691.
5. Баркар Д. «Уряд камікадзе» призначений [Електронний ресурс] / Дмитро Баркар // Радіо Свобода. – 2014. – 27 лют. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25279650.html>.
6. Махінько В. Нова-стара влада веде Україну до соціально-економічної прірви [Електронний ресурс] / В. Махінько. – Режим доступу: <http://laborunion.org.ua/blog/2015/02/27/vitalij-makhinko-nova-stara-vlada-vede-ukra-nu-do-socialno-ekonomichno-priarvi/>.
7. Требін М. П. Політична культура сучасної владної еліти України / М. П. Требін // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х. : Право, 2010. – Вип. 4. – С. 137–145.
8. Моска Г. Правящий класс [Електронний ресурс] / Г. Моска. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/33.php.

9. Добіжа В. В. Політична культура владної еліти в умовах суспільно-політичної трансформації / В. В. Добіжа // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАНУ, 2007. – Вип. 38. – С. 726–732.
10. Сахань О. М. Політична еліта України: сучасний стан та перспективи / О. М. Сахань, І. Л. Мельник // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2012. – № 2 (42). – С. 275–282.
11. Орлов О. В. Проблеми формування управлінської еліти у сучасному українському суспільстві / О. В. Орлов // Публ. упр.: теорія та практика. – 2014. – Вип. 1. – С. 92–96.

С. В. Ставченко, кандидат філософських наук, доцент,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІНДИКАТОРИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДІАГНОСТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Дослідження розгортання політичної кризи як процесу містить аналіз чинників, які впливають на суб'єктів прийняття політичних рішень, обставини місця та часу, у яких розгортається ця криза. При цьому чинником політичної кризи вважається політично значуща подія, або зафіксований стан політичної системи, або встановлена тенденція політичних змін, що свідчить про настання політичної кризи. Чинники політичної кризи є найбільш значущими показниками, параметрами функціонування політичної системи, що свідчать про наявність розбалансованості, гострих протиріч у ній [3, с. 372–373].

У діагностиці політичної кризи сформований типовий перелік чинників, які підвищують імовірність виникнення та розвитку кризових явищ (чинники потенційної загрози або провокатори). Набір чинників, що зумовлюють виникнення кризових явищ у політичній системі, залежить від внутрішніх можливостей системи протидіяти чинникам потенційної загрози. Тут варто враховувати, що набір кризових чинників не є постійним, він змінюється в часі залежно від етапу життєвого циклу політичної системи чи її окремого елементу. Чинники політичної кризи, як правило, діють у комплексі, що посилює їх негативний вплив на систему в цілому або її окремий елемент.

До чинників політичної кризи можна віднести як зовнішні, глобальні політичні, соціальні та економічні процеси, так і внутрішні процеси в політичній, соціальній та економічній системах. Зовнішні кризогенні чинники створюють загальні передумови погіршення ситуації, однак за відповідної організації управління та прийняття необхідних рішень політична система має всі можливості уникнути негативних наслідків від впливу зовнішнього

середовища. Поглиблення кризи головним чином зумовлюється внутрішніми причинами і насамперед є результатом неефективного політичного менеджменту. Інші внутрішні причини є здебільшого похідними від цього чинника, є наслідком попередніх помилок та неефективних рішень.

Діагностика політичної кризи здійснюється на основі аналізу конкретної фази життєвого циклу розвитку політичної системи. При цьому найбільш глибокі та інтенсивні кризи спостерігаються при зміні цивілізаційних циклів, можуть продовжуватись десятиріччями та супроводжуватись радикальними змінами в структурі політичної системи. У цілому діагностика криз у політичній системі визначається як сукупність методів, спрямованих на виявлення проблем, слабких місць у функціонуванні політичної системи, які є причинами кризових явищ. Також діагностику можна розуміти як оцінку діяльності політичних інститутів (у першу чергу держави) з метою отримання загального управлінського ефекту; виявлення відхилень системних параметрів від первинних значень, оцінку функціонування політичної системи та окремих її елементів у мінливому середовищі з метою попередження кризи.

Основними інструментами діагностики політичної кризи виступають індикатори кризових явищ, які вказують не лише на факт можливості виникнення кризи в тій чи іншій сфері соціально-політичної дійсності, а й при ближчому розгляді містять передумови для прийняття рішень стосовно попередження кризи або нейтралізації її негативних наслідків. Саме через аналіз індикаторів кризи можливий адекватний моніторинг кризових явищ і планування кризових ситуацій у різних сферах соціально-політичної дійсності. Часто індикаторами кризових явищ у політиці виступають макроекономічні показники, соціальна напруженість тощо. Індикаторами системної політичної кризи є підвищення авторитарних тенденцій у функціонуванні державної влади, маргіналізація законодавчих органів, деконсолідація політичних еліт та ін.

У діагностиці політичної кризи досить перспективним убачається виділення трьох типів індикативних показників аналізу кризи залежно від стадії кризи, а саме: індикатори передкризового стану, індикатори актуалізації політичної кризи, індикатори післякризового періоду.

З точки зору прогнозування та превентивного управління політичною кризою найбільш перспективними виявляються аналіз та діагностика індикаторів передкризового стану політичної системи. З позицій політичного управління в кризовій ситуації має значення аналіз кризової ситуації, можливостей ескалації кризових явищ, можливостей управління («керованості») параметрами політичної системи в кризовій ситуації. Управління наслідками кризової ситуації, яка може здійснюватись уже в рамках іншої політичної системи, передбачає глибокий аналіз післякризової ситуації.

Індикатори політичної нестабільності становлять ядро політичної нестабільності. Цей показник визначається як пропорційне співвідношення вільності участі в публічній владі та відповідальності. У контексті класичного системного підходу, а також функціонального аналізу передкризовий період розглядається з боку комплексу функцій, який виконує політична система. Так, факт виконання системоутворюючих функцій системою означає взагалі наявність як такої даної політичної системи, її відносну стабільність. Відповідно невиконання даних функцій означає, що політична система не функціонує і перебуває у стані кризи, яка може призвести вже до руйнування або змістовного оновлення даної системи. Під системоутворюючими функціями системи ми розуміємо здатність політичної системи реалізовувати політичну владу, а також реалізацію суб'єктом політичної влади відповідних політичних інтересів за допомогою наявних ресурсів.

Ефективність реалізації політичною системою системовідтворюючих функцій свідчить про її адаптивну здатність та можливість реагувати на виклики зовнішнього середовища, предметом аналізу при цьому в першу чергу є наявність і зміст зворотного зв'язку [4]. Аналіз процесу системовідтворення дає відповіді на питання щодо кризового потенціалу політичної системи. Мається на увазі, що невиконання або неефективне виконання системовідтворюючих функцій системою свідчить про наявність передкризового стану системи, виходом з якого може бути власне кризовий стан або відновлення відносної стабільності в разі певних політичних змін, що сприяють підсиленню адаптивної спроможності політичної системи.

Крім того, одиничні збої в реалізації інструментальних функцій політичної системи, які слугують підтримці провідних системних параметрів, свідчать про наявність перманентних процесів взаємодії порядку та хаосу та є найменш загрозливими для стабільності політичної системи (політичної стабільності) [1]. Але наростання та масові збої виконання системою інструментальних функцій і зростання їх інтенсивності можуть також свідчити про наявність латентних кризових явищ.

Аналіз індикаторів політичної кризи полягає у виявленні параметрів політичної системи, які відповідають за відновлення політичної системи. Порушення в системоутворюючих параметрах системи означають, що в системі назріває криза.

Ідентифікація параметрів політичної легітимності та політичного порядку, який вступає у протиріччя з існуючим порядком, також може свідчити про наявність кризових тенденцій [2]. Індикаторами політичної кризи є прояви нелегітимності або делегітимації політичного режиму. Зокрема, корисним може бути аналіз розриву або деформації зворотного зв'язку, тобто встанови-

ти, наскільки виконуються цілі та завдання управління, а також, чи відповідають установки та стереотипи цілям управління. Проаналізувати відповідність установок та стереотипів, що поширені в громадській думці, офіційній ідеології можна за допомогою кількісних та якісних методів аналізу громадської думки, а ідентифікувати назрівання параметрів нового політичного порядку можна за допомогою порівняння певних альтернативних ідеологічних конструкцій з існуючими особливостями національного характеру, ментальності тощо.

Крім ідеологічних домінант індикатором політичної кризи може виступати критичний рівень накопичення актів девіантної поведінки [5]. Відповідні вимірювання провести досить складно, особливо в демократичному суспільстві, де існує право зібрань, мітингів, демонстрацій, яким громадяни регулярно користуються. У демократичних політичних системах з кінця 1970-х рр. поступово намітилась тенденція до переходу від прямих форм політичної участі до опосередкованих, а наростання масових рухів на рубежі ХХ–ХХІ ст. свідчить про певні зміни в політичних системах, моделях поведінки та формах політичної легітимності [6].

Таким чином, основними інструментами діагностики політичної кризи виступають індикатори кризових явищ, які типологізуються залежно від стадії кризи на індикатори передкризового стану, індикатори актуалізації політичної кризи, індикатори післякризового періоду. Важливими показниками кризових явищ виступають індикатори політичної нестабільності, ефективність реалізації політичною системою системовідтворюючих функцій, прояви нелегітимності або делегітимації політичного режиму, критичний рівень накопичення актів девіантної поведінки тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов А. И. Экономические и социальные аспекты политики стабилизации / А. И. Архипов. – М. : Ин-т экономики РАН, 1999. – 234 с.
2. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социс. – 1994. – № 6. – С. 147–156.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
4. Шабров О. Политическое управление: проблема стабильности и развития / О. Шабров. – М. : Интеллект, 1997. – 200 с.
5. Ярных В. Управление в условиях кризиса: HR-технологии / В. Ярных. – М. : Вершина, 2006. – 192 с.
6. Held D. Models of democracy / D. Held. – Cambridge : Stanford University Press, 2006. – 338 p.

*С. І. Забродін, викладач,
ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)*

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПОПИТ

У зв'язку з поширенням партійного голосування в українському суспільстві (як на центральному, так і на місцевому рівні) перед дослідниками постає питання, пов'язане з виявленням залежностей між соціальними характеристиками виборців та їхніми партійно-політичними вподобаннями. Відповідь на це питання утруднена тим, що українське суспільство перебуває на початковій фазі партійно-політичного структурування, обумовлене змінами соціально-економічної та партійно-політичної систем, усе ще нерозвиненістю громадянського суспільства (незважаючи на посилення волонтерського руху і громадської активності після подій Революції Гідності 2013–2014 рр.) тощо [6].

Крім того, українське суспільство успадкувало від радянського минулого відносну однорідність соціальної структури, коли більшість соціальних розмежувань були або ослаблені, або взагалі відсутні [11]. Відповідно зникнення класів унаслідок демонтажу соціально-класової структури посткомуністичних суспільств призвело до втрати здатності громадян до самопозиціонування за шкалою «ліві-праві», а існування реальних соціальних розмежувань компенсувалося персоналізацією політики і домінуванням проблемно орієнтованого голосування [12]. Сьогодні в Україні об'єктивно формуються партійно-політичні розмежування, які виражаються у підвищенні партійної ідентифікації виборців, наявності певних взаємозв'язків між політичними уподобаннями виборців та їхніми соціально-демографічними характеристиками (такими, як рівень доходів, освіта, рід занять та ін.) [8; 9].

Зростання значущості соціальних чинників під час голосування виборців за певні політичні партії добре пояснюється теорією раціонального вибору, згідно з якою різне володіння ресурсами, що дозволяють отримувати вигоди від капіталістичного ладу, призводить до формування соціальної бази прихильників капіталізму і тих, хто виступає проти нього. Наприклад, у країнах Східної Європи існує тісний взаємозв'язок між підтримкою індивідами політичного лібералізму і побудовою вільного ринку [4, с. 167–168]. Відповідно політичне змагання в посткомуністичних суспільствах вибудовується вздовж ідеологічних осей, на одному фланзі якої знаходяться проринкові та пролібе-

ральні сили, а на другому – етатистські та авторитарні сили. Отже, ліберальні ідеї користуються переважно підтримкою молодих, освічених професіоналів, а етатистсько орієнтовані партії (переважно лівого спрямування) користуються підтримкою людей старшої вікової групи, неосвічених, переважно робітничих професій. У ході подальшої демократизації посткомуністичних суспільств взаємозв'язок між підтримкою політичного лібералізму і побудовою вільного ринку буде згасати, що врешті-решт призведе до зростання різноманітності соціально-політичних позицій серед населення і відповідної ідеологічної диверсифікації партій [7, р. 20–22].

Крім загальних тенденцій, притаманних демократичному транзиту, в українському суспільстві можна виділити деякі специфічні розмежування. В українському суспільстві все ще спостерігається чітко виражена автономність політичних (партійних) і соціальних розмежувань: основні розмежування Ліпсета-Роккана підміняються бюрократичними «розколами» – між центральною і регіональною (місцевою) бюрократіями, між бюрократією та бізнесом (олігархами) з питань власності. Головною особливістю нових демократій є наявність демократичної «революції», яка задає розмежування, що не притаманні країнам Заходу. Це в першу чергу розмежування «посткомуністи/демократи», «влада/невлада» [3; 10]; «консерватори/ліберали», «центр/периферія», «бюджетники/платники податків», «риночники/етатисти» та ін.

Так, до 2014 р., коли комуністична ідеологія та її носії були оголошені поза законом, розмежування «посткомуністи/демократи» було домінуючим в українському політикумі (під якого припадає на президентські вибори 1999 р.). Це, по суті, розмежування між противниками і прихильниками демократизації. До недавнього часу комуністи зберігали за собою роль структуроутворюючого чинника електорального простору, тобто саме по відношенню до них відбувалося позиціонування всіх інших політичних сил. У контексті передвиборчої конкуренції розмежування «посткомуністи/демократи» варто розглядати як конфлікт між виборцями, які виграли від ліберальних реформ і підтримують ринкові механізми, і виборцями, які незадоволені ліберальними реформами і тому займають антидемократичні й антиринкові позиції [1]. Сьогодні нішу, що займала КПУ, намагаються зайняти опозиційні до чинної влади політичні сили (Опозиційний блок та інші партії, які утворилися із представників колишніх членів Партії регіонів).

У соціально-демографічному контексті найбільш значущим чинником залишається поселенське розмежування – підтримка лівих партій згасає з ростом розміру поселення. При цьому «урбанізований продемократичний» електорат концентрувався на Заході і в Центрі, а «сільський прокомуністичний» – на Сході і Півдні. Подібна географічна варіація на рівні регіонів ви-

являлася проявом розмежування «місто/село» і практично залишалася головним джерелом розколу між демократами (лібералами) і комуністами (етатистами).

Важливим чинником партійного голосування також виступає вікова диференціація: до прокомуністичного (етатистського) електорату переважно належать люди похилого віку, а до продемократичного (ліберального) електорату – молодь. Це пояснюється відмінностями в політичній соціалізації старшого покоління, сформованого за радянські часи, і молоді, яка засвоювала політичні цінності у нових умовах. Суттєві відмінності спостерігаються і на рівні освіти: як правило, особи з вищою освітою голосують за праві партії, а без вищої освіти – за ліві. Значущим залишається і соціально-економічне розмежування: зростання доходів, як правило, корелює з більш низькою участю в голосуванні і зниженням голосування за ліві партії.

Для українського суспільства залишається значущою лінія «чинна влада – невлада (опозиція до влади)», тим самим підтверджується гіпотеза Дж. Сарторі про те, що не «об’єктивний» клас (класові умови) створюють партію, а партія створює «суб’єктивний» клас (класову свідомість) [12, р. 84]. Владні партії в посткомуністичних країнах, по суті, є «всеїдними» партіями – вони діють за логікою «catch-all», орієнтовані на актуалізацію політики «понад розмежування», що дозволяє їм таким чином «склеювати» свій різномірний електорат шляхом маніпулювання громадською думкою і «розмивання» соціального профілю свого виборця [5, с. 43–44]. Тоді як класичні (ідеологічні) партії – комуністи, націоналісти і ліберали – зацікавлені в наголошуванні розмежувань, виділенні особливих електоральних ніш і конструюванні соціально-акцентованого профілю свого виборця. Тому структура ідеологічного поля та структура електорального простору в сучасній Україні продовжує визначатися поляризацією політичних акторів щодо чинної влади, їх здатністю транслювати розмежування в політичний вимір [2, с. 53–54].

Таким чином, характер електорального попиту на соціальні розмежування в українському суспільстві пояснюється, з одного боку, успадкованою від радянського минулого відносно однорідністю соціальної структури і, з другого боку, концепцією раціонального вибору, що розглядає електоральний попит як арену боротьби між різними соціальними силами, які відстоюють протилежні соціально-економічні інтереси і прагнуть реалізувати вигідний для себе політичний сценарій. Також рівень голосування відповідно до розмежування є різним для владних та ідеологічних партій: перші відчувають незначний рівень залежності голосування від соціальних розмежувань, а другі – навпаки, голосування багато в чому обумовлено соціальними розмежуваннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донова Е. В. Социально-политические размежевания и их трансформация в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы / Е. В. Донова // Полит. наука. – 2004. – № 4. – С. 101–125.
2. Лоусон К. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем / К. Лоусон // Полит. наука. – 2004. – № 4. – С. 51–55.
3. Мелешкина Е. Ю. Концепция социально-политических размежеваний: проблема универсальности / Е. Ю. Мелешкина // Полит. наука. – 2004. – № 4. – С. 11–29.
4. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. под ред. В. А. Бажанова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1999. – 320 с.
5. Рёмелле А. Структура размежевания и партийные системы в Восточной и Центральной Европе / А. Рёмелле // Полит. наука. – 2004. – № 4. – С. 30–50.
6. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2013. – № 4 (47). – С. 161–174.
7. Kitschelt H. The Formation of Party Systems in East Central Europe / H. Kitschelt // Politics and Society. – 1992. – Vol. 20, № 1. – P. 7–50.
8. Miller A. Emerging Party Systems in Post-Soviet Societies: Fact or Fiction? / A. Miller, G. Erb, W. Reisinger, V. Hesli // The Journal of Politics. – 2000. – Vol. 62, № 2. – P. 455–490.
9. Miller A. The Development of Party Identification in Post-Soviet Societies / A. Miller, T. Klobucar // American Journal of Political Science. – 2000. – Vol. 44, № 4. – P. 667–686.
10. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe / C. Offe // Social Research. – 1991. – Vol. 58, № 4. – P. 865–892.
11. Rivera S. Historical Cleavages or Transition Mode: Influences on the Emerging Party Systems in Poland, Hungary and Czechoslovakia / S. Rivera // Party Politics. – 1996. – Vol. 2, № 2. – P. 177–208.
12. Roeder P. Modernization and participation in the Leninist development strategy / P. Roeder // American Political Science Review. – 1989. – Vol. 83, № 3. – P. 859–884.
13. Sartori G. From the Sociology of Politics to Political Sociology / G. Sartori // Politics and the Social Sciences / S. M. Lipset (ed.). – Oxford : Oxford University Press, 1969. – P. 65–100.

М. А. Еделева, аспірант,
Запорізький національний університет

ДЕРЖАВНА ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ

Державна інформаційна політика як складова частина державної політики формує ідеї та погляди на те, які відносини мають складатися в інформаційній сфері між державою та суспільством [3, с. 318]. На сьогодні існує ряд проблем у проведенні інформаційної політики в Україні. Аналіз досвіду розвинутих країн дозволяє виділити пріоритетні напрями роботи в інформаційній сфері. У дев'яностих роках ХХ ст. в провідних країнах світу головним напрямом державної інформаційної політики став курс на розвиток інформаційного суспільства, багато уваги приділялося створенню інформаційної інфраструктури.

Україна, отримавши незалежність після розпаду Радянського Союзу, почала будувати державні інститути та входити до світового інформаційного співтовариства. У 1990-х рр. перед владою стояло завдання формування інформаційної грамотності. У той час більшість населення України не мали можливості користуватися персональними комп'ютерами, Інтернетом. Нині ситуація суттєво змінилася. У школах створені комп'ютерні класи з доступом до мережі Інтернет. Таким чином держава намагається впровадити інформаційні технології у повсякденне життя зі шкільних років. Але цього замало, оскільки сьогодні люди середнього і старшого віку повинні вміти користуватися цими технологіями для отримання послуг, які надаються державними органами в електронному вигляді.

Завдяки урядовим програмам Естонією досягнуті позитивні результати у навчанні населення комп'ютерній грамотності. Ці програми почали діяти з кінця 1990-х рр. Значну увагу було приділено комп'ютерній освіченості громадян, особливо в сільській місцевості. У бюлетені «Е-Естонія» було розкрито основні напрями дії влади щодо впровадження інформаційних технологій у повсякденне життя естонців, так, у 1997 р. було прийнято рішення про оснащення шкіл сучасними комп'ютерами та Інтернетом. Була ініційована програма «Стрибок тигра». Мета цієї програми полягала в підготовці школярів до тих можливостей, які можуть надати комп'ютери і новітні інтернет-технології. Також була впроваджена програма «Дивись на світ». Її мета – ознайомити з основами інформаційного суспільства ті верстви населення, які в силу вікових або інших причин не мають можливості зробити це самостійно. Ці програми тривають і донині [5, с. 2]. Це робить актуальною «освіту протягом всього життя».

В Україні існує також потреба розширення мережі курсів з інформатики для людей старшого покоління. Україна може використовувати ті ж моделі та механізми впровадження е-послуг, які використовує Естонія. У майбутньому Україна перейде до електронного урядування, яке вже існує в ряді країн світу, у тому числі в колишній республіці Радянського Союзу Естонії.

На сьогодні одним із невирішених питань, яке заважає швидко побудувати в Україні «інформаційне суспільство», є питання впровадження електронного уряду. На думку Г. Почепцова, електронний уряд – це не просто система надання державою та її органами послуг (у тому числі й відповідної інформації) громадянам на основі їх активної взаємодії за допомогою сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, а й передусім модернізація самого процесу державного управління відповідно до нових умов суспільного розвитку [4, с. 398]. Основними перевагами впровадження цього проекту є: ефективність праці чиновників; подолання корупції через прозорість; вільний доступ громадян до інформації; економічність (зменшення витрат на працівників, які займаються рутинною працею, їх перекваліфікація і задіяння в інших сферах). Основними загрозами впровадження електронних послуг є конфіденційність особистих даних та кібербезпека. Ці питання мають вирішення через прийняття відповідних законопроектів. Логічне питання, яке ставлять фахівці, що працюють у цьому напрямі з 2000-х рр., – питання про те, що заважає Україні впровадити е-уряд та е-послуги. Одна з основних причин – це відсутність діалогу між владою та громадськістю, в якому не зацікавлена частина представників влади.

В останні роки актуальності набула проблема комунікації влади з суспільством. З приходом до влади тієї чи іншої політичної сили змінювався вектор державної інформаційної політики щодо комунікації між владою та громадськістю. Політична криза останніх років змусила владу використати інституційний підхід щодо формування комунікативної політики в українському суспільстві. У 2014 р. з'явилося Міністерство інформаційної політики (МІП) України. Ключові завдання МІП – це: розробка стратегії інформаційної політики України та концепції інформаційної безпеки держави; координація органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації та ін. [2, с. 1]. У вирішенні питання інституційного забезпечення комунікативної політики можна використати ті ж методи, що і Велика Британія, яка на сьогодні є однією з провідних держав у сфері інформаційно-комунікативних відносин між владою і суспільством. А. Барановська наголошує, що Велика Британія вміло використовує і впроваджує інформаційні технології у повсякденне життя суспільства, що сприяє комунікації між всіма гілками влади та громадянами. Так, наприклад, було прийняте рішення про реформу у сфері комунікації (1997 р.) і реконструкцію іміджу держави («Panel 2000», 1998 р.), що визна-

чило основні завдання створення у Великій Британії впевненого у власних силах суспільства, яке без остраху дивиться в майбутнє та пишається своєю роллю ключового партнера в Європі та нації-лідера у світі [1, с. 85]. На сьогодні досвід Великої Британії як країни, що формує принципи та механізми впровадження ефективної інформаційної політики, є актуальним для України.

Таким чином, формування державної інформаційної політики згідно з вимогами сучасних світових тенденцій є для України незворотним процесом, а комунікація між державою та суспільством є вимогою цих процесів. Використання досвіду провідних країн світу є актуальним для України задля подолання політичної, економічної та соціальної кризи в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановська А. В. Інституційне забезпечення державної комунікативної політики Великої Британії / А. В. Барановська // Стратег. пріоритети. – 2013. – №4 (29). – С. 85–90.
2. Міністерство інформаційної політики України: Про Міністерство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mip.gov.ua/content/pro-ministerstvo.html>.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
4. Почепцов Г. Г. Інформаційна політика / Г. Г. Почепцов. – К. : Знання, 2008. – 663 с.
5. Э-Эстония. Страна где живет интернет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/priimagi/estonia-egovernance-leaflet-in-russian-of-2010>.

О. М. Кужман, здобувач,

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВСТАНОВЛЕННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО: МАС-МЕДІА І ВЛАДА

Теорія встановлення порядку денного стала об'єктом наукового аналізу лише на початку 1970-х рр. У цей період швидкими темпами стали розвиватися соціогуманітарні науки, зокрема політологія. Також важливу роль відіграли закінчення Другої світової війни і початок «холодної війни» між Заходом і соціалістичним табором. У зв'язку з цим у США науковці і практики дуже зацікавилися вивченням механізмів дії «порядку денного». Учених цікавив аналіз прийняття політичних рішень з метою надання більш наукового та раціонального пояснення тих чи інших дій політичних лідерів [2, р. 50]. Було з'ясовано, що перед тим, як вибрати й озвучити в мас-медіа свій політичний

курс, органи влади відбирають з цілого спектра суспільних проблем ті з них, які вони готові будуть вирішувати. Унаслідок цього ігноруються одні проблеми на користь вирішення інших.

У цілому дослідження теорії встановлення порядку денного проходять за двома ключовими напрямками: вивчення впливу встановлення порядку денного й аналіз процесів установаження порядку денного. У першому випадку досліджуються механізми формування мас-медіа уявлень аудиторії про те, які теми набувають значення в даний час, а які є несуттєвими, тобто аналізується ставлення до публічного порядку денного. У другому випадку фахівці звертають увагу на те, яким чином відбувається відбір тем і проблем, які вважаються важливими, тобто вивчається ставлення до медіа-порядку.

Теоретичні основи встановлення порядку денного були закладені американськими фахівцями Максвеллом Маккомбсом і Дональдом Шоу. Вони констатували наявність безпосереднього зв'язку між тематикою повідомлень мас-медіа і ступенем важливості, яку надає аудиторія проблемам, що висвітлюються у мас-медіа [6; 7].

У своїх теоретичних розробках автори виходили з трьох джерел. По-перше, концепція В. Ліппмана, який у своїй праці «Громадська думка» (1922) зазначив, що мас-медіа є основним джерелом тих картинок у наших головах про великий світ державних справ, світ, який для більшості громадян є «поза досяжністю, поза полем зору, поза розумом» [4, р. 29]. Тобто те, що ми знаємо про світ, значною мірою ґрунтується на тому, що ЗМІ вирішили розповісти нам. По-друге, відомий вислів Б. Коена про те, що мас-медіа не можуть вказувати людям, що їм слід думати, але вони мають потужний потенціал для наведення на думку, про що саме треба думати [1, с. 162]. По-третє, позиція П. Лазерсфельда, який вважав, що «оскільки мас-медіа взагалі можуть сприяти зміні позицій, це відбувається завдяки перевизначенню проблем... Проблеми щодо яких люди дуже мало думали або не думали зовсім, можуть завдяки передвиборній пропаганді набути особливої важливості» [3, р. 89].

За М. Маккомбсом і Д. Шоу, основний вплив мас-медіа на аудиторію полягає в «розбудові порядку денного», а не у нав'язуванні певних поглядів та ідей. Таким чином, поняття «порядок денний» можна визначити як сукупність проблемних питань, які потребують вирішення з боку органів влади, які стають предметом обговорення у мас-медіа. Також М. Маккомбс і Д. Шоу ввели поняття «займання», що означає підвищену порівняно з іншими актуалізованість будь-якої проблеми або теми. З таких сюжетів, що займаються, і формується порядок денний в мас-медіа. Фактично це означає, що політизація соціальної реальності у мас-медіа передбачає витіснення одних проблем іншими, які атрибутуються як найбільш політично значимі.

Одним із найважливіших досягнень М. Маккомбса і Д. Шоу є поділ усіх проблем на «нав'язливі» і «ненав'язливі». «Нав'язливими» є такі проблеми, щодо яких люди мають безпосередній і постійний досвід. Це, наприклад, такі проблеми, як інфляція і безробіття. Ці проблеми набувають суспільної значущості внаслідок особистого досвіду. «Ненав'язливі» проблеми – це такі проблеми, по відношенню до яких у людей немає особистого досвіду і «засоби масової інформації виступають як єдиний вчитель і джерело відомостей про ці проблеми». М. Маккомбсом і Д. Шоу було емпірично доведено, що засоби масової інформації ефективно впливають на аудиторію саме тоді, коли працюють з «ненав'язливими» проблемами і сюжетами, і значно менш ефективні, коли мова йде про проблеми, з якими люди безпосередньо зіштовхуються у повсякденному житті.

Ефекти встановлення порядку денного також були виявлені і на місцевому рівні. Є емпіричні докази того, як національні та місцеві ефекти виявляються в найрізноманітніших умовах по всьому світу [5, р. 435].

Разом з тим, хоча вплив мас-медіа на встановлення порядку денного може бути доволі істотним, але не тільки ЗМІ визначають громадський порядок денний. Інформація та сигнали про об'єкт і атрибути мас-медіа є далеко не єдиною детермінантою громадського (публічного) порядку денного. Істотний вплив мас-медіа не скасовує чи не зводить нанівець основне припущення про демократію, згідно з яким люди в цілому є достатньо мудрими, щоб визначати долю своєї нації, своєї держави, своїх місцевих громад. Зокрема, люди цілком здатні визначити значення – для себе і для широкої публічної арени – тем і атрибутів, висунутих засобами масової інформації. Як вважають М. Маккомбс і Д. Шоу, мас-медіа визначають порядок денний тільки тоді, коли громадяни релевантно сприймають свої нові історії [5, р. 436].

Наявність – або відсутність – ефектів встановлення порядку денного з боку мас-медіа пояснюється основною психологічною рисою – потребою людини в орієнтації. Уродженою всередині кожного індивіда є потреба в розумінні навколишнього середовища. Кожного разу, коли ми перебуваємо в новій ситуації, ми відчуваємо незручний психологічний стан, поки ми не дослідимо і хоча б приблизно не окреслимо контури цієї нової для нас ситуації. Ця вроджена потреба в орієнтації також існує і в громадській арені, особливо коли громадяни бачать незнайомих кандидатів на виборах або питання референдуму, по якому бракує інформації. У всіх цих ситуаціях і багатьох інших люди відчувають потребу в орієнтації.

Оскільки це є психологічною особливістю, ступінь потреби в орієнтації сильно варіюється від однієї людини до іншої. Для одних людей у будь-якій

ситуації існує висока потреба в орієнтації. Для інших – є незначна потреба в орієнтації або вона взагалі відсутня. Вони просто не зацікавлені.

У цілому потребу в орієнтації визначають два компоненти: актуальність і невизначеність. Актуальність є початковою умовою, що визначає рівень потреби в орієнтації для кожного індивіда. Якщо тема сприймається як щось непотрібне або має дуже низьку значущість, – то необхідність орієнтації низька. Люди в цій ситуації приділяють мало або взагалі ніякої уваги повідомленням новин у мас-медіа і в кращому випадку демонструють слабкі ефекти встановлення порядку денного.

Для індивідів, серед яких актуальність теми є високою, ступінь невизначеності щодо теми визначає рівень потреби в орієнтації. Якщо ця невизначеність замала, тобто вони в основному розуміють тему, то потреба в орієнтації помірна. Люди, для яких ситуація має високу актуальність і низьку невизначеність, будуть відстежувати новини в засобах масової інформації і, можливо, будуть шукати додаткову довідкову інформацію. Але вони навряд чи будуть завзятими споживачами новин про дану тему. Ефекти встановлення порядку денного серед цієї групи також є помірними.

І, нарешті, серед осіб, для яких актуальність і невизначеність ситуації високі, потреба в орієнтації також висока. Ці люди, як правило, є охочими до споживання новин і мають сильні ефекти встановлення порядку денного [5, р. 437–438].

Помітність питань порядку денного в мас-медіа також впливає на поведінку споживачів новинного контенту. Так, широке висвітлення новин злочинності та насильства, включаючи вбивства і зґвалтування, у кампусі Університету Пенсільванії у 1990-х рр. сприяло суттєвому зниженню заяв потенційних студентів першого курсу. Це зниження відбулося переважно серед жінок. Тоді як в інших університетах спостерігалось зростання заяв за той же період [5, р. 438].

Таким чином, у процесі встановлення порядку денного країни для привернення уваги громадськості до декількох ключових суспільних питань мас-медіа мають величезний і добре фіксований вплив. Мало того, що люди отримують фактичну інформацію про державні справи від мас-медіа, читачі і глядачі отримують можливість з'ясувати, якій темі приділяти більшу увагу на основі того, що про неї говорять у новинах мас-медіа. Завдяки регулярності повідомлень та їх адресній спрямованості мас-медіа можуть встановлювати порядок денний, привернувши увагу громадськості до тієї невеликої групи питань, навколо яких і формується громадська думка. У цілому мас-медіа справляють істотний вплив на зміст громадського порядку денного, а вислів «визначення порядку денного» став звичайним явищем у дискурсі журналістики і громадської думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брайант Д. Основы воздействия СМИ : пер. с англ. / Д. Брайант, С. Томпсон. – М. : Вильямс, 2004. – 432 с.
2. Hassenteufel P. Les processus de mise sur agenda: sélection et construction des problèmes publics / P. Hassenteufel // Informations sociales. – 2010. – № 157. – P. 50–58.
3. Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Make up his Mind in a Presidential Campaign / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – N. Y. : Columbia University Press, 1948. – xxxiii, 178 p.
4. Lippmann W. Public opinion / W. Lippmann. – N. Y. : Macmillan, 1922. – x, 427 p.
5. McCombs M. Building consensus: The news media's agenda-setting roles / M. McCombs // Political Communication. – 1997. – Vol. 14, №4. – P. 433–443.
6. McCombs M. The Agenda-setting Function of Mass-Media / M. McCombs, D. Shaw // Public Opinion Quarterly. – 1972. – Vol. 36, №3. – P. 176–187.
7. McCombs M. The Evolution of Agenda-Setting Research: Twenty-Five Years in the Marketplace / M. McCombs, D. Shaw // Journal of Communication. – 1993. – Vol. 43, №2. – P. 58–67.

Р. Я. Мандель, аспірантка,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ВПЛИВ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ НА ЄВРОІНТЕГРАЦІЮ

Згідно зі ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі є однією з основних засад зовнішньої політики держави. 13 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі», у якій було вказано на незворотність цього курсу.

16 вересня 2014 р. ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. У цьому документі визначено заходи, які необхідно здійснити нашій державі для поступової інтеграції до ЄС. Однак слід погодитися з думкою, що євроінтеграція має стати пріоритетною не лише для інститутів влади, але й для суспільства в цілому [1, с. 48]. Зважаючи на це, актуально дослідити вплив національного менталітету, зокрема правового, на шляху до реалізації цієї мети.

Слово «менталітет» первинно походить від латинського *mens, mentis* – розум, думка, інтелект; у пізні часи у французькій мові *mentalite* стало бук-

вально означати – спрямування думок, умонастроїв, розум, його скерованість, розумові здібності, розумовий розвиток, мислення тощо [2, с. 35]. Менталітет постає в науковій літературі як глибинне й малоусвідомлюване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через своєрідні та водночас «нормальні» для певної спільноти способи сприйняття реальності, життєві позиції й поведінкові моделі, незалежні від офіційної ідеології [3, с. 14]. Одними з основних рис, притаманних менталітету, є: 1) спільна духовна налаштованість, своєрідна константа, типова для конкретної групи людей, спільноти, виражена у цілісному чи відносно цілісному, характерному тільки їм стереотипі способу мислення, сприйнятті інших культурних цінностей; 2) своєрідний тип мислення та сприйняття буття й світобудови; 3) глибинний зв'язок із підсвідомістю, що справляє суттєвий вплив на формування соціокультурних установок та поведінку; 4) залежність від зовнішніх умов, або ж соціальна обумовленість [4, с. 23]. Менталітет характеризується також стабільністю, консервативністю, але це не означає, що він не може змінюватися. Значні соціокультурні зрушення здатні перетворити його.

Правовий менталітет є складовою частиною національного менталітету. Зазвичай правовий менталітет тлумачиться як явище колективної свідомості – притаманна певній соціальній (головним чином, етнокультурній) спільноті система світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що історично склалася [3, с. 14].

Правовий менталітет проявляється на двох рівнях, що характеризує його бінарність: усвідомленому (рефлексивному), коли представники тієї чи іншої спільноти розуміють свою належність до цієї спільноти, поділяють її цінності, правові орієнтації та настанови, пишуться своєю співпричетністю до певної культурно-історичної традиції. Другим рівнем прояву правового менталітету є неусвідомлений (позарефлексивний), тобто емоційне переживання свого обов'язку перед іншими та почуття власного права, правди [5, с. 185]. Українцям властиве домінування емоційного сприйняття державно-правової реальності над раціональним, що часто перешкоджає адекватній оцінці процесів, які відбуваються в державі. Слід звернути увагу на те, що реалізація цілей, які зафіксовані у нормативно-правових актах, можлива лише тоді, коли вони відображають потреби і прагнення народу.

Революція Гідності 2013–2014 рр. показала прагнення українців до інтеграції з ЄС, однак видається, що значна частина суспільства вкладає інший сенс у ті цінності, які поділяють європейські держави [6]. Цю обставину можна пояснити правовим менталітетом українців, який довгий час формувався в умовах радянської дійсності.

Особливістю українського правового менталітету є те, що право отожднюється із приписами органів державної влади, законами. Європейська ж політико-правова традиція протиставляє поняття «право» і «закон». Відріз-

няються також уявлення про права людини і свободу. Так, західноєвропейському менталітету притаманне сприйняття прав як природних і таких, що належать людині від народження; свободу розглядають у нерозривному зв'язку з відповідальністю. Для українського менталітету характерний позитивістський погляд на права людини, тобто розуміння їх як «дарованих» державою. Свобода ж ототожнюється з вседозволеністю.

Основними чинниками, які стримують якісні зміни в структурі українського правового менталітету, а отже, й проведення євроінтеграційних процесів є: 1) надзвичайна швидкість кардинальних державно-політичних змін, пов'язаних з ними перетворень, що викликають реакцію недовіри, а то й відторгнення, що знаходить вихід у консервативно-вичікувальній позиції, котра гальмує формування бажаного для держави й суспільства типу правосвідомості; 2) сформована у нових ринкових умовах поляризація доходів різних груп суспільства з незаконними (на думку значної частини населення) джерелами збагачення найбільш активної, заможної частини соціуму; 3) запозичення історично не притаманних, не вистражданих цінностей, що за умови традиційності суспільства і характерного для будь-якого етносу почуття суверенності не можуть сприйматись оптимально; 4) відсутність ефективного пошуку форм і методів впливу на суспільство, спрямованих на бажане незворотне внесення у суспільну свідомість переконання щодо значимості базових соціальних цінностей, їх відповідності природним домаганням і потребам людини [4, с. 24].

Зважаючи на викладене, можна дійти висновку, що заходи, спрямовані на євроінтеграцію, будуть успішними за умови зміни правового менталітету. Українське суспільство повинно зрозуміти, що виконання формальних вимог – це лише незначний крок на шляху до ЄС, подолання ж таких важливих перешкод для вступу, як злочинність, корупція, нехтування правами людини, можливе тоді, коли буде змінений тип мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копельців-Левицька Є. Д. Євроінтеграційні наміри українців крізь призму правового менталітету / Є. Д. Копельців-Левицька // Актуал. пробл. держави і права. – 2014. – Вип. 74. – С. 48–54.
2. Павлов С. С. Правовий менталітет та правова традиція / С. С. Павлов // Актуал. пробл. держави і права. – 2006. – Вип. 29. – С. 35–38.
3. Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання / С. О. Гладкий // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2014. – № 2. – С. 14–17.
4. Крисюк Ю. Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції / Ю. Крисюк // Іст.-прав. часопис. – 2014. – № 1. – С. 22–26.

5. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання / С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 184–189.
6. Требін М. П. Розвиток громадянського суспільства в Україні в контексті євроінтеграції / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – № 1 (48). – С. 106–118.

А. О. Плужник, студентка,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ГІЛЛАРІ КЛІНТОН І ДОНАЛЬД ТРАМП: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

Восени 2016 р. світ матиме змогу спостерігати чергові вибори президента США. На сьогодні основними кандидатами на президентську посаду є Гіллари Клінтон від Демократичної партії та Дональд Трамп від Республіканської партії. Ураховуючи впливовість США на міжнародній арені, результати виборів президента США для України є досить важливими.

Відомо, що в США є обчислювальний прилад, здатний прогнозувати результати виборів президента, використовуючи метод «13 ключів від Білого дому». За цим методом прогнозування на виборах 2016 р. Демократична партія має 9 «ключів», а Республіканська – 3; проте в реальності ситуація є більш складною.

Дональд Трамп позиціонується як харизматичний лідер; він раніше не займав виборних державних посад; його як особистість сформувала сфера бізнесу. Виступи Д. Трампа можна назвати яскравими та епатажними. Його висловлювання щодо мусульманського та латиноамериканського населення є понад радикальними, на межі порушення прав людини; проте через конфлікти з ісламськими екстремістами все одно підвищують його особистий рейтинг. Д. Трамп активно афішує свою заможність. Серед американського населення поширена думка, що Д. Трамп є скоріше соціоцентричним, ніж егоцентричним лідером. Але його реклама «бренда самого себе» іноді є надмірною, прискіпливою, що може «відлякувати» виборців (можливо, це є однією з причин його «невдачі» в Айові). Отже, можна зробити висновок, що політичний образ Д. Трампа перебуває на межі харизматичного лідера та «політичного клоуна». Гасло його політичної кампанії: «Зробимо Америку знову великою» поки що демонструє, що він здатен лише на «великі» популістські промови та видовища; він не проти «політики сили» не тільки з боку США, а й деяких інших міжнародних акторів. Д. Трампу притаманні такі особистісні якості: здатність

акумулювати інтереси широких мас, підкорити своїй волі оточуючих, популізм, амбіційність, авантюризм, нестриманість, невідповідальне ставлення до власних висловлювань, уміння здобувати вигоду зі змін у політичній ситуації.

Його суперниця Г. Клінтон на фоні антимусульманських та антиміграційних висловлювань Д. Трампа свою політичну позицію представляє більш стабільною, збалансованою, ліберальною, такою, що викликає впевненість у завтрашньому дні. Г. Клінтон таким чином вибудувала свою політичну стратегію, щоб забезпечити підтримку виборців з якомога більшої кількості соціальних страт. Вона врахувала інтереси як великого бізнесу, так і найбідніших прошарків громадян. Її команда розробила план, введення в дію якого має стимулювати економічний розвиток та дати можливість підвищити заробітні плати. Отже, політична стратегія Г. Клінтон є інтегративною, бо об'єднує та узгоджує інтереси різних груп населення на основі базових цінностей та ідеалів, визнаних усім американським суспільством (імідж «лідера-служителя»). Г. Клінтон американці 17 разів визнавали найвпливовішою жінкою у світі (гасло політичної кампанії: «Гілларі для Америки»). Тип її лідерства є раціонально-легальним (законним). За стилем інновацій Г. Клінтон є консервативно-реалістичним лідером, тобто вона не орієнтована на зміну раніше встановлених норм та висуває завдання, ураховуючи прогнози їх наслідків та наявність ресурсів. Г. Клінтон притаманні такі особистісні риси: здатність акумулювати та відображати у своїй діяльності інтереси широких мас, упевненість, уміння володіти собою, викликати повагу, працездатність, відповідальність, уміння вибудовувати цілісні програми політичних дій.

Отже, ураховуючи надані характеристики, можна зробити висновок, що загалом політичний образ Г. Клінтон є більш конструктивним. Притаманні їй лідерські риси потенційно є більш перспективними. Вона є тим лідером, який здатен провести позитивні суспільно-економічні реформи (на відміну від Д. Трампа). Громадяни США вже обрали першого президента-афроамериканця, отож, є імовірність, що вони готові обрати і першого президента-жінку.

*Ю. А. Дороніна, студентка,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

КУЛЬТУРА, ДУХОВНІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постають питання щодо можливості гармонійного розвитку людини, культури соціуму в цілому. Культура існує в предметних та особистих фор-

мах. Предметні форми культури – це наслідки діяльності людей, певна система матеріальних та духовних цінностей: засоби і знаряддя праці, предмети побуту, наукові знання, філософські та релігійні системи, традиції, юридичні закони і т. ін. Раніше ми звертали увагу на культуру як на процес нагромадження мудрості і як визначальний чинник поступу економіки та суспільства. Тепер настав час, коли ми можемо подивитись на культуру в більш широкому плані, а саме як на творчий аспект духовного життя суспільства. Культура – це безпосередня реалізація людської свободи, що створює нові символи – цінності, зразки людської поведінки, виробництва і відношень. Тому кожне досягнення культури підносить людину і, неповторне за своєю значимістю, свідчить про нові людські можливості. Отже, чим різноманітнішими стають людські відносини, тим різноплановішою стає і культура. Значний внесок у розуміння інформаційного суспільства та перспектив його розвитку в Україні зробив В. Данильян. Аналізуючи різні підходи до визначення інформаційного суспільства, він наголошує, що жоден із них не може бути єдино правильною методологічною базою для вивчення настільки складного комплексного феномену. Розв'язання цієї методологічної проблеми можливе тільки в разі комплексного використання всіх зазначених підходів до визначення інформаційного суспільства з обов'язковим урахуванням їхніх плюсів та мінусів. Підхід В. Данильяна до визначення інформаційного суспільства ґрунтується на таких положеннях. По-перше, слід відзначити, що зрозуміти сутність інформаційного суспільства поза аналізом сенсоутворюючої категорії «інформація» неможливо. По-друге, іншою важливою складовою питання інформаційного суспільства вбачається визнання високої динамічності його розвитку і глобального характеру змін у всіх сферах життєдіяльності людини. По-третє, при визначенні сутності інформаційного суспільства необхідно використовувати термін «інформатизація».

Але творіння культури не мало б ніякого значення, якби воно не було об'єктом успадкування, копіювання, поширення.

Актуальність теми полягає в тому, що, як уже зазначалося, зараз більшість молоді забуває, що означає бути культурною людиною. Тому, коли я розглядала цю тему, я була націлена на те, щоб показати молоді, що за допомогою інформаційних технологій можна розвивати себе в різних напрямках. Рости вгору, а не деградувати вниз.

Культуру і духовність пов'язують з їх роллю в інформаційному суспільстві. Перш за все, що таке інформаційне суспільство, зазначав професор Є. М. Мануйлов у своїй статті «Культура, духовність в інформаційному суспільстві», інформаційне суспільство – це якісно новий етап соціо-технічної еволюції суспільства, що формується в результаті довгострокових

тенденцій попереднього соціально-економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно комунікаційних технологій, що існують у глобальних масштабах. Стосовно духовності в інформаційному суспільстві, то вона розглядається разом з проблемами виробництва, потреб, цінностей, свідомості та ідеалів. Також ще одним головним критерієм є творчість, яку треба розуміти як пошук самого себе на реалізацію свого сенсу життя. Культура та її місце в інформаційному суспільстві залежить від розвитку в усіх сферах життєдіяльності людини, навіть і в освіті. Тобто якщо розвиток мистецтва набуває стрімких обертів, то місце культури в інформаційному суспільстві зростає.

Культура також включає в себе й освіту. Тож, можна охарактеризувати і роль освіти в інформаційному суспільстві. Технологія інформаційного суспільства не тільки пред'являє до процесу освіти певні вимоги, але й оснащує цей процес сучасними інформаційними засобами, здатними забезпечити не тільки прямий, але і зворотний зв'язок між викладачем і студентом. Роль комп'ютерів в освіті настільки велика, що лунають голоси про те, що не в такому вже віддаленому майбутньому електронні машини можуть повністю замінити педагогів і виконувати функції останніх дешевше, надійніше й ефективніше. Протилежні погляди полягають в негативному ставленні до застосування комп'ютерів у навчанні, стверджуючи, що комп'ютери формалізують знання, позбавляють живого емоційного контакту викладача зі студентом. Перші твердження явно віддають надмірним перебільшенням можливостей комп'ютера та недооцінкою значення безпосереднього спілкування між викладачем і учнем, у ході якого відбувається не тільки засвоєння знань, а й виховання певних моральних норм і правил поведінки. Подібна точка зору висловлює думку консерватизму професійних учителів і не є новою, бо нововведення в галузі освіти завжди зустрічали опір, часом навіть освічених людей.

У дійсності комп'ютер виконує лише формальний (точніше формалізований) бік навчання і дає можливість викладачеві переключитися на неформальну, творчу, психологічну сторону навчального процесу. Роль вчителя не зменшується, а зростає, адже він тепер перетворюється з ретранслятора знань на співучасника засвоєння і розуміння знань тих, що навчаються. Навіть у майбутньому машина ніколи не може повністю замінити вчителя, який виконує функцію не лише навчання, а й виховання, яке не піддається формалізації. Таким чином, відкидаючи думку про навчальні інформаційні засоби, як універсальні засоби вирішення всіх педагогічних проблем, можна ствер-

джувати, що впровадження цих засобів у процес освіти має великий вплив на ті якісні зміни, яким піддається сучасна система освіти.

К. Ясперс писав, що техніка не тільки наближує нас до пізнання, техніка відкриває перед нами новий світ та нові можливості існування в ньому. Він одним із перших порушив проблему нової естетики в технізованому світі. Радикальні зміни у сфері виробництва неминуче призведуть до великих соціальних змін. Ще за життя нашого покоління фабрики та установи наполовину спорожніють та перетворяться на складські приміщення. Футуристи вважають, що розвиток мережі інформації дозволить значно розширити практику надомної праці. Це дозволить зменшити забруднення оточуючого середовища та знизити витрати на його відновлення. У напрямі створення електронного котеджу діють і соціальні фактори. Чим більше скорочується робочий день, тим більше часу є у робітника для саморозвитку.

І як висновок можна сказати, що культурний рух ще глибше підірвав раціональне мислення та легітимацію основного проекту. Він поставив під питання як цінності платників, високий життєвий рівень, так і переваги споживання, праці та бережливості. Він відкрито кинув виклик відстроченому винагородженню, самоорганізованості.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ГЕРАСІНА ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА (до ювілею відомого науковця та педагога)

Ювілей відзначає відомий вчений, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Людмила Миколаївна Герасіна. Вона народилася 29 серпня 1956 р. у м. Чернівці. У 1978 р. закінчила історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького; у 2000 р. – Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого. У 1978–1982 рр. працювала вчителем історії у школі, бібліотекарем та викладачем Харківського вищого авіаційно-інженерного училища. З 1982 по 1985 р. – аспірантка філософського факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. З 1985 р. – асистент, старший викладач, доцент, докторант (1992–1994), професор кафедри соціології та політології Національної юридичної акаде-

мії України імені Ярослава Мудрого. У 1986 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, з 1991 р. – доцент. У 1995 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук. Учене звання професора присвоєно у 1997 р.

У 2001–2014 рр. очолювала сектор державно-правової конфліктології НДІ державного будівництва і місцевого самоврядування Національної академії правових наук України (за сумісництвом); нині – головний науковий співробітник сектору проблем організації та функціонування органів державної влади.

На всіх посадах Людмила Миколаївна зарекомендувала себе висококваліфікованим фахівцем, умілим організатором і керівником.

Головні напрями наукових досліджень Л. М. Герасіної пов'язані з проблемами теоретичної, праксеологічної та порівняльної політології; галузевими соціологіями (освіти та науки, політики, права, конфлікту); філософії права. Людмила Миколаївна є одним із засновників української наукової школи правової конфліктології, досліджує виклики і кризи української державності, конфліктність парламентаризму та партійної системи, проблеми правової політики, корупції тощо.

Професор Л. М. Герасіна – автор понад 320 наукових і науково-методичних праць, які опубліковані в Україні, Австрії, Росії, США, Чехії. Серед них – майже 50 монографій, підручників, хрестоматій, енциклопедичних словників: «Сучасна вища школа за умов реформації освіти» (1993), «Вища школа: реформування в демократичному суспільстві» (1998), «Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети» (2001), «Конституційно-правові засади становлення української державності» (2003), «Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз» (2004), «Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз» (2004), «Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність» (2005), «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (2008), «Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу» (2005, 2009), «Соціологія політики» (2011, 2012), «Правове виховання в сучасній Україні» (2010, 2013), «Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку» (2013), «Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя» (2016) та ін.

Л. М. Герасіна – член правління Соціологічної асоціації України, перший віце-президент Харківської асоціації політологів. Член спеціалізованої вченої ради Д 64.051.15 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за спеціальністю «соціальні структури та соціальні відносини». Член редакційних колегій наукових фахових видань: «Вісник Національного

університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія», міжнародного журналу «PolitBook», «Державне будівництво і місцеве самоврядування», «Проблеми законності», «Вчені записки Народної української академії», «Бюлетень Національної служби посередництва і примирення».

За вагомий особистий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну науково-педагогічну діяльність нагороджена Подякою Міністерства освіти і науки України (1994), Почесною грамотою Академії педагогічних наук України НАН України (2003). У 2004 р. Указом Президента України нагороджена Орденом Княгині Ольги III ступеня. У 2015 р. Л. М. Герасіна стала лауреатом премії імені Ярослава Мудрого в номінації «За видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства».

Редакційна колегія «Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»» і колектив кафедри соціології та політології щиро вітають ювілярку та бажають їй доброго здоров'я, творчої наснаги та натхнення, благополуччя та всіляких гараздів.

*Редакційна колегія,
колектив кафедри соціології та політології*

КЛІМОВА ГАЛИНА ПАВЛІВНА
(до ювілею відомого науковця та педагога)

Ювілей відзначає Галина Павлівна Клімова, відомий вчений, доктор філософських наук, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Вона народилась 19 серпня 1956 р. у м. Фокіно (Брянська область, Російська Федерація). Г. П. Клімова закінчила з відзнакою філософський факультет Московського державного університету імені М. В. Ломоносова (1978) та Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого (1996). З 1978 по 1981 р. навчалася в аспірантурі філософського факультету МДУ імені М. В. Ломоносова. У 1982 р. захистила кандидатську дисертацію, у 1997 р. – докторську дисертацію. У 1998 р. присвоєно науковий ступінь доктора філософських наук, у 2001 р. – вчене звання професора.

З 1982 р. працює у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого на посадах асистента, старшого викладача, доцента, а з 1998 р. – професора кафедри соціології та політології.

Під керівництвом професора Г. П. Клімової підготовлено та успішно захищено три кандидатські дисертації.

Галина Павлівна Клімова має майже 200 наукових та навчально-методичних публікацій, серед них особисті монографії та розділи в колективних монографіях. Основні авторські монографії: «Роль образования в возрождении культуры Украины» (1992), «Место и роль образования в развитии культуры Украины» (1992), «Образование как фактор развития цивилизации» (1993), «Освіта та цивілізація» (1996), «Образование в контексте цивилизационного развития» (2007). Співавтор 16 колективних монографій: «Соци-

альные функции высшей школы в развитом социалистическом обществе» (1984), «Роль высшей школы в повышении социальной активности труженников социалистических предприятий» (1988), «Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети» (2002), «Проблеми влади та права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз» (2004), «Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність» (2005), «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (2006) «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (2009), «Правове виховання в сучасній Україні» (2010), «Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку» (2013), «Концептуальні засади забезпечення інноваційної політики України» (2014), «Воспоминания о профессоре В. И. Астаховой // Ученики об Учителе (к 80-летию доктора исторических наук, профессора В. И. Астаховой» (2015), «Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні» (2015) та ін. Співавтор підручників, навчальних посібників та словників: «Соціологія» (конспект лекцій для студентів гуманітарних вузів) (1992), «Словник соціологічних та політологічних термінів» (1993), «Глобальные проблемы образования и особенности их проявления в Украине» (1995), «Политологический словарь» (1997), «Основы социологии» (хрестоматія) (1997), «Методологія та методика соціологічних досліджень права» (навчальний посібник) (1999), «Соціологія права» (навчальний посібник) (2003), «Соціологія» (підручник) (2003, 2010), «Ораторське мистецтво» (навчальний посібник) (2005), «Словник термінів з правової конфліктології» (2006), «Морфологія культури» (тезаурус) (2007), «Ораторське мистецтво» (підручник) (2013, 2015), «Політологічний енциклопедичний словник» (2015) та ін.

Основні напрями наукових досліджень: соціальна філософія, соціологія освіти, соціологія науки, соціологія права, соціологія конфлікту, політологія. Галина Павлівна вперше в науковій літературі проаналізувала феномен освіти в контексті цивілізаційного підходу, виявила специфіку певної системи освіти залежно від конкретно-історичної форми цивілізації, її основних універсальних складових – науково-технічної (наука, техніка, виробництво), соціально-політичної (державна) і культурної (філософія, мистецтво, релігія). З урахуванням загальноцивілізаційних тенденцій і національно-специфічних рис розвитку українського суспільства Г. П. Клімова визначила і систематизувала основні напрями формування національної моделі освіти. У межах філософії права і соціології права Галина Павлівна внесла вагомий внесок у розробку фундаментальних основ дослідження інституту прав і свобод людини, правової та політичної культури суспільства, правового та політичного виховання особистості, її правової активності та інституціональних

форм поведінки у сфері соціально-правової реальності як інтегративних наукових категорій, які є визначальними індикаторами соціальної динаміки. У сфері соціології політики професор Г. П. Клімова зробила атрибутивний і функціональний аналіз політичної системи України, розкрила основні тенденції розвитку партійної та виборчої систем, а також місцевого самоврядування в контексті сучасного політико-правового дискурсу. Галина Павлівна – один із розробників концептуальних засад становлення інноваційного суспільства в Україні. Вона представила авторське трактування понять «інноваційне суспільство», «інноваційна інфраструктура», «креативний клас», «інноваційна культура», «інноваційна криза», «інноваційний розрив».

Результати досліджень проблем освіти Галина Павлівна Клімова активно використовувала в експертно-консультаційній діяльності. Зокрема, брала участь у створенні Державної національної програми «Освіта: Україна XXI століття» (1993–2000) та проекту Закону України «Про освіту» (1996), у розробці Державних стандартів вищої юридичної освіти (1998–2004).

Тривалий час (1999–2011) була членом спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Г. П. Клімова є членом редакційної колегії журналів: «Вісник Національного університету “Юридична академія імені Ярослава Мудрого”». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія», «Право та інновації», «Право и инновационное общество».

Галина Павлівна Клімова – лауреат Премії імені Ярослава Мудрого за підготовку і видання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти (2014).

Завдяки високому професіоналізму, працелюбності, сумлінності, невтомності в наукових пошуках і бажанню щедро ділитися своїми знаннями, а також скромності й принциповості професор Г. П. Клімова здобула повагу і авторитет широкої наукової громадськості, колег і студентів.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету “Юридична академія імені Ярослава Мудрого”» та колектив кафедри соціології та політології щиро поздоровляють ювіляра та бажають міцного здоров'я, творчої наснаги та життєвого оптимізму, нових здобутків у реалізації наукових ідей та задумів.

***Редакційна колегія,
колектив кафедри соціології та політології***

НАШІ АВТОРИ

ВАРГА <i>Наталія Іллівна</i>	<i>Ужгородський національний університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ГУДЗЕНКО <i>Олеся Зеновійвна</i>	<i>Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (м. Дніпро), кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ЄРЕСКОВА <i>Тетяна Володимирівна</i>	<i>ПрАТ «Міжрегіональна академія управління персоналом», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ЗИМОГЛЯД <i>Віктор Якович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КИРИЛЕНКО <i>Олеся Миколаївна</i>	<i>Рівненський державний гуманітарний університет, доктор соціологічних наук, професор</i>
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КОВАЛЬСЬКА-ПАВЕЛКО <i>Ірина Миколаївна</i>	<i>Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро), кандидат історичних наук, доцент</i>
КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	<i>Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро), доктор політичних наук, професор</i>
КРУГЛЯК <i>Марина Едуардівна</i>	<i>Житомирський державний технологічний університет, кандидат історичних наук, доцент</i>
КУЗЬ <i>Олег Миколайович</i>	<i>Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, доктор філософських наук, професор</i>
МАЗУРИК <i>Олег Володимирович</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор соціологічних наук, доцент</i>
НОВИКОВА <i>Дар'я Миколаївна</i>	<i>Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро), студентка</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ПОЛЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЯЧНИЙ <i>Андрій Михайлович</i>	<i>Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро), кандидат соціологічних наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>ВАРГА Наталія Іллівна</i>	108	<i>КРУГЛЯК Марина Едуардівна</i>	164
<i>ВОЛЯНСЬКА Олена Володимирівна</i>	117	<i>КУЗЬ Олег Миколайович</i>	44
<i>ГЕРАСІНА Людмила Миколаївна</i>	6	<i>МАЗУРИК Олег Володимирович</i>	70
<i>ГУДЗЕНКО Олеся Зеновійвна</i>	135	<i>НОВИКОВА Дар'я Миколаївна</i>	135
<i>ЄРЕСКОВА Тетяна Володимирівна</i>	70	<i>ПІДКУРКОВА Ірина Валеріївна</i>	176
<i>ЗИМОГЛЯД Віктор Якович</i>	142	<i>ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна</i>	78
<i>КИРИЛЕНКО Олеся Миколаївна</i>	18	<i>ПОЛЩУК Ігор Олександрович</i>	89
<i>КЛІМОВА Галина Павлівна</i>	34	<i>САХАНЬ Олена Миколаївна</i>	44
<i>КОВАЛЬСЬКА-ПАВЕЛКО Ірина Миколаївна</i>	154	<i>ТРЕБІН Михайло Петрович</i>	95
<i>КРИВОШЕЇН Віталій Володимирович</i>	59	<i>ЯЧНИЙ Андрій Михайлович</i>	185

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (CD);
- *анотацію* російською (до 10 рядків) та англійською (0,5 сторінки) мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, ліве – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Times New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 08.12.2016.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 23,8. Обл.-вид. арк. 18,14. Вид. № 1552.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80